

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПРИСТАЙКО ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК: 351.746.1 (477) «1934/1954»

ДИСЕРТАЦІЯ

**НКВС-МВС УРСР (1934-1954 РР.): СТРУКТУРНА ПОБУДОВА ТА ФУНКЦІЇ
(ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **О.В.Пристайко**

Науковий керівник – **Ярмиш Олександр Назарович**, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Пристайко О.В. НКВС-МВС УРСР (1934-1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження). – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави в права; історія політичних і правових учень». – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

В роботі розглянуто та проаналізовано основні етапи розвитку головного та структурно-організаційних змін в системі НКВС – МВС, розкрито сукупність чинників, які спричинили багаточисельні перебудови і розгалуження органів НКВС – МВС в Україні, перетворивши його в інструмент проведення тоталітарної політики.

На прикладі організаційно-структурного розвитку і функціонування НКВС – МВС УРСР у досліджуваний період знайшла своє підтвердження гіпотеза про те, що структура організації є формою вираження суті її функцій і фактором впливу на ефективність діяльності. Прагнення радянського керівництва до встановлення всеохоплюючого контролю за населенням та майже усіма сферами життєдіяльності суспільства призвели до нарощування сфери відання «силової» інституції – НКВС – МВС, аж до перетворення його у «надвідомство» з надзвичайно широким колом завдань і функцій охоронно-карального, мобілізаційного, обліково-реєстраційного, господарського характеру.

Виявлені характерні особливості довоєнного періоду становлення та розвитку організаційної структури НКВС, які свідчать про, перш за все, те, що в залежності від покладених на нього завдань, підвищувався статус в основному органів держбезпеки. По-друге, те, що структура НКВС протягом перших років існування поступово наповнювалася структурними підрозділами, діяльність яких не пов'язувалася із виконанням правоохоронних функцій, а їх включення до складу карально-репресивного механізму мало забезпечити всеохоплюючий тотальний контроль за усіма народно-господарчими, стратегічними, адміністративно-

господарськими сферами, що в кінцевому результаті призвело до формування гіперструктури, з великою кількістю структурних підрозділів і з безпрецедентним обсягом адміністративно-політичних і соціально-економічних функцій.

Досліджено особливості встановлення радянської системи панування, з усіма її силовими елементами, на приєднаних територіях західних областей УРСР, частини Бессарабії і Північної Буковини.

Окреслені чинники, які справляли вплив на формування оптимальної організаційної структури НКВС в умовах воєнного часу. Доведено, що на оформлення структури НКВС та визначення його штатної чисельності мали вплив чисельні фактори, пов'язані із об'єктивними чинниками умов війни.

В роботі розкриті функції підрозділів НКВС УРСР під час радянсько-німецької війни, які засвідчили значну роль органів НКВС в екстремальних умовах та з особливою виразністю розкрили військово-організаційну та правоохоронну мобільність органів НКВС, завдяки оперативному реагуванню на виклики та загрози. Окреслені основні етапи формування організаційної структури НКВС УРСР протягом другої половини воєнного протистояння.

Розглянуто вплив окремих факторів, пов'язаних із протистоянням населення радянській владі на звільнених територіях, на зміни у загальній структурі НКВС та окремих її апаратів. Зокрема, визначена роль та досліджено основні структурні перетворення системи протидії бандитизму, а також участь у придушенні будь-якого спротиву місцевого населення західної України відновленню радянської влади, військових підрозділів НКВС, органів міліції тощо.

В роботі досліджено трансформаційні процеси у системі НКВС на повоєнному етапі розвитку. Відмічено, що системі НКВС – МВС в умовах повоєнного відновлення і повернення країни до мирного існування відводилося одне із перших місць, оскільки поряд із основним завданням поновлення суспільного ладу в країні поставало питання відновлення тотального контролю над населенням шляхом силового тиску за допомогою підвладних структур.

Розкрито сукупність чинників, які справляли вплив на формування структури МВС УРСР, серед яких повоєнне збільшення злочинності, активний спротив

населення західних областей України тоталітарному режимові, боротьба з так званим «політичним бандитизмом». Підвищення ролі органів держбезпеки супроводжувалося певними кроками радянського уряду, спрямованими на посилення їх діяльності, що призводило до передачі частини функцій МВС до МДБ і створення у складі останнього нових структурних підрозділів. Підвищення ролі органів державної безпеки у провадженні карально-репресивних заходів вимагало контролю над усіма ланками механізму, насамперед тими, які здатні самостійно проводити оперативну роботу.

Розглянуто основні етапи звуження компетенції МВС УРСР протягом 1948–1950 рр., зокрема в частині виконання таких видів діяльності, як агентурно-оперативна та розшукова робота. Доведено, що перепідпорядкування важливих ланок системи органам державної безпеки значною мірою вплинуло на розуміння змісту системи внутрішніх справ, у тому понятті, яке прийнято на сьогодні. Проте, не зважаючи на втрату основних оперативних підрозділів, МВС продовжувало займати чільне місце у піраміді державних органів та державного управління, завдяки саме розгалуженій структурі управлінь та відділів господарчого призначення, які забезпечували неухильне виконання важливих урядових народногосподарських програм, переважно силами ув'язнених, військовополонених тощо.

Досліджені питання функціонування органів міліції у складі системи МДБ. Розкриті позитивні та негативні аспекти вказаного періоду в історії міліції. Зокрема, доведено, що діяльність міліції в основному відповідала тим завданням, які не виходили за рамки охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Визначення чіткої структури і розподілу функцій дало можливість скоординувати роботу органів міліції. Зміна структурування оперативних підрозділів за лінійним принципом в цілому позитивно позначилася на ефективності їх діяльності. Проте, з іншого боку, загальна тенденція підвищення статусу і ролі органів державної безпеки негативно впливали на органи міліції. Перебування їх у складі карального механізму тоталітарної держави не могло мати позитивні наслідки. Постійний контроль з боку МДБ, його «чекістських» підрозділів, всіх напрямків діяльності

міліції, агентурне супроводження кадрового складу апарату міліції, використання у проведені «чекістських» заходів тощо – все це було елементами суцільного контролю в умовах панування тоталітарної держави.

В роботі розкриті основні чинники, які вплинули на зміну організаційної структури МВС у «постсталінський» період. Прагнення партійного та державного керівництва до встановлення контролю за правоохоронною системою з одного боку, та окремі спроби пом'якшення тотального впливу і репресивної політики з іншого, призвели в кінцевому результаті до створення могутнього відомства із широким колом завдань та функцій, яке охоплювало своїм впливом практично всі сфери життєдіяльності суспільства.

Автором зроблений висновок, що створення в державному механізмі гіперструктур, «надвідомств» з різноманітними, різнопрофільними функціями, під проводом «силових» структур, з засекреченими структурами, тотальним контролем за особовим складом, в т.ч. із застосуванням спецметодів, є ознакою негативних тенденцій в суспільстві та державі, становить небезпеку для демократії та прав людини.

Історія свідчить, що особливо небезпечним є об'єднання спецслужб (політичної поліції) та поліції загальної (міліції) в рамках одного відомства, де завжди верх беруть підрозділи держбезпеки. В умовах демократичної держави надійною гарантією проти подібних тенденцій можуть бути лише постійний і дієвий контроль за правоохоронними органами і спецслужбами з боку парламенту, інститутів громадянського суспільства, завершення їх реформування на науковій основі згідно з європейськими стандартами.

Ключові слова: тоталітарний режим, репресивно-каральний механізм, Народний комісаріат внутрішніх справ, Міністерство внутрішніх справ, структурна побудова, функції, система НКВС – МВС, тотальний контроль, репресивно-каральна політика.

SUMMARY

Prystaiko O.V. NKVD – Ministry of Internal Affairs of the USSR (1934 - 1954): structural construction and functions (historical and legal research). – On the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of legal sciences on a specialty 12.00.01 “Theory and history of the state in the law; history of political and legal doctrines”. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

In the dissertation considered and analyzed the main stages of development and structural-organizational changes in the NKVD – MIA system, reveals a set of factors that caused numerous restructuring and branching of the NKVD – MIA in Ukraine, turning it into an element of totalitarian policy.

On the example of structural-organizational development and functioning of the NKVD – MIA of the USSR in the study period was confirmed by the hypothesis that the structure of the organization is a form of expression of its functions and a factor influencing efficiency. The desire of the Soviet leadership to establish comprehensive control over the people and almost all spheres of society resulted in increasing the jurisdiction of the “power” institutions – NKVD – MIA, to its transformation into a “superstructures” with an extremely wide range of tasks and functions of security and punitive-repressive, mobilization, accounting-registration, economic nature.

Revealed the characteristic features of the pre-war period of formation and development of the organizational structure of the NKVD, which testify, first of all, to the fact that, depending on the tasks assigned to it, the status of mainly state security bodies increased. Secondly, the fact that the structure of the NKVD during the first years of its existence was gradually filled with structural units whose activities were not associated with the implementation of law enforcement functions, and their inclusion in the punitive-repressive mechanism should provide total comprehensive control over all strategic (administrative, social, economic) spheres, which eventually led to the formation of a hyperstructure, with a large number of structural units and with an unprecedented

amount of administrative-political and socio-economic functions.

The peculiarities of the establishment of the Soviet system of domination, with all its power elements, in the annexed territories of the western regions of the Ukrainian SSR, part of Bessarabia and Northern Bukovina have been investigated.

The factors that influenced the formation of the optimal organizational structure of the NKVD in wartime are outlined. It is proved that the design of the NKVD structure and the determination of its staff were influenced by numerical factors related to the objective factors of the war.

In the dissertation are revealed the functions of NKVD units of the USSR during the Soviet-German war, which testified to the significant role of NKVD bodies in extreme conditions and revealed the military-organizational and law enforcement mobility of NKVD bodies, thanks to operative response to challenges and threats. The main stages of formation of the organizational structure of the NKVD of the USSR during the second half of the military confrontation are outlined.

The influence of certain factors related to the opposition of the population to the Soviet government in the liberated territories on the changes in the general structure of the NKVD and its individual apparatuses is considered. In particular, the role and basic structural system transformations for counteraction to banditry were studied, as well as participation in the suppression of any resistance of the local population of western Ukraine to the restoration of Soviet power, NKVD military units, police, etc.

The transformation processes in the NKVD system at the postwar stage of development are investigated in the dissertation. It is noted that the NKVD – MIA system in the post-war restoration and return to peaceful existence was given one of the first places, because along with the main task of restoring social order in the country was the restoration of total control over the population by force through subordinate structures.

A set of factors that influenced the formation of the structure of the Ministry of Internal Affairs of the USSR is revealed, including the postwar increase in crime, active resistance of the population of the western regions of Ukraine to the totalitarian regime, the fight against so-called “political banditry”. The increase in the role of state security bodies was accompanied by certain steps taken by the Soviet government to strengthen

their activities, which led to the transfer of some functions of the Ministry of Internal Affairs to the MSS (Ministry for State Security) and the creation of new structural units within the latter. Increasing the role of state security bodies in carrying out punitive-repressive measures required control over all parts of the mechanism, primarily those that are able to conduct operational work independently.

The main stages of narrowing the competence of the MIA of the Ukrainian SSR during 1948-1950 are considered, in particular in the implementation of such activities as intelligence-operational and investigative work. It is proved that the subordination of important parts of the system to the state security bodies significantly influenced the understanding of the content of the system of internal affairs, in the concept that is accepted today. However, despite the loss of major operational units, the MIA continued to occupy a prominent place in the pyramid of state bodies and public administration, thanks to the extensive structure of departments and economic units, which ensured strict implementation of important government economic programs, mainly by prisoners of criminal, prisoners of war, etc.

The issues of functioning of police bodies as a part of the MSS system are investigated. The positive and negative aspects of this period in the history of the police are revealed. In particular, it was proved that the activities of the police mainly corresponded to those tasks that did not go beyond the protection of public order and the fight against crime. Defining a clear structure and division of functions made it possible to coordinate the work of the police. The change in the structuring of operational units on a linear basis has generally had a positive effect on the efficiency of their activities. However, on the other hand, the general trend of increasing the status and role of state security bodies had a negative impact on the police. Being part of the punitive mechanism of a totalitarian state could not have positive consequences. Constant control by the MSS, its “Chekist” units, all areas of police activity, intelligence support of the police, the use of “Chekist” measures, etc. – all these were elements of continuous control under the rule of a totalitarian state.

The dissertation reveals the main factors that influenced the change in the organizational structure of the MIA in the “post-Stalin” period. The desire of the party

and state leadership to establish control over the law enforcement system on the one hand, and some attempts to mitigate total influence and repressive policies on the other, eventually led to the creation of a powerful agency with a wide range of tasks and functions, which covered with its influence almost all spheres of society.

The author concludes that the creation in the state mechanism of hyperstructures, “superstructures” with various, diverse functions, under the leadership of “power” structures, with classified structures, total control over personnel, including with the use of special methods, is a sign of negative trends in society and the state, is a danger to democracy and human rights.

History testifies that it is especially dangerous to combine special services (political police) and general police (police) within one department, where state security units always prevail. In a democracy, there can only be a reliable guarantee against such tendencies constant and effective control over law enforcement agencies and special services by parliament, civil society institutions, completion of their reform on a scientific basis in accordance with European standards.

Key words: totalitarian regime, punitive-repressive mechanism, People’s Commissariat of Internal Affairs, Ministry of Internal Affairs, structural structure, functions, NKVD-MIA system, total control, repressive-punitive policy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Пристайко О.В. Органи НКВС – НКДБ УРСР у період становлення Радянської влади у західних областях України. *Наука і правоохорона*. 2009. № 3. С. 192–197.

2. Пристайко О.В. Участь співробітників карного розшуку НКВС УРСР у діяльності винищувальних батальйонів та партизанських загонів під час Великої

Вітчизняної війни (1941-1942рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ*. Спеціальний випуск № 2. У 2-х ч. ч.1. Луганськ, 2009. С.194–203.

3. Пристайко О.В. Нормативно-правове забезпечення агентурно-оперативної роботи правоохоронних органів Радянської України (1917-1930 рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ*. Спеціальний випуск № 4. Луганськ, 2010. С.263–272.

4. Пристайко Е. Структурная организация и функции подразделений по борьбе с бандитизмом в общей системе НКВД – НКГБ, МВД – МГБ УССР (1941–1950 гг.). *Legia si Viata (Republica Moldova)*. 2017. № 1/2. С. 149–153.

5. Пристайко О.В. Трансформаційні процеси в системі МВС в умовах боротьби політичних курсів та закріплення її результатів (березень 1953 р. – березень 1954р.). *KELM*. 2020. № 5. С. 247–251 (Республіка Польща).

6. Пристайко О.В. НКВС УСРР: оформлення основних структурних підрозділів та розподіл функцій (1934 – 1936 рр.). *Наука і правоохорона*. 2016. № 3. С. 339–349.

7. Пристайко О.В. Перебудова НКВС – МВС УРСР на повоєнному етапі розвитку (1946-1954 рр.). *Наука і правоохорона*. 2020. № 3. С. 20–28.

Одноосібний підрозділ у колективному підручнику.

1. Пристайко О.В. Історичні віхи нормативно-правового регулювання оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів України (постреволюційний та передвоєнні періоди: 1917 – 1938 рр.). *Правові й організаційно-процедурні основи здійснення оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ в Україні. Загальна частина* : навчальний посібник : за ред. А.В. Іщенка, Б.І. Бараненка. МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. 360 с. С. 283–307.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Пристайко О.В., Бочек О.І. Архівні органи НКВС – МВС УРСР у механізмі репресій (1939-1953рр.). *Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов: Матеріали міжнар. наук. – прак. конф. (м. Київ, 4 грудня 2009 р.). Київ : ДНДІ МВС України, 2009. Харків : Права людини, 2009. С. 432–435 (у співавторстві, 50%).*

2. Пристайко О.В. НКВС УСРР (1934–1936 рр.): оформлення основних структурних підрозділів та розподіл функцій. *Міліція України: минуле і сучасність: збірник матеріалів III Всеукраїнської (Міжнародної) наукової конференції (м. Івано-Франківськ, 15 жовтня 2010 р.). Івано-Франківськ : ПЮІ ЛьвДУВС, 2010. 212 с. С. 72-76.*

3. Пристайко О.В. Наповнення структури НКВС УРСР підрозділами із невластивими для правоохоронного органу функціями: причини та наслідки (1934-1941 рр.). *Теорія та практика сучасної юриспруденції: матеріали XXVI науково-практичної конференції (м. Харків, 20 грудня 2020 р.). Том № 1, Харків, 2020. 328 с. С. 95–96.*

Наукові праці,

які додатково відображають наукові результати дисертації

1. Пристайко О.В. Передача архівної системи у відання НКВС: причини та наслідки. *Пам'ятки: археографічний щорічник. Київ : Держкомархів України. УНДІАСД, 2008. Т.8. С. 3–19.*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	14
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1.	28
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	28
1.1. Стан наукової розробки питань структурного розвитку системи НКВС–МВС	28
1.2. Поняттєво-термінологічний апарат, методологія та джерельна база дослідження	41
Висновки до 1 розділу	51
РОЗДІЛ 2.	53
СТРУКТУРА Й ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ НКВС УРСР У ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1934-1939 РР.)	53
2.1 Правові засади створення загальносоюзного НКВС та НКВС УСРР. Формування основних структурних підрозділів (липень 1934 – 1935 рр.)	53
2.2 Розгалуження структури НКВС УРСР в умовах зміцнення тоталітарного режиму (1936 р. – 1937 р.).....	75
2.3. Структурна перебудова НКВС на передвоєнному етапі (1938 р.–1939 р.)..	89
Висновки до 2 розділу	104
РОЗДІЛ 3.	106
НКВС УРСР ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	106
(ВЕРЕСЕНЬ 1939 Р. – ВЕРЕСЕНЬ 1945 Р.).....	106
3.1 Особливості розвитку організаційної структури НКВС в період радянзації окремих територій України (вересень 1939 р. – перша половина 1940 р.).....	106
3.2. Структурна перебудова органів НКВС УРСР напередодні німецько-радянської війни, її початку та в умовах окупації України (1941 – 1943 рр.)	122
3.3. НКВС УРСР під час відновлення радянської влади на звільнених територіях та на завершальному етапі війни (1943 р. – вересень 1945 р.).....	144
Висновки до 3 розділу	160
РОЗДІЛ 4.	163

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА НКВС – МВС У ПОВОЄННІ РОКИ (ВЕРЕСЕНЬ 1945 Р. – БЕРЕЗЕНЬ 1954 Р.)	163
4.1. Реорганізаційні процеси в структурі НКВС - МВС УРСР у перші післявоєнні роки (вересень 1945 р. - 1948 р.).	163
4.2. Структурне оформлення МВС в умовах кардинального звуження компетенції (1948 р. – 1949 р).	177
4.3. Міліція в складі МДБ УРСР: структура та функції (жовтень 1949 – березень 1953 рр.).	192
4.4. Спроби реформування системи органів внутрішніх справ протягом першого року після смерті Й. Сталіна: боротьба політичних курсів та закріплення її результатів (березень 1953 р. – березень 1954 р.).	207
Висновки до 4 розділу	219
ВИСНОВКИ	223
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	229
ДОДАТКИ	253

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АВ – архівний відділ

АГУ – адміністративно-господарське управління

АРСР – Автономна Радянська Соціалістична республіка

АУ – Архівне управління

ВББ – відділ по боротьбі з бандитизмом

ВБРСВ – Відділ по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією

ВКР – відділ карного розшуку

ВКП (б) – Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)

ВЛО – відділ лісової охорони

ВНЗ – вищий навчальний заклад

ВПФТ – відділ перевірко-фільтраційних таборів

ВР СРСР – Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік

ВСП – відділ спецпоселень

ВТВ – водно-транспортний відділ

ВТК – виправно-трудова колонія

ВТТ – виправно-трудова табір

ВУМ – відділ місць ув'язнення

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет

ВШОСДОР – відділ шосейних доріг

ГАУ – Головне архівне управління

ГЕУ – Головне економічне управління

Главсевморпуть – (рос.) главное управление Северного морского пути

Головпромбуд – Головне управління таборів промислового будівництва

Головгидровологбалтбуд – Головне управління таборів з будівництва Волго-Балтійського водного шляху

Головспецнафтобуд – Головне управління таборів з будівництва нафтопереробних заводів та підприємств штучного рідкого палива

Групи ОГП – групи охорони громадського порядку

ГТУ – головне тюремне управління
ГТрУ – Головне транспортне управління
ГУАБ – Головне управління аеродромного будівництва
ГУДБ – Головне управління державної безпеки
ГУЛАГ – (рос.) Главное управление лагерей
ГУМ – Головне управління міліції
ГУМТП – Головне управління матеріально-технічного постачання
ГУОР (бб) – Головне управління з оперативного розшуку (боротьба з бандитизмом).
ГУПВ – Головне управління прикордонних військ
ГУПВВ – Головне управління прикордонних та внутрішніх військ
ГУПВО – Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони
ГУПВІ – Головне управління у справах військовополонених та інтернованих
ГУПО – Головне управління пожежної охорони
ГУМППО – Головне управління місцевої протиповітряної оборони
ГУПМШ – Головне управління Північного морського шляху
ГУРСМ – Головне управління робітничо-селянської міліції
ГУТ – Головне управління таборів
ГУТаб – Головне управління таборів
ГУТГМП – Головне управління таборів гірсько-металургійної промисловості
ГУТЗБ – Головне управління таборів залізничного будівництва
ГУТЛП – Головне управління таборів лісової промисловості
ГУТПБ – Головне управління таборів промислового будівництва
ГУШОСДОР – Головне управління шосейних доріг
ДАІ – Державна автомобільна інспекція
ДКО – Державний Комітет Оборони
ДПУ – Державне політичне управління
ДТВ – дорожньо-транспортний відділ
ЕКВ – економічний відділ
ЕПРОП – експедиція підводних робіт особливого призначення
ЗАГС – запис актів громадянського стану
КДБ – Комітет Державної безпеки

КП (б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
КПК – кримінально-процесуальний кодекс
КПРС – Комуністична Партія Радянського Союзу
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МДБ – Міністерство державної безпеки
Міськрайапарат – міський районний апарат
МОРТВ – морський транспортний відділ
МТС – машинотракторна станція
НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКВМФ – Народний комісаріат військово-морського флоту
НКВТ – Народний комісаріат водного транспорту
НКО – Народний комісаріат оборони
НКФ – Народний комісаріат фінансів
НКШС – Народний комісаріат шляхів сполучення
Облвідділ – обласний відділ
ОВ – Особливий відділ
ОДПУ – Об'єднане Державне політичне управління
Окрвідділ – окружний відділ
ОРВ – обліково-реєстраційний відділ
ОРД – оперативно-розшукова діяльність
ОУН – Організація українських націоналістів
Політвідділ – Політичний відділ
ПБ ЦК ВКП (б) – Політбюро Центрального Комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)
РВ НКВС – районний відділ НКВС
РМ – Рада міністрів
РНК – Рада народних комісарів
РСМ – робітничо-селянська міліція
РСЧА – Робітничо-селянська червона армія
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична республіка

СМЕРШ – смерть шпигунам

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних республік

с/о – спецвідділ

СПВ – секретно-політичний відділ

ТВ – Транспортний відділ

ТПВ – таємно-політичний відділ

ТУ – Транспортне управління

УВВ – Управління внутрішніх військ

УВТТ – Управління виправно-трудоих таборів

УДА – Управління державних архівів

УДБ – Управління державної безпеки

УКР – Управління карного розшуку

УНКВС – Управління Народного комісаріату внутрішніх справ

УМВС – Управління міністерства внутрішніх справ

УМУ – управління місць ув'язнення

УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання

УОВ – Управління особливих відділів

УПА – Українська повстанська армія

УПВ – Управління прикордонних військ

УРСМ – Управління робітничо-селянської міліції

УРСР – Українська Радянська Соціалістична республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська республіка

УШОСДОР – управління шосейних доріг

ЦАУ – Центральне архівне управління

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦК – Центральний комітет

ЦК ВКП (б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків).

ЦФВ – Центральний фінансовий відділ

ЧА – Червона Армія

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В умовах національного відродження України, розбудови її державності, утвердження міжнародного авторитету все більш очевидним стає те, що подальший успішний поступ нашої країни великою мірою залежить від спроможності протистояти негативним чинникам зовнішнього та внутрішнього характеру. Сьогоднішні виклики та загрози, що зумовлені впливом комплексу соціально-демографічних, економічних, політичних, правових, психологічних і технологічних факторів, вимагають не тільки системного реагування, а й адекватної трансформації сектору національної безпеки, зокрема органів системи Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС).

Роль МВС, в тому структурному вигляді, який на сьогодні склався, полягає у створенні умов для розвитку безпечного середовища життєдіяльності як основи безпеки на території України, а також сучасної системи внутрішньої безпеки як фактора стримування збройної агресії Російської Федерації, протидії «гібридній» війні з боку сусідньої держави. І в цьому ракурсі важливого значення набуває всебічне дослідження маловідомих сторінок історії створення та діяльності правоохоронних органів, зокрема пов'язаних з утвердженням на теренах нашої країни тоталітарного режиму радянської влади, що також ставить перед вітчизняним суспільствознавством цілу низку актуальних завдань, які потребують належного наукового аналізу.

Серед історико-правових проблем, які вимагають переосмислення з сучасних методологічних позицій з залученням нових історичних джерел, є питання структурної організації та функцій головного карально-репресивного органу того часу – НКВС УРСР та його наступника МВС УРСР. Саме для чіткого розуміння самого процесу реформування і вдосконалення структурної організації залежно від того кола функцій, які на сьогодні покладені на всю систему МВС України, варто переосмислити ті негативні сторінки історії, коли орган, покликаний, насамперед, забезпечувати безпеку та адекватно реагувати на виклики та загрози національній і

державній безпеці, був спотворений задля виконання антинародної політики правлячого режиму.

Необхідність, в контексті означеної теми, осмислення власного минулого визнана і закріплена в нашій країні на державному рівні. Протягом останніх трьох десятиліть Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України прийнята низка нормативно-правових актів, спрямованих на увічнення та вшанування пам'яті про постраждалих від всіх форм державного терору, виконавцями якого були, насамперед, НКВС – МВС радянської доби.

Крім того, останнім часом спостерігається негативна тенденція стосовно подій радянського періоду. Матеріали соціологічних досліджень, проведені в пострадянських країнах, в тому числі й в Україні, виявили позитивне ставлення частини респондентів до Й. Сталіна, до ідеї диктатури, «зразкового порядку», ідеалізації радянських органів державної безпеки тощо. Водночас в соціальних мережах здійснюється «хвиля» ностальгії за СРСР, почалося вихваляння радянського минулого. На жаль, ця хвиля не оминула й багатьох наших співвітчизників, в тому числі й молоде покоління. Отже, за цих умов розкриття історичної правди про радянський тоталітарний режим і роль органів НКВС–МВС у його формуванні та підтриманні має велике виховне значення.

Теоретико-методологічним підґрунтям дисертації є значний науковий доробок вітчизняних і зарубіжних учених-юристів різних історичних періодів. У працях дослідників радянського періоду: І. Біласа, С. Біленка, М. Єропкина, С. Крилова, О. Косицина, Г. Куманєва, П. Михайленка, О. Малигіна, Р. Мулукаєва, А. Тимченка, А. Чайковського та інших розкриваються певні аспекти діяльності окремих підрозділів системи НКВС–МВС. В роботах сучасних українських вчених, істориків та юристів розкриті історико-правові аспекти репресивної політики, роль каральних органів у проведенні масових репресивних заходів та загалом їх місце у механізмі політичних репресій: А. Бенько, І. Білас, С. Білоконь, В. Даниленко, В. Золотарьов, Т. Касьянов, С. Кульчицький, О. Мироненко, Р. Подкур, В. Пристайко, І. Усенко, Ю. Шаповал, В. Щербатюк та інші. Питання структурного розвитку та виконуваних функцій окремих підрозділів системи НКВС–МВС

розглянуті в роботах: І. Андрухів, О. Андрухів, Б. Бернадського, С. Білоконя, Л. Бородича, М. Войцеховського, О. Головка, В. Греченка, С. Губаря, В. Довбні, І. Іванькова, І. Люшина, О. Калюка, Т. Касьянова, Я. Кондратьєва, М. Лагоши, В. Окіпнюка, О. Олійника, О. Потильчака, Г. Савчина, Ю. Сайфуліної, М. Сергійчука, А. Француза, А. Чайковського, В. Ченцова, В. Чиснікова, Ю. Шаповала, А. Шевченка, І. Шинкаренка, Ю. Шемшученка, О. Ярмиша та інших. Етапи еволюції загальносоюзного НКВС–МВС, детальні хронологічні роз'яснення структурно-організаційних змін надані в роботах російських науковців: В. Коровіна, А. Колпакіді, О. Кокуріна, Н. Крапівіної, С. Кудрявцева, О. Малигіна, Р. Мулукаєва, В. Некрасова, М. Петрова, Л. Рассказова, Р. Скоркіна, О. Теплякова, О. Хлевнюка та інших. Альтернативні погляди на події в СРСР та участь «політичної поліції» у проведенні карально-репресивної політики уряду були предметом досліджень зарубіжних науковців: Д. Баррона, З. Бжезинського, Дж. Бурдса, Р. Конквеста, М. Малія, Р. Пайпса та інших.

Сучасна наукова література має значний обсяг напрацювань з різних аспектів діяльності апаратів НКВС – МВС. При цьому значна кількість робіт, де досліджені організаційно-структурні трансформації, функції та завдання НКВС, проведені лише щодо окремих його структурних підрозділів, окреслені різними часовими і географічними межами. Недостатньо вивченими на сьогоднішній день залишаються питання структурування та діяльності системи МВС на повоєнному етапі розвитку (1949–1954 рр.). В нечисельних напрацюваннях з даної тематики розглядаються лише деякі питання структурного розвитку окремих підрозділів у структурі МВС.

Викладене зумовлює в цілому актуальність теми дослідження, її наукову новизну, та зміст дисертаційного дослідження, а також вибір наукового, нормативно-правового та емпіричного матеріалу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки на період до 2020 року, визначених Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 9 вересня 2010 р. № 2519-VI; Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на

період 2015 – 2019 рр., затверджених наказом МВС України від 16 березня 2015 р. № 275; Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р. Тему дисертаційного дослідження затверджено рішенням вченої ради КНУВС 27 травня 2008 р. (протокол № 7), уточнено рішенням вченої ради Національної академії внутрішніх справ 29 вересня 2020 р. (протокол № 20).

Мета і завдання дисертаційного дослідження. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі широкого кола джерел, в тому числі архівно-документальних матеріалів, реконструювати, з позицій історико-правової науки, спрямованість та динаміку структурних перетворень, відповідно до змін у функціональному навантаженні, НКВС – МВС УРСР в 1934 – 1954 рр., визначити їх роль і місце в системі тоталітарного владарювання.

Досягнення цієї мети потребує розв'язування таких дослідницьких завдань:

–з'ясувати стан наукового розроблення проблеми, сформулювати і проаналізувати джерельну базу дослідження;

–визначити поняття структури організації як форми вираження суті її функцій та структуру – як фактор впливу на ефективність діяльності підрозділів НКВС-МВС УРСР у зазначений період;

–виділити особливості відтворення НКВС УРСР, розгалуження його структурних підрозділів у період зміцнення тоталітарного режиму на території України у довоєнні часи, а також в зв'язку з утворенням нових адміністративно-територіальних одиниць;

–виокремити особливості структурних перебудов командно-карального апарату під час Другої Світової війни;

–висвітлити основні етапи розвитку організаційної структури НКВС – МВС у повоєнні роки, утворення МВС УРСР;

–встановити причини та передумови кардинального звуження компетенції МВС протягом 1948 – 1950 рр.;

–виокремити особливості організаційно-структурної побудови та

функціонального призначення органів міліції у складі МДБ; оцінити вплив органів держбезпеки на міліцію;

– розкрити етапи структурування та функціонування МВС у постсталінський період на початку «десталінізації»;

– дати історико-правову оцінку організаційно-структурних перетворень НКВС (МВС) в Україні протягом 1934 – 1954 рр.;

– вивести з історії структурно-функціональних трансформацій НКВС – МВС уроки, які рекомендувати органам влади врахувати в умовах сьогодення; розробити відповідні рекомендації та пропозиції щодо організаційно-структурного забезпечення підрозділів МВС України в сучасних умовах реформування системи МВС.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані із становленням і розвитком системи НКВС–МВС УРСР протягом остаточного утвердження й подальшого зміцнення тоталітарного режиму на території України у середині та другій половині 1930-х років ХХ століття, в умовах воєнного часу та в післявоєнний період (1934 – 1954 рр.).

Предметом дослідження є структурна побудова і функції НКВС–МВС УРСР та їх організаційно-правове забезпечення. В роботі також досліджено структуру і функції міліції з травня 1949 р. по березень 1953 р., коли «традиційний» елемент структури МВС – міліція – перебував у складі Міністерства державної безпеки.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1934 р. по 1954 р., роки зміцнення та панування на території України тоталітарного режиму. Також розглянуто перший етап постсталінського періоду, початок «десталінізації» і вплив цього процесу на карально-репресивний механізм країни в цілому. Нижня межа дослідження пов'язана із створенням влітку 1934 р. союзно-республіканського НКВД як гігантського «надвідомства» з величезною кількістю структурних підрозділів та вельми широким колом функцій. Верхня межа хронологічних рамок (березень 1954 р.) – час, коли зазначене «надвідомство», в якому об'єднувалися органи держбезпеки та правоохоронні органи (передусім міліція), було остаточно ліквідовано.

Методи дослідження. Методологічна база даного дослідження сформована на основі поєднання загальнонаукових методів пізнання – діалектичного, системного, соціологічного – і прагнення досягти максимальної відповідності принципам об'єктивності та історизму. В роботі використано формально-догматичні, історико-генетичні, порівняльно-правові наукові методи.

Серед філософських концептуальних підходів перевага автором надавалася *діалектичному методу* наукового пізнання соціальних явищ, який є універсальним для проведення усіх наукових досліджень. Використання цього методу дало можливість розглянути організацію НКВС–МВС на території України не ізольовано, а в її розвитку протягом 20-ти років, взаємозв'язку та взаємодії з іншими державними інститутами та суспільними явищами, які на той час мали місце як в СРСР в цілому, так і в УРСР (розділи 2–4).

Специфіка об'єкта, предмету і завдань дослідження обумовили особливу роль в роботі *структурно-функціонального методу*: завдяки його застосуванню, зокрема, послідовно і предметно показано, як покладання з боку вищої влади на НКВС–МВС нових завдань і функцій тягло за собою відповідні зміни в організаційній структурі (підрозділи 2.2, 2.3, 3.2, 3.3, 4.1, 4.2, 4.4). Для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між процесами і явищами автор спирався на *логічний і синхронний методи* (підрозділи 3.2, 3.3, 4.2, 4.3, 4.4). *Метод герменевтики* допоміг виявити сенс правових норм, які регулювали організацію та діяльність органів НКВС–МВС, а також сприяло пізнанню текстів архівних документів і матеріалів, монографічних видань та інших наукових праць, аналізу й оцінці їх змісту (підрозділи 2.2, 3.3, 4.3, 4.4). *Компаративний метод* застосовувався в наступних його різновидах: *історико-порівняльний* – при виявленні загальних закономірностей і особливостей розвитку карально-репресивних органів у різні періоди (розділи 2, 3, 4); *порівняльно-правовий* разом із *формально-юридичним* – для аналізу норм права, які регламентували організацію та діяльність НКВС–МВС (підрозділи 3.3, 4.3). *Статистичний метод* був у нагоді при аналізі результатів діяльності органів, підрозділів та військових формувань НКВС–МВС (підрозділи 3.1, 3.3). При аналізі стану розробки проблеми використовувався *історіографічний метод* (розділ 1). Науковий пошук

здійснювався із залученням *методу історичної реконструкції*, що дало можливість уникнути однобічного викривленого тлумачення подій минулого, спираючись на всю існуючу повноту фактичного матеріалу для відновлення істинного перебігу подій (розділи 2 – 4).

Емпірична база дослідження складається з архівних документів і матеріалів, законодавчих та підзаконних актів СРСР і УРСР, нормативно-правових актів НКВС – НКДБ – МВС – МДБ, публікацій періодики, збірників документів щодо досліджуваного періоду, дисертацій, авторефератів, посібників, словників, довідкової літератури. Основу роботи склали опрацьовані в фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (21 справа), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (18 справ), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (30 справ), Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України документи (40 справ).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших в Україні комплексних досліджень, в якому на основі вивчення опублікованих нормативно-правових та інших документів, архівно-документальних матеріалів, наукових праць та інших джерел висвітлена структурно-функціональна трансформація НКВС–МВС УРСР протягом всього періоду існування його як «надвідомства», головного знаряддя сталінського тоталітарного режиму в Україні.

За результатами проведеної роботи обґрунтовано нові теоретичні положення, сформульовані висновки та пропозиції, які виносяться на захист:

вперше:

– з позицій сучасної історико-правової науки розкрито організаційно-правові та функціональні аспекти процесу створення влітку 1934 р. та наступної трансформації НКВС (МВС) УРСР як складової загальносоюзного механізму державного терору, всеохоплюючого політичного контролю за населенням України та його мобілізації на виконання завдань «будівництва соціалізму», оборони країни та післявоєнного відродження;

– запропоновано детальну періодизацію структурно-функціональних змін в системі НКВС–МВС протягом 1934 – 1954 рр.;

– висвітлено на рівні союзної радянської республіки механізм неухильного розширення компетенції НКВС – МВС, за рахунок появи нових, «невластивих» функцій (обліково-реєстраційного, будівельно-господарського характеру); при цьому систематично розглянуто особливості цього процесу в УРСР, пов’язані, передусім, зі значним розширенням території республіки, виконанням завдань з «радянзації» нових земель, придушення збройного опору населення;

– розкрито організаційно-процедурний механізм «поглинання» Наркоматом – Міністерством внутрішніх справ СРСР та відповідно НКВС – МВС УРСР інших відомств;

– докладно розглянуто організаційно-правовий статус міліції в складі Міністерства державної безпеки УРСР в 1949 – 1953 рр.;

– до наукового обігу залучено нові архівно-документальні матеріали, які раніше не використовувались в історико-правовій науці.

удосконалено:

– характеристику залежності напрямків та динаміки структурно-функціональних змін НКВС–МВС від конкретних історичних реалій (проведення політичних кампаній та реакції на них з боку населення, реалізації планів «соціалістичного будівництва», виконання завдань оборонно-мобілізаційного характеру тощо);

– оцінку діяльності архівних підрозділів у складі НКВС–МВС УРСР при виконанні ними «чекістських» завдань;

– підходи до оцінки ефективності діяльності НКВС–МВС як «надвідомств» в цілому та їх структурних складових;

– оцінку впливу «чекістських» підрозділів на органи міліції при перебуванні в межах одного відомства;

дістало подальший розвиток:

– висвітлення юридичного статусу спеціальних підрозділів НКВС–МВС УРСР по боротьбі з бандитизмом;

– аналіз структурно-функціональних змін органів МВС на початку «десталінізації» і впливу на ці процеси політичної «верхівки», що засвідчило, поряд

із загальною тенденцією пом'якшення тоталітарного впливу на суспільство, прагнення партійної еліти до встановлення суцільного контролю над правоохоронною структурою;

– аргументація щодо врахування негативного історичного досвіду в сучасних умовах;

– пропозиції щодо удосконалення організації реформування правоохоронних органів та спецслужб незалежної України.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані та викладені в дисертації положення, узагальнення, висновки та пропозиції мають як загальнотеоретичне, так і прикладне значення для розвитку історико-правової науки України загалом та історії правоохоронних органів і спецслужб, зокрема. Результати проведеного дослідження впроваджено та можуть бути використані у:

– *науково-дослідній діяльності* – як основа для подальшого розроблення історико-правових проблем генезису та трансформації радянських спецслужб і правоохоронних органів в Україні, а також під час проведення науково-дослідних робіт з історії органів внутрішніх справ у Державному науково-дослідному інституті МВС України (акт ДНДІ МВС України від 04.02.2021 р.);

– *освітньому процесі* – при викладанні навчальних дисциплін та спецкурсів: «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія органів внутрішніх справ», «Управління в органах Національної поліції», «Оперативно-розшукова діяльність» (акт Національної академії внутрішніх справ від __.__.2021; Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка від 08.02.2021 р.);

– *у сфері правотворчості* – при підготовці концептуальних документів та проєктів нормативно-правових актів щодо реформування правоохоронної системи України, зокрема органів системи МВС;

– *практичній діяльності* – в процесі підготовки та реалізації комплексних заходів, спрямованих на удосконалення правового регулювання функціонування органів Національної поліції (акт ГУНП в Київській області від 05.02.2021 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана автором самостійно. Усі

сформульовані положення та висновки є результатом особистих досліджень автора. Окремі положення дисертації викладено в одноосібному підрозділі у колективному підручнику «Історичні віхи нормативно-правового регулювання оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів України (постреволюційний та передвоєнні періоди: 1917 – 1938 рр.)» (особистий внесок автора – 6%, 1 друк. арк.), науковій статті «Архівні органи НКВС – МВС УРСР у механізмі репресій (1939–1953рр.)» (особистий внесок автора – 60%, 0,1 друк. арк.) підготовлених у співавторстві. Результати наукового дослідження були оприлюднені на трьох науково-теоретичних, науково-практичних конференціях, зокрема: «Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов» (м. Київ 4 грудня 2009 р.); «Міліція України: минуле і сучасність» (м. Івано-Франківськ, 15 жовтня 2010 р.); «Теорія та практика сучасної юриспруденції» (м. Харків, 20 грудня 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, що сформульовані в дисертації, відображено у 12 наукових публікаціях, серед яких 7 статей – у виданнях, що включені МОН України до переліку фахових видань з юридичних наук, 2 статі – у міжнародних наукових виданнях, у 3 тезах, що опубліковані у збірниках доповідей науково-практичних конференцій, а також у одноосібному підрозділі у колективному підручнику та 1 статті, яка додатково відображає результати дослідження.

Структура дисертації визначається її метою та завданням і складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, які охоплюють 12 підрозділів, висновку, списку літератури (244 найменування на 24 сторінках) і 16 додатків. Повний обсяг дисертації становить 271 сторінки, з них основного тексту 217 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки питань структурного розвитку системи НКВС–МВС

Наукова розробка питань структурного оформлення НКВС–МВС радянської України та його функцій у період панування тоталітарного режиму найбільший свій розвиток отримала на початку 90-х років, після виходу України зі складу СРСР та початку її існування як незалежної держави.

Історіографії становлення НКВС – МВС, його структурного розвитку та виконуваних завдань і функцій поділяється дослідниками на два етапи: радянський період (з 1950-х по 1990-ті роки) та праці сучасних науковців незалежної України і зарубіжних дослідників радянської історії.

До 1990-х років дослідження історії становлення та функціонування апарату НКВС – МВС здійснювалися переважно вже після 50-х років ХХ сторіччя. До цього часу радянська історична наука була вкрай обмежена не тільки політичними та ідеологічними рамками, а і відсутністю необхідної джерельної бази і загалом тим, що діяльність апарату НКВС залишалась під грифом секретності і не підлягала висвітленню [202, С.208]. Загалом тут варто зауважити, що наука в СРСР здебільшого залежала від вказівок комуністичної партії, а в наукових дослідженнях переважала ідеологія панівної партії над історичною правдою, що в цілому і зумовлювало обмеженість наявних публікацій радянського періоду. Як слушно зауважив у своєму дослідженні В. Щербатюк: «...з утвердженням більшовицької ідеології рамки досліджень усе більше обмежувались, що згодом призвело до фальсифікацій подій та історичних процесів» [238, С.11].

Варто відмітити, що в межах першого історіографічного періоду комплексно весь апарат НКВС – МВС не розглядався. Основна увага радянських науковців була зосереджена на етапах розвитку, структурному оформленні, функціональному

призначенні тощо окремих його ланок – органів державної безпеки, міліції, окремих видів військ НКВС – МВС, органів виконання покарань тощо.

При цьому характерним для таких досліджень є, по-перше, чітко окреслені ідеологічні підходи, відповідно до яких мали висвітлюватися ті чи інші питання діяльності НКВС–НКДБ, МВС–МДБ, а, по-друге, безумовна закритість цих матеріалів для наукового загалу, що унеможливило надання об'єктивної уяви про розглядувану тематику. Варто також відмітити, що здебільшого певні наукові здобутки, в яких висвітлювалися питання становлення, розвитку та напрямків діяльності органів НКВС–МВС до 1970-х – 1980-х років належали переважно представникам наукових кіл московських вищих навчальних закладів системи КДБ та МВС СРСР.

Так, історія органів державної безпеки розглядалася переважно у складі спеціальних дисциплін в закритих навчальних закладах в основному системи КДБ СРСР з відповідним грифом обмеження доступу. Висвітлювалися питання основних напрямків діяльності органів державної безпеки, з побіжним окресленням структурного розвитку цих органів [1, 90]. Також мали місце окремі видання, в яких розглядалися лише загальні відомості про структуру НКВС–МВС, і які представляли собою у своїй більшості ілюстровані роботи, позбавлені будь-якого критичного аналізу. Здебільшого випуск таких робіт пов'язувався з ювілейними датами створення окремих підрозділів системи.

Певні кроки щодо висвітлення питань організації та діяльності органів міліції у складі НКВС–МВС на різних етапах висвітлюються у працях дослідників радянського періоду: М. Єропкина [74], Р. Мулукаєва [134,135]; у колективній праці С. Крилова, О. Косицина, С. Біленка, під редакцією міністра внутрішніх справ СРСР М. Щолокова [88, 89], і наступного колективного видання О. Косицина та Р. Мулукаєва за редакцією міністра внутрішніх справ СРСР (1986–1988 рр.) А. Власова [194]. Характерним для цих робіт є не тільки політична ідеологізація, а й окреслення офіційної концепції історії органів внутрішніх справ, яка висвітлювалась виключно з позитивної сторони. В роботах радянських авторів розглядалися

питання структури органів міліції, форми і методи боротьби зі злочинністю, охорона громадського порядку, кадрове забезпечення тощо.

Найвагомим внеском в дослідження історії органів міліції саме України стала видана у 1965 р. колективна праця «Из истории милиции Советской Украины» під редакцією доктора юридичних наук, професора П. Михайленка [87]. В роботі на основі широкого комплексу джерел, в тому числі архівно-документальних, висвітлюються питання створення, становлення і розвитку діяльності органів міліції 1917 – 1960 рр. Праця такого масштабу стала першою спробою дослідження у даній галузі не тільки в Україні, а й в СРСР в цілому, та послужила поштовхом для проведення аналогічних досліджень в інших республіках [120, С.16]. Загалом, варто відмітити, що П. Михайленка цілком справедливо вважають родоначальником наукових досліджень історії органів міліції України. Він одним з перших в історіографії радянської України почав систематично висвітлювати питання становлення та розвитку органів міліції і продовжив цю діяльність вже у незалежній Україні [123, 124, 125, 126, 127].

Нечисленні праці радянського періоду присвячені питанням розвитку та становлення воєнізованих структур у складі НКВС: внутрішніх військ та підрозділів прикордонних військ НКВС [27, 28, 29, 83, 84, 85, 86]. В роботах, які представляють собою збірки документів, висвітлюється інформація про бойову та службову діяльність військ у передвоєнні роки, під час Другої Світової війни (Великої Вітчизняної Війни у джерелах тих часів) та повоєнні роки становлення до 1950 р., реорганізаційні процеси у системі військових підрозділів НКВС тощо. Проте, ці видання також були позбавлені будь-якого критичного аналізу діяльності військових підрозділів. Здебільшого у роботах висвітлювалися позитивні сторінки історії без окреслення ролі військ НКВС у механізмі державного апарату, що можна пов'язати із пануванням у радянській державі відповідної ідеології.

Деяке поживлення у наукових дослідженнях історії органів НКВС спостерігається наприкінці 80-х років ХХ сторіччя. Пом'якшення політичного режиму, послаблення впливу панівної партії на світогляд, відкриття доступу до державних архівів – всі ці фактори, в свою чергу, дозволили провести дослідження

маловідомих сторінок історії правоохоронних органів. Хоча і тут переважали роботи, в яких містилася інформація здебільшого про напрямки діяльності органів та підрозділів НКВС, при цьому висвітлення їх відбувалося у руслі героїзації як самих подій, так і їх учасників.

Як і раніше, історія органів державної безпеки була закрита для загального доступу. Етапи становлення, функціонування та окремі аспекти їх діяльності висвітлювалися у літературі закритого характеру, яка була доступною лише співробітникам апаратів держбезпеки або у системі навчальних закладів системи КДБ. Одним із важливих етапів у вивченні історії органів державної безпеки стало видання навчального посібника [90], в якому розкривалися як структурне оформлення апаратів НКВС–НКДБ–МДБ–КДБ, так і окремі аспекти їх діяльності, переважно агентурно-оперативної, розвідувальної та контррозвідувальної та ін.

Значна частина досліджень 80-х років ХХ сторіччя була присвячена окремим напрямкам діяльності органів міліції під час бойових дій Другої Світової війни на території Радянського Союзу: С. Біленко, І. Білас, А. Тимченко, Г. Куманєв, А. Чайковський [12, 16, 206, 207, 229]. Окремо варто відмітити колективну працю українських дослідників щодо висвітлення історії України в роки Другої Світової війни (Великої Вітчизняної війни за оригінальною назвою роботи), зокрема, участі правоохоронних інституцій у бойових діях на території України та їх діяльності з охорони радянського тилу, організації воєнізованих формувань, партизанського руху [195, 196, 197].

Крім того, наприкінці 1980-х років радянськими дослідниками історії органів міліції проводиться ряд наукових досліджень, в яких розкриваються структурні трансформації апаратів міліції, основні напрямки їх діяльності у боротьбі зі злочинністю, проблеми вдосконалення організаційних структур та системи управління органів внутрішніх справ. Серед їх числа варто відмітити роботи І. Біласа, А. Малигіна, Р. Мулукаєва, А. Тимченка, А. Скилягіна, В. Сухарева [12, 133, 135, 191, 206].

Історіографія досліджуваного питання значно активізувалася із набуттям Україною незалежності. У науковому середовищі відбулося свого роду

переосмислення радянського наукового сприйняття, що значною мірою збагатило перелік наукових і публіцистичних робіт із зазначеної тематики. Позитивним кроком у цьому процесі стали прийняття Верховною Радою України, Президентом України та Кабінетом Міністрів України низки нормативно-правових актів спрямованих на висвітлення різних аспектів діяльності органів влади Радянської України за часів тоталітаризму. Зокрема, були прийняті Закони України від 17.04.1991 р. «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», від 28.11.2006 р. «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», від 09.04.2015 р. «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», Указ Президента України від 23.01.2009 р. №37/2009 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» [146, С 31]. Прийняття цих нормативно-правових документів дозволило відкрити значний масив досі закритих документальних матеріалів державних архівів органів державної безпеки, органів внутрішніх справ, центральних органів державної влади тощо для висвітлення ряду питань з діяльності головного карально-репресивного апарату Радянського Союзу.

Сучасними українськими і зарубіжними науковцями за останні три десятиріччя підготовлена і видана значна кількість фундаментальних праць з різних аспектів діяльності органів тоталітарної влади СРСР та УРСР, в тому числі органів та підрозділів системи НКВС–МВС, НКДБ–МДБ. Але і тут можна провести певну межу розподілу історіографічних досліджень на пострадянський період, який охоплює роботи у перші двадцять років після демонтажу радянської системи, і сучасний період, який в цілому охоплює напрацювання вже з погляду переосмислення тих подій в умовах сталого розвитку не тільки думок і поглядів, а й зміни пріоритетних напрямів у сучасній науці. Адже кожен з цих етапів має свої певні характеристики, пов'язані із об'єктивними причинами мислення та ставлення до тих чи інших подій радянського буття.

Проведений аналіз показав, що на початковому етапі (1990-2000 роки) розглядалися переважно історико-правові аспекти загалом репресивної політики, а

також роль каральних органів у проведенні масових репресивних заходів радянського уряду та загалом їх місце у механізмі політичних репресій. Тут варто відмітити роботи А. Бенька, І. Біласа, С. Білоконя, В. Даниленка, В. Золотарьова, Т. Касьянова, С. Кульчицького, А. Мироненка, В. Пристайка, І. Усенка, Ю. Шаповала [10, 14, 15, 17, 121, 122, 164, 165, 166, 208, 232, 233].

Однією з перших робіт, в якій розглянуто механізм функціонування репресивно-каральної системи в Україні, є двотомна праця І. Біласа «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз» [14, 15]. Механізм впровадження тотальних засобів панування представлений в роботі як головне знаряддя більшовицького режиму в боротьбі з його ворогами та політичними супротивниками. В роботі розкриваються етапи розширення повноважень органів державної безпеки та військових формувань.

Пострадянський період розвитку історіографії російських вчених також поповнювався рядом вагомих праць, в яких розкривалися окремі аспекти структурування та діяльності органів НКВС–НКДБ в період панування сталінського режиму. Побудовані на аналізі перш за все секретних до того часу архівних матеріалів, ці роботи виявилися цілком ґрунтовними і досі зберігають своє наукове значення завдяки об'єктивному висвітленню різних питань діяльності органів каральної системи – від структурно-кадрових до репресивних, а також окремих аспектів агентурно-оперативної діяльності тощо [202, С. 51-52]. Серед їх числа варто відмітити роботи Л. Рассказова [181, 182], в яких вперше окреслені структурно-кадрові зміни в апараті НКВС та каральна політика, О. Хлевнюка [210], в якій досліджені питання історії «Великого терору» та інші.

Серед науковців, дослідників пострадянського періоду, поряд з іншими питаннями загального розуміння репресивної політики радянського уряду, важливого значення набувало саме розуміння природи тоталітаризму у Радянському Союзі та тих важелів і першопричин, що стали поштовхом до використання апарату правоохоронних структур у провадженні тотальної політики, використанні їх як механізму здійснення репресивних заходів. В цьому ракурсі звісно цікавими є наробки українських і зарубіжних дослідників стосовно теоретичних проблем

визначення поняття «сталінізм», «сталінщина» та його співвідношення з іншими теоретичними концепціями [67, С. 197]. Повертаючись до природи «сталінізму» та його ролі і значення у житті Радянського Союзу, варто відмітити роботи російських науковців, вчених, публіцистів пострадянського періоду І. Бестужева, Г. Водолазова, В. Макаренка [116], які в своїх наробках визначали «сталінізм» переважно як політичний режим, ідеологію бюрократичної еліти. Звісно, дещо інше значення «сталінізм» та загалом особа Й. Сталіна мали для українських дослідників та вчених, оскільки історія України «пронизана» негативними наслідками його впливу на життя країни та її народ. Бачення українських вчених викладені у працях С. Білоконя, В. Греченка, С. Кульчицького, Ю. Шаповала, О. Ярмиша [17, 67, 231]. Одними з перших українських вчених, які у 2004 р. систематизували і окреслили основні тенденції у розвитку історіографії радянського та пострадянського періоду стосовно розуміння першопричин тоталітаризму і його основного «духовного лідера» Й. Сталіна стали О. Ярмиш та В. Греченко [67].

Чималий інтерес до подій у СРСР виникав у науковців зарубіжних країн. У пострадянський період були опубліковані напрацювання британських, німецьких, французьких дослідників, які в цілому висвітлювали альтернативний погляд на події, що відбувалися у тоталітарній державі. В роботах розглядалися різні аспекти діяльності тоталітарної системи від репресивних заходів проти власного населення до участі в каральній політиці правоохоронних органів. Вагомим внеском у розвиток історії тоталітаризму вважаються роботи Р. Конквеста [96, 97], в яких розглядаються питання державного тероризму у 30-ті роки ХХ століття, висвітлюється діяльність апарату НКВС у 1936–1938 рр., а також окремі сумні сторінки історії українського народу. Як вважають сучасні науковці, саме роботи Р. Конквеста зумовили ставлення багатьох дослідників до терористичної політики Сталіна у 30-х роках ХХ сторіччя [202, С.169]. Чималий вклад у формування альтернативного погляду на події в СРСР та розуміння природи радянського тоталітаризму зробили: З. Бзежинський [242], М. Джейкобсона [244], А. Гетти [243], Е. Еппломб [75, 76], М. Малія [118, 119] та ін.

Дещо інша ситуація наразі спостерігається у роботах сучасного періоду українських дослідників і науковців та представників наукових кіл пострадянського простору. Якщо в цілому мислення української науки щодо тоталітаризму залишилось незмінним, лише поповнюючись все новими і новими напрацюваннями з різних аспектів як тоталітаризму загалом, так і тих механізмів, які задіювалися у репресивній політиці, то погляди деяких російських вчених на сьогодні мають дещо інший характер і спрямування. Загалом це можна пов'язати як із певними політичними, соціально-економічними, психологічними причинами, так і з певними ностальгічними ідеями і підвищенням ідеалізації окремих осіб. Крім того, як слушно зауважив О. Тепляков у своєму ґрунтовному дослідженні «Деятельность органов ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД (1917–1941 гг.): историографические и источниковедческие аспекты» [202], негативний вплив на сучасну російську науку справляє історична публіцистика. При тому, що сучасна наука все більше досліджує «чекістську» тематику, спираючись на достатню джерельну базу і ґрунтовну історіографічну традицію, – історична публіцистика, навпаки, деградує, окреслюючи лише соціальне замовлення на обілення радянського минулого, що в цілому змінює погляди деяких, наприклад російських вчених та науковців [202, С. 212].

Значний внесок у розкриття проблематики тоталітарного панування та його наслідків у вигляді здійснення державного терору, політичних репресій зробили такі відомі українські дослідники: І. Білас, О. Головка, В. Греченко, О. Мироненко, В. Пристайко, І. Усенко, Ю. Шемшученко, О. Ярмиш [64, 66, 68, 69, 72, 77, 163]. Зазначені історико-правові дослідження мають комплексний характер. В них розглядаються, зокрема, питання юридичного регулювання масових політичних репресій, проводиться аналіз їх політико-юридичного обґрунтування тощо.

Значний інтерес мали історико-бібліографічні роботи українських дослідників В. Золотарьова, В. Пристайка, В. Чиснікова, Ю. Шаповала [79, 164, 165, 166, 230, 233, 234], в яких розглянуті особистості керівного складу органів державної безпеки, що дозволяє скласти уяву про структурний розвиток НКВС, хоча це і не ставилося основним завданням у зазначених роботах.

Варто відмітити окремо роботи П. Михайленка, в яких висвітлені питання структурних змін та окремих напрямків діяльності органів міліції на Україні [123, 124, 125]. Документальні матеріали, зібрані у збірниках, дозволили скласти об'єктивну картину трансформаційних процесів, що відбувалися в органах міліції протягом хронологічних меж дисертаційного дослідження.

Певний інтерес в рамках дослідження для відбудови процесу еволюції системи НКВС–МВС мають роботи російських дослідників історії органів внутрішніх справ, органів державної безпеки, виправно-трудових підрозділів НКВС–МВС тощо. Оскільки, до 1990 року ми маємо все ж таки спільну історію розвитку правоохоронної системи загалом, а також ті незаперечні факти загального правового визначення юридичного статусу загальносоюзного НКВС і його республіканських апаратів, здобутки російських вчених у цій галузі мають значення у проведенні подібних досліджень. Розглядаючи систему НКВС через призму визначення еволюційних процесів в республіканських правоохоронних органах можна з певною вірогідністю реконструювати етапи розвитку системи НКВС УРСР. В цьому ракурсі актуальними є роботи А. Спіфанова, В. Коровіна, А. Малигіна, Р. Мулукаєва, А. Колпакіді, О. Кокуріна, Н. Крапівіної, В. Некрасова, М. Петрова, Л. Рассказова, К. Скоркіна та ін. [93, 94, 100, 101, 132, 138, 157, 181, 182].

Окремо, на наш погляд, варто відмітити роботу Н. Крапівіної «Правовое регулирование деятельности государственных органов по обеспечению общественного порядка в предвоенное десятилетие (на материалах Ленинграда). Историко-правовой аспект» [100]. В роботі проведений докладний аналіз історико-правового аспекту діяльності органів міліції, процесів їх реформування, особливості формування правової бази, в тому числі регулювання кадрової політики.

Видане російськими дослідниками історії органів державної безпеки довідкове видання «Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ 1917–1960» [111, 112] містить детальний аналіз структурного розвитку органів та підрозділів загальносоюзного НКВС–МВС, НКДБ–МДБ, а також інформацію щодо кадрового складу цих органів, що в свою чергу було використано у проведенні даного дослідження. Крім того, авторським колективом окрім вказаної збірки документів

були опубліковані ряд інших видань, присвячених різним аспектам діяльності системи НКВС, впливу на їх формування та здійснення функцій політичної влади. Цікавими в рамках дослідження є видання «Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Январь 1922–декабрь 1936», «Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938.», «Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939–март 1946 / Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти» [112, 113, 114. 115].

В ракурсі нашої теми дослідження важливого значення набули наукові розробки, монографії, дисертаційні дослідження, які розкривають сам механізм побудови органів та підрозділів НКВС–МВС в період тоталітарного владарювання.

Однією з перших системних робіт, в якій розглянуто структурний розвиток НКВС УРСР є дисертація О. Олійника: «Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність» [149]. Автором, одним із перших, було комплексно розглянуто систему НКВС УРСР, висвітлено історико-правові аспекти утворення, розвитку та функціонування НКВС УРСР та його структурних підрозділів. Проте автор обмежив хронологічні межі дисертаційного дослідження 1941 роком, що, з нашого погляду, не в повній мірі висвітлює увесь механізм карально-репресивного апарату тоталітарної влади. При цьому О. Олійником розглянуто передумови правового оформлення могутньої радянської структури, також висвітлено окремим розділом діяльність тих його структурних одиниць, функції яких не пов'язані з виконанням правоохоронних завдань, і в цілому вперше були висвітлені у рамках робіт такого плану.

Окремо маємо також відмітити роботи В. Окіпнюка [140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147. 148]. Автором підготовлений ряд статей, посібників, монографія з історії розвитку та основних напрямків діяльності органів державної безпеки у складі НКВС–МВС, НКДБ–МДБ. В своїх роботах дослідник висвітлив основні тенденції розвитку радянських органів державної безпеки в Україні від часу утвердження радянського тоталітарного режиму наприкінці 1920-х рр. до його занепаду у першій половині 1950-х рр., проаналізовано юридичний зміст

перетворень системи каральних органів на початку 1930-х рр., різноманітні аспекти еволюції юридичного статусу, організаційної структури та правозастосовної діяльності ДПУ–НКВС–НКДБ–МДБ УРСР та їх місцевих територіальних і спеціалізованих органів у подальшому, визначено специфіку кадрового забезпечення органів державної безпеки, контролю та нагляду за їх діяльністю на різних етапах розвитку, місця та ролі в механізмі тоталітарного владарювання. Вважаємо, що роботи В. Окіпнюка є вагомим внеском у розвиток досліджень з історії спецслужб радянської держави, їх місця та ролі у житті суспільства та держави.

В рамках підготовки даного дисертаційного дослідження проаналізовані роботи сучасних науковців, де розглядаються аспекти створення та функціонування окремих структурних підрозділів апарату НКВС–МВС. Вказаних робіт на сьогоднішній день є значна кількість, що дозволяє шляхом проведення аналітичної роботи скласти картину функціонування системи НКВС–МВС в цілому. Серед числа таких робіт варто відмітити напрацювання І. Андрухів, О. Андрухів, Л. Бородича, М. Войцеховського, О. Гапона, С. Губаря, І. Іванькова, О. Калюка, М. Лагоши, В. Окіпнюка, Р. Подкура, О. Потильчака, Г. Савчина, Я. Хом'яка, В. Ченцова, В. Чиснікова, О. Шармар, І. Шинкаренка, О. Шевченка, О. Ярмиша та ін. [2, 3, 5, 6, 19, 30, 81, 91, 109, 146, 147, 159, 161, 187, 188, 211, 230, 235, 236, 241].

З числа перелічених праць маємо відмітити роботу О. Потильчака [161], яким на основі значного масиву документальних архівних матеріалів проведено детальне дослідження становлення на території УРСР табірної мережі та окреслені основні етапи розвитку та структурування підрозділу НКВС, який опікувався військовополоненими та інтернованими особами. Інформативною в цьому ракурсі є також монографія Г. Савчина [188], в якій розкриті основні етапи становлення системи покарань НКВС, але у межах західних областей УРСР.

Значний вклад у розвиток історії створення, структурування та діяльності правоохоронних органів на транспорті зробив український вчений А. Шевченко [236], який у своїй монографії провів детальний аналіз процесу формування

правоохоронних органів на транспорті, правове забезпечення й оформлення їх діяльності протягом 30-40 років ХХ сторіччя.

Також з числа досліджень окремих аспектів діяльності органів та підрозділів НКВС–МВС можна відмітити роботу О. Андрухіва [2], в якій розглядаються правові заходи радянської влади з подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в західних областях УРСР у 1940–1950 рр., зокрема, розглянуті форми і методи діяльності органів міліції в цьому напрямку; М. Лагоші [109], який провів дослідження етапів структурування та функціонування органів міліції на повоєнному етапі розвитку.

Цікавим з погляду вивчення історії діяльності органів НКВС 20-30-х років ХХ сторіччя на Україні є добірки наукових статей у фаховому виданні «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» [20, 78, 82, 148, 162]. Авторами представлені дослідницькі напрацювання з деяких аспектів репресивно-каральної діяльності органів державної безпеки України в окремих галузях суспільно-політичного життя та економіки республіки, в науковий обіг введені документальні матеріали колишніх спецслужб, які дозволяють виробити новий непересічний погляд на маловідомі події й факти в історії України [149, С. 10].

На протязі всього часу вивчення історії становлення та розвитку правоохоронної системи та участі її органів у провадженні радянським урядом тоталітарної політики, інтерес науковців і дослідників прикутий до подій, що відбувалися на території західних областей Радянської України та приєднаних територій Бессарабії та Буковини, проведення репресивних заходів щодо місцевого населення, боротьби з націоналістичними рухами. На сьогоднішній день існує значна кількість робіт за вказаною тематикою, де розглядаються різні аспекти встановлення на окремих територіях адміністративно-командної системи радянського зразку, участі у цьому процесі каральних органів, їх структурна побудова та основні напрямки діяльності, подолання спротиву національного руху переважно насильницьким шляхом тощо. Серед числа таких робіт варто відмітити напрацювання І. Андрухіва, О. Андрухіва, Ю. Бадаха, І. Біласа, О. Безносюк, С. Болдижара, Д. Веденєєва, І. Іллюшина, Г. Іщука, С. Кондратюк, Л. Кравчука,

В. Курила, В. Міщаніна, І. Пшеннікова, Н. Розлуцького, Ю. Сайфуліної, М. Сергійчука, А. Француза [3, 6, 7, 13, 18, 23, 82, 95, 99, 108, 131, 184].

Зокрема, в ракурсі розглядуваної тематики цікавою є дисертація С. Кондратюк [95], в якій поряд із правовою оцінкою приєднання західних областей України до складу УРСР аналізуються етапи встановлення та утвердження на цих землях політичної системи радянського зразку з усіма її елементами. Авторкою окреслені окремі питання запровадження на західноукраїнських землях карально-репресивної системи органів, на які покладалися основні завдання з впровадження політики репресій проти «невдоволеного населення». Однак, в роботі розкриті лише загальні аспекти створення органів НКВС–НКДБ, окреслені певні кроки радянського керівництва щодо укріплення апаратів кадровим потенціалом з інших регіонів Радянського Союзу. Структурна організація апаратів НКВС в роботі не розглядалася. Те саме можна сказати і про роботу Ю. Сайфуліної, де розглянуто етапи встановлення радянської влади та елементів її системи на територіях Північної Буковини та Бессарабії. Автором проаналізовано процес створення органів правопорядку і державної безпеки на зазначених територіях та визначена їх роль у репресіях проти населення регіону.

До вивчення питання діяльності НКВС на територіях Західної України долучилися й зарубіжні та російські дослідники, які через призму документальних матеріалів провели детальні дослідження не тільки структурування окремих підрозділів НКВС, які задіювалися у подоланні спротиву населення, а й вивчали агентурні аспекти радянсько-націоналістичної боротьби. Це роботи Дж. Бурдса, Н. Владимирцева, А. Кокуріна та ін. [21, 139].

Недостатньо вивченими на сьогоднішній день залишаються питання структурування та діяльності системи МВС на повоєнному етапі розвитку (1949–1954 рр.). В нечисельних напрацюваннях з даної тематики розглядаються лише деякі питання структурного розвитку окремих підрозділів у структурі МВС як то органів міліції, системи виконання покарань, органів держбезпеки. Зокрема, окреслені питання були тематикою досліджень В. Греченка, М. Лагоші, В. Окіпнюка, О. Потильчака, О. Ярмиша [70, 109, 143, 147, 162] та російських дослідників:

В. Ісакова, А. Кузьмініх, О. Мельник, О. Резнікова, О. Хлевнюка [98, 103, 183]. Певний масив документальних матеріалів із зазначеної проблематики міститься у збірнику «НКВС–МВС Радянської України в Другій Світовій війні та в повоєнний період сталінської диктатури (22 червня 1941 р.–5 березня 1953 р.)» [129], яке в цілому стало одним з основних джерел в представленій роботі для висвітлення питань структурування та діяльності НКВС – МВС у досліджуваній період. Комплексного дослідження становлення та розвитку апарату МВС зазначеного період в цілому на сьогодні не має, що дає можливість проводити наукові розвідки в цьому напрямку.

1.2. Поняттєво-термінологічний апарат, методологія та джерельна база дослідження

В рамках даної роботи автором буде розглядатися питання розвитку та зміни структурної організації НКВС та його послідовника МВС. Для більш повного висвітлення цього питання насамперед необхідно провести попередній аналіз самого поняття «структура» та пов'язаних із ним загальних факторів, які у кінцевому результаті справляють визначальний вплив на певні характеристики структури організації НКВС – МВС в цілому.

Проаналізувавши наявні на сьогоднішній день тлумачення поняття «структура» та його зміст, маємо зауважити, що це поняття є досить багатограним і широким за своїм значенням. Вивчення передісторії використання даного терміну дає підстави вважати, що у широкому сенсі поняття «структура» використовувалося у філософських працях досить давно і виступало, як правило, в якості одного зі способів визначення поняття форми. Наприклад, німецький філософ І. Кант тлумачив «структуру» як «положення та зв'язок частин будь-якого організму, утвореного з певною метою» [209]. У більш вузькому розумінні поняття «структура» поступово розвивалося у спеціальних областях науки (хімії, біології, психології тощо).

У сучасній науці поняття «структура» зазвичай співвідноситься з поняттями системи та організації. Хоча єдиної точки зору на співвідношення цих понять немає, але у більшості випадків в якості найбільш широкого з них розглядають поняття системи, яке характеризує усю численність проявів певного складного об'єкту (його елементи, будова, зв'язки, функції тощо).

Отже, маємо відмітити, що як філософська категорія структура найближчим чином співвідноситься з такими категоріями як елементи і система. У перекладі з латинської «structura» означає будову (упорядковану), розміщення, порядок. Залежно від сфери застосування даного терміну воно має й певне тлумачення. Найбільш загальним визначенням поняття структури є загальнонаукове поняття, яке виражає сукупність стійких зв'язків між елементами об'єкта, які забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних властивостей при будь-яких зовнішніх та внутрішніх змінах [80]. На наш погляд, це найбільш широке тлумачення даного терміну, застосування якого можливо у різних галузях науки.

У радянській та у сучасній українській літературі, присвяченій дослідженням структурного розвитку органів державного управління, проводиться розподіл між поняттям структури з точки зору філософських вчень та поняттям структури як організації певного органу. Так, під структурою взагалі розуміють насамперед сукупність самих підрозділів, які перебувають у певних зв'язках. У філософії здебільшого висловлюється точка зору, яка абсолютизує зв'язки між елементами структури. Остання розглядається лише як зв'язок між елементами, самі ж елементи у структуру не включаються. Такий відрив відношень від елементів (суб'єктів цих відношень), як вважають деякі науковці (В. Вишняков), позбавляють останніх об'єктивного змісту. Об'єктивним змістом організаційних зв'язків всередині органу, у свою чергу, виступають властивості його підрозділів. Саме вони надають уявлення про цільове використання, функції, специфіку діяльності кожного з елементів структури, визначають характери їх взаємозв'язків. Не той чи інший спосіб впорядкування зв'язків сам по собі утворює структуру, а навпаки, той чи інший склад структурних підрозділів органу є похідним для встановлення будь-яких систем їх відношень [26, С. 12].

В. Вишняков стверджує, що включення у поняття структури органу насамперед його складових частин означає, що вона сама стає змістовною, предметною. Саму структуру органу цей автор визначає як «сукупність його підрозділів, схем розподілу між ними функцій і повноважень, покладених на орган та система взаємовідносин цих підрозділів» [26, С. 27]. В. Белогуров у своїх роботах, присвячених управлінню в системі МВС [9, С.141] вказує на те, що структура – це логічний взаємозв'язок рівнів управління і функціональних областей, побудоване у такій формі, яка дозволяє найбільш ефективно досягати цілей організації. Функції ж він визначає як завдання, яке вирішує система для досягнення поставленої мети, «певний вид управлінської діяльності, об'єктивно необхідних для забезпечення цілеспрямованого впливу».

Сучасні науковці в галузі адміністративного права, колом наукових інтересів яких є питання реформування системи МВС, розглядають систему МВС насамперед як модель. В цілому по аналогії ми маємо можливість розглядати й НКВС – МВС радянського періоду. Отже, В. Венедіктов та І. Зозуля [24, С.125] у своїй роботі щодо проблем реформування системи МВС України вказують, що модель будь-якої системи будується за умов наявності винайденої чи розробленої її структури та становлення функцій, які виконує чи повинна виконувати система щодо поставленої перед нею мети. Пропонуючи розглядати модель системи МВС як первинного «трикутного» утворення структура – функція – мета, науковці наголошують, що головною умовою успішного функціонування такого утворення є власне спроможність системи певної конфігурації (структури) функціонувати; відповідність її завданню на діяльність щодо досягнення мети.

Отже, з наведеного визначення простежується чіткий взаємозв'язок структури з функціями. Структура складається в результаті обліку змісту функцій. Структура знаходить своє закріплення не тільки в організаційних схемах, але й у положеннях про структурні підрозділи, у посадових інструкціях, у схемах документообігу та інших правових актах.

Необхідно визнати, що НКВС–МВС є елементом системи державного механізму. Залежно від змін, що відбувалися у загальній системі, пов'язані

насамперед із наповненням виконуваних функцій, відбувалися й зміни у структурі НКВС–МВС. Покладання виконання поставлених радянським урядом завдань, як наслідок наповнювали структуру органу новими елементами, які виконували відповідні функції.

В рамках даного дослідження має також розуміння ще низки понять і термінів, якими будемо оперувати в ході дослідження. Передусім, з огляду на тему дисертації та її хронологічні рамки, це поняття “тоталітарний режим”.

Вважаємо за необхідне пояснити, що воно сьогодні по-різному трактується науковцями. При цьому відрізняються як сутнісні характеристики, так і хронологічні межі існування в Україні цього державно-політичного режиму. При характеристиці системи владарювання, яка існувала в Україні у період 1929–1953 рр. використовують різні терміни – сталінщина, радянський тоталітаризм, репресивно-каральна, партійно-радянська система тощо. Але серед визначальних рис цієї системи владарювання всі дослідники вказують державний терор як основний елемент і метод здійснення недемократичної влади.

Ми сприймаємо і підтримуємо запропоноване відомим науковцем В. Окіпнюком визначення: «Під державним терором в період панування тоталітарного режиму в Україні слід розуміти систему каральних, насильницьких заходів, які здійснюються та забезпечуються державною владою стосовно політичних противників, опозиціонерів й інших небезпечних для правлячого режиму осіб, мають неправовий характер, відзначаються масовими масштабами, спрямовані на фізичне знищення, позбавлення чи обмеження волі або інше суттєве порушення фундаментальних (основоположних) прав і свобод людини з метою залякування широких соціальних верств населення і досягнення тотального контролю над суспільством для утримання недемократичної влади» [146, С.50].

До найголовніших ознак терору належить те, що це не просто окремі розрізнені і не взаємозв’язані заходи, а певна система таких заходів, які свідомо і цілеспрямовано здійснюються, підтримуються та забезпечуються державою.

Наприкінці 1920-х–на початку 1950-х рр. у СРСР та УРСР, був сформований своєрідний, по-своєму унікальний різновид системи тоталітарної влади, яку

вітчизняні дослідники влучно позначають терміном «партійно-радянська». Чільне місце у цій системі, поряд з партійними органами, посідали чисельні та різноманітні органи, підрозділи та формування, що протягом половини досліджуваного періоду (1934–початок 1941 р., середина 1941–початок 1943 рр., березень 1953–березень 1954 рр.) були об'єднані під загальною егідою НКВС–МВС.

Особливу роль у проведенні карально-репресивної політики, зміцненні тоталітарної влади відігравали органи державної безпеки. У розумінні цього терміну ми спираємося знову таки на підходи, запропоновані В. Окіпнюком, який присвятив свою докторську дисертацію, монографії, низку інших публікацій дослідженню саме історії радянських органів державної безпеки в Україні 20-х – початку 50-х років ХХ сторіччя. Радянськими органами державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму зазначений автор цілком обґрунтовано пропонує розуміти «державні структури СРСР і УРСР, на які у різний час покладалося виконання функцій розвідки, контррозвідки, політичного розшуку, дізнання, слідства, здійснення квазісудової діяльності, забезпечення виконання покарань стосовно осіб, які були засуджені за вчинення «контрреволюційних злочинів», охорони державних кордонів, державної таємниці, громадської безпеки та громадського порядку. Вони мали особливий порядок формування, специфіку організації та нормативного регулювання правозастосовної діяльності, особливу систему підпорядкованості та підконтрольності» [147, С. 14].

Як відомо, тривалий час, попри офіційне застосування, це поняття в законодавстві не розкривалося. Багато хто з науковців цілком справедливо припускають, що це було результатом усвідомленої політики з боку партійно-державного керівництва країни: відсутність у досліджуваній період чіткого юридичного визначення поняття державної безпеки надавало можливість його розширеного тлумачення, а отже – і фактично необмеженого розширення компетенції органів держбезпеки з метою проведення масштабних репресій.

Слід відзначити, що на дослідника історії НКВС – МВС радянських часів чатує спокуса широко використати терміни «органи внутрішніх справ», «сфера внутрішніх справ» тощо. Але, попри удавану «зручність» цих словосполучень, все

не так просто: ані законодавству досліджуваного часу, ані мові інших офіційних документів, як і науці, ці поняття не були відомі. Навіть у сучасних умовах ці поняття є лише предметом наукових дискусій. Спроба законодавчо закріпити зміст цих понять в 2015 році не була успішною. Отже, в ході нашого дослідження ми будемо уникати застосування цих термінів, обмежуючись іншим, більш громіздким, але вірним поняттям «органи НКВС - МВС» (до його змісту відносимо всі органи, підрозділи, формування, які функціонували в рамках Народного комісаріату (Міністерства) внутрішніх справ).

Методологічна база даного дослідження сформована на основі поєднання загальнонаукових методів пізнання – діалектичного, системного, соціологічного – і прагнення досягти максимальної відповідності принципам об'єктивності та історизму. В роботі використано формально-догматичні, історико-генетичні, порівняльно-правові наукові методи.

Серед філософських концептуальних підходів перевага автором надавалася діалектичному методу наукового пізнання соціальних явищ, який є універсальним для проведення усіх наукових досліджень. Використання цього методу дало можливість розглянути організацію НКВС–МВС на території України не ізольовано, а в її розвитку протягом 20-ти років, взаємозв'язку та взаємодії з іншими державними інститутами та суспільними явищами, які на той час мали місце як в СРСР в цілому, так і в УРСР.

Специфіка об'єкта, предмету і завдань дослідження обумовили особливу роль в роботі структурно-функціонального методу: завдяки його застосуванню, зокрема, послідовно і предметно показано, як покладання з боку вищої влади на НКВС–МВС нових завдань і функцій тягло за собою відповідні зміни в організаційній структурі.

Метод герменевтики допоміг виявити сенс правових норм, які регулювали організацію та діяльність органів НКВС–МВС, а також сприяло пізнанню текстів архівних документів і матеріалів, монографічних видань та інших наукових праць, аналізу й оцінці їх змісту.

Компаративний метод застосовувався в наступних його різновидах: історико-порівняльний при виявленні загальних закономірностей і особливостей розвитку

карально-репресивних органів у різні періоди; порівняльно-правовий разом із формально-юридичним – для аналізу норм права, які регламентували організацію та діяльність НКВС–МВС. Статистичний метод був у нагоді при аналізі результатів діяльності органів, підрозділів та військових формувань НКВС – МВС.

Слід зазначити, що останнім часом в історико-правовій науці все більш витребуваним стає інтегративний підхід у дослідженні історико-правових явищ, який утворює методологічну основу сучасних монографічних і дисертаційних праць цього напрямку. Як справедливо вважає В. Кириченко, неможливо лише одним методом охопити предмет будь-якого історико-правового дослідження. Попри наявність різноманітних підходів до класифікації методів наукового пізнання (трирівнева, дворівнева системи поділу, класифікація методів пізнання в залежності від широти їх застосування тощо), всі вони ґрунтуються на філософському принципі методологічного плюралізму. А оскільки історико-правове пізнання за своєю сутністю є інтегративним, то і досліджувати предмет історико-правової науки, підкреслює зазначений автор, потрібно за допомогою різних методів. Це дасть змогу порівнювати отримані результати, розглядати предмет історико-правового дослідження з різних точок зору, виявляти закономірності та уникати однобічності отриманих висновків [92, С. 50–54, 147, С. 53]. Методологічні можливості інтегративного підходу активно обговорюється на конференціях, які регулярно проводяться Міжнародною асоціацією істориків права.

При підготовці дисертаційного дослідження автором було використано чисельний масив документальних джерел, серед яких законодавчі акти СРСР та УРСР, нормативні документи вищих органів державної влади СРСР та УРСР, підзаконні відомчі нормативні акти НКВС–НКДБ–МВС–МДБ СРСР та УРСР та інші документальні джерела періодичних та довідкових видань, збірників документів, де висвітлені різноманітні аспекти діяльності системи НКВС–НКДБ–МВС–МДБ.

Інформативними, на наш погляд, в ракурсі розглядуваної тематики є збірники документів «Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ 1917–1960 Справочник» та те ж видання, доповнене, яке вийшло друком у 2003 році [111, 112].

Крім того, цікавий масив документів, в яких розкриваються основні структурні перетворення органів та підрозділів НКВС–МВС та оформлення їх юридичного статусу містяться у збірниках «Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Январь 1922–декабрь 1936», «Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938.», «Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939–март 1946 / Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти» [113, 114, 115].

Окремо маємо виділити багатотомне видання російських авторів, в якому зосереджені та систематизовані документи, з питань діяльності апарату НКВС–НКДБ під час Другої Світової війни з 1939–1945рр.: «Органы государственной безопасности в Великой отечественной войне...» [151, 152, 153, 154, 155]. У багатомнику містяться чисельні нормативно-правові документи вищих органів влади СРСР щодо участі органів державної безпеки, міліції, воєнізованих структур НКВС у військових діях на території СРСР, відновлення радянської влади та діяльності владних структур на звільнених територіях, а також боротьби з українськими націоналістичними рухами на територіях західної України.

Варто зауважити, що російськими науковцями, які досліджують питання становлення, функціонування, розвитку органів та підрозділів НКВС–МВС, НКДБ–МДБ, протягом останніх трьох десятиріч видана значна кількість робіт у вигляді збірників документів, матеріалів, в яких висвітлені основні етапи розвитку різних апаратів системи НКВС, або ж розглядаються питання окремих напрямків діяльності органів державної безпеки та внутрішніх справ у провадженні тоталітарної політики в різних сферах життєдіяльності країни. В рамках даного дослідження розглядалися і вивчалися, зокрема, збірники документів щодо еволюції виправно-трудова підрозділів НКВС–МВС, участі органів державної безпеки у проведенні репресивних заходів проти селянства, в тому числі України [192, 193].

Значним внеском у розвиток історії органів міліції радянської України є збірники документів «Народний комісаріат внутрішніх справ радянської України: реорганізації, зміна статусу, правових основ, основні напрями діяльності (грудень

1930 р.–21 червня 1941 р.)» та «НКВС–МВС радянської України в Другій Світовій війні та в повоєнний період сталінської диктатури (22 червня 1941 р.–5 березня 1953 р.)» [128, 129]. Авторським колективом видань систематизовані документи і матеріали, що відтворюють основні етапи розвитку органів внутрішніх справ і Народного комісаріату внутрішніх справ радянської України, окреслені біографічні нариси про керівників цих підрозділів, а також висвітлені організаційно-правові аспекти діяльності ОВС. Вказані збірники документів стали одним з основних джерел дисертаційного дослідження.

У роботі також використано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і державного управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву МВС України, Галузевого Державного архіву СБ України.

Із фондів ЦДАВО України використані матеріали щодо діяльності окремих структурних підрозділів у загальній структурі НКВС УРСР, зокрема Головного архівного управління. У фонді 14 «Головне архівне управління України», містяться чисельні документальні матеріали функціонування ГАУ у складі НКВС, структурування його складових, штатні розписи. Зокрема, автором опрацьовано і використано в роботі документи фонду, завдяки яким проаналізовано процес підпорядкування архівних установ карально-репресивному апарату [210, 211]. Накази НКВС УРСР щодо структурного оформлення апаратів ГАУ НКВС УРСР, визначення його правового статусу містяться у справах фонду оп. 1 справи №№1754, 1915, 2117, 2118, 2120, 2457, оп.7 справи №№ 3, 5, 16, 17, 20, 61, 169, 170, 206, 207, 217 [214, 215, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223].

Також в рамках роботи відпрацьовано фонд 4614 «Управління шосейних доріг Міністерства внутрішніх справ СРСР, м. Київ», в якому містяться архівні документи щодо діяльності УШОСДОРа НКВС УРСР з 1941 року. Автором було опрацьовано справи фонду в яких містяться накази щодо структурної організації УШОСДОР [224].

Значний масив архівних документів, що зберігаються у ЦДАГО України містять інформацію про важливі політичні рішення вищих органів влади щодо

основних аспектів діяльності апарату НКВС на території УРСР (Ф.1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991)»). Автором опрацьовані і досліджені описи фонду: оп. 21 – в якому містяться документальні матеріали з 1924 по 1935 рр. щодо статистичних відомостей райвідділів міліції, про стан та діяльність партосередків органів міліції, зведення Політвідділу ГУРСМ НКВС УРСР про політико-моральний стан органів та частин міліції (спр. 362); оп. 22, в якому містяться документи особливого сектору й організаційно-інструкторського відділу ЦКП (б) У про підпільний народний рух в Україні, оп. 23 – документи загального відділу Особливого сектору ЦКП (б) У, оп. 24, 25 – документи загального відділу ЦК КП(б)У; оп. 45 – інформації про ліквідацію збройних формувань УПА у західних областях УРСР (1944–1948рр.), роботу партійних організацій органів МДБ та МВС УРСР (спр. 978), оп. 75 – інформація відділу ЦК КП(б)У по західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях УРСР та ін. [225, 226, 227].

Найбільше документальних матеріалів щодо окремих питань діяльності апаратів НКВС–МВС УРСР використаних у дисертаційному дослідженні містяться в у справах опису № 23 (4043, 4247, 4248, 4249, 4250, 4252, 4405, 4406, 4410, 4411, 4414, 4416, 4467, 4468, 4469, 4470, 4471, 4898, 4899 та ін.) Враховуючи значний масив документальних матеріалів, вважаємо, що вказаний фонд, зокрема оп. 23, 45, 75 потребують подальшого поглибленого опрацювання.

Значний масив архівних документів, в яких висвітлюються різні аспекти діяльності республіканського НКВС опрацьовано автором у ГДА МВС України. Зокрема Фонд 45 «Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР»: опис 5, справи: 5, 6, 10, 13, 25, 31, 32, 38, 58, 67, 76, 83, 84, 95, 114, 117, 126; опис 1, справи: 1, 5, 9, 213. Зокрема у справах міститься значний масив інформації: постанови та директиви РНК СРСР та ЦК ВКП (б), директивно-розпорядчі документи Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР та УРСР, накази, розпорядження, інструкції місцевим органам внутрішніх справ, періодичні звіти з окремих напрямків роботи, матеріали за наслідками перевірок в обласних та районних апаратах НКВС–УНКВС УРСР [32–49].

Автором відпрацьовано і використано у матеріалах дослідження архівні документи (накази, директиви, інструкції тощо) з окремих напрямків діяльності органів міліції, зокрема, агентурно-оперативної, обліково-статистичної та ін.

На основі напрацьованих матеріалів проаналізовано основні структурні трансформаційні процеси в апараті НКВС УРСР у передвоєнні роки, зміну функціонального навантаження на апарати міліції, додавання чи позбавлення окремих функцій тощо.

Також, автором проведені опрацювання фондів ГДА СБ України. Зокрема, важливі документальні матеріали містяться у Ф. 9 «Нормативно-правові та розпорядчі документи ВНК–КДБ СРСР, ВУНК–КДБ УРСР, СНБУ–СБУ (1920)». Певний інтерес і рамках дослідження мали різні види відомчих нормативних документів НКВС–НКДБ–МВС–МДБ СРСР і УРСР, як то накази, інструкції, директивні листи, вказівки, циркуляри, завдяки яким можна дослідити певний процес організаційно-структурних змін в апараті НКВС–МВС та завдання і функції, що виконувались його структурними підрозділами протягом всього часу існування. В рамках проведення дослідження автором опрацьовано матеріали справ фонду в яких зосереджені відомчі нормативні документи загальносоюзного НКВС (сп. №№ 10, 16, 17, 21, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 58, 87, 163 та ін.) [51–62].

Висновки до 1 розділу

Історіографія становлення та розвитку НКВС – МВС (1934 – 1954 рр.) поділяється на два етапи: радянський та сучасний. Кожен з них має свої особливості. Радянська історіографія аж до «перебудовчих часів» характеризується перш за все своєю закритістю, оскільки тема діяльності «органів» переважно перебувала «під грифом секретності», їй була притаманні ідеологізація і приховування будь-яких негативних аспектів діяльності органів НКВС – МВС. Сучасна наукова література має значний обсяг напрацювань з різних аспектів діяльності апаратів НКВС – МВС, здебільшого участі його підрозділів у здійсненні тоталітарної влади. Значна кількість робіт, де розглядаються організаційно-структурні трансформації, функції та завдання НКВС, стосуються лише окремих його структурних підрозділів,

окреслені різними часовими і географічними межами. Комплексних історико-правових праць із зазначеної тематики обмаль, а стосовно досліджуваного періоду – практично немає.

Попередньо висунута гіпотеза про те, що структура організації є формою вираження суті її функцій і фактором впливу на ефективність діяльності підтвердилася на прикладі організаційно-структурного розвитку і функціонування НКВС – МВС УРСР у досліджуваній період. Нездатність більшовицької партії під проводом Й. Сталіна організувати будівництво соціалістичного суспільства шляхом розвитку демократії і залучення широких мас до цього процесу на засадах добровільності, а згодом надзвичайні умови воєнного часу і складнощі повоєнного періоду, спонукали партійно-державну верхівку невпинно нарощувати сфери відання «силової» інституції – НКВС–МВС, аж до перетворення його у «супервідомство» з надзвичайно широким колом завдань і функцій охоронно-карального, мобілізаційного, обліково-реєстраційного, господарського характеру.

Джерельну базу дослідження становить широке коло документальних джерел, серед яких законодавчі акти СРСР та УРСР, нормативні документи вищих органів державної влади СРСР та УРСР, підзаконні відомчі нормативні акти НКВС–НКДБ–МВС–МДБ СРСР та УРСР та інші документи та матеріали, опубліковані в збірниках документів періодичних та довідкових виданнях, де висвітлені різноманітні аспекти діяльності системи НКВС–НКДБ–МВС–МДБ. Однак далеко не всі питання структури та функцій органів НКВС – МВС висвітлені рівномірно в опублікованих документах. Наявність «прогалин», передусім стосовно повоєнного періоду, спонукала автора провести пошук у вітчизняних центральних архівосховищах – ЦДАВО, ЦДАГО, ГДА МВС, ГДА СБУ, де виявлені, опрацьовані та введені до наукового обігу відомчі нормативні акти (накази, інструкції тощо), матеріали офіційного діловодства.

РОЗДІЛ 2.

СТРУКТУРА Й ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ НКВС УРСР У ДОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1934-1939 РР.)

2.1 Правові засади створення загальносоюзного НКВС та НКВС УСРР. Формування основних структурних підрозділів (липень 1934 – 1935 рр.)

У передвоєнні роки в країні відбувалися певні зміни у економічній та соціально-політичній сферах. Активно розгортався процес централізації суспільного і державного життя. Не оминуло це й ланок адміністративно-командної системи, зокрема, правоохоронних органів [169, С.339]. Поступово змінювалися напрямки їх діяльності – пріоритетними ставали боротьба з «ворогами народу», контрреволюційними злочинами, злочинами проти порядку управління.

Прагнення партійно-радянського керівництва СРСР максимально централізувати всю систему каральних органів призвело до ряду заходів, спрямованих, насамперед, на зміцнення тоталітарного режиму, підвищення «ефективності» діяльності правоохоронних структур, зокрема в галузі здійснення позасудових повноважень, кадрової чистки, тотального контролю за усіма ланками народного господарства, суспільного життя тощо [169, С. 339].

Створенню загальносоюзного НКВС передували ряд подій, пов'язаних з виконанням правоохоронними органами своїх функцій. Кардинальне значення для подальших перетворень правоохоронної системи мала реорганізація ОДПУ СРСР й відповідно УСРР. На засідання політбюро ЦК ВКП (б) 20 лютого 1934 р., після доповіді Й. Сталіна, було прийнято рішення щодо організації союзного наркомату внутрішніх справ з включенням в нього реорганізованого ОДПУ. Основною метою проведених змін наголошувалося пом'якшення каральної політики, зокрема, скасування позасудових повноважень органів ОДПУ, ліквідація Судової колегії ОДПУ. Однак, в реальності, як неодноразово справедливо зазначається в літературі,

це було лише приводом для подальшого розростання карального механізму і розширення його повноважень [144].

З урахуванням обміну існуючих думок з цього приводу заступнику голови ОДПУ Г. Ягоді, секретарю ЦК ВКП (б) і 1-му секретарю Московського комітету партії Л. Кагановичу та 1-му заступнику голови РНК СРСР В. Куйбишеву було доручено узагальнити пропозиції щодо проведення реорганізації та створення загальносоюзного НКВС. Свої критичні зауваження з цього приводу висловлювали ОДПУ, Прокуратура СРСР, Народний комісаріат юстиції. Так, наприклад, І. Акуловим у доповідній записці Й. Сталіну та Л. Кагановичу піднімалося питання щодо більш широкого обмеження позасудових повноважень ОДПУ. У записці наголошувалося, що окрім судової колегії, яку планувалося скасувати, при повноважних представництвах ОДПУ діють «трійки», які мають право розглядати по суті справи про злочини як контрреволюційного спрямування, так і загальнокримінального, а також наділені правом виносити вироки з покаранням до самого розстрілу. В зв'язку з реорганізацією ОДПУ прокурор СРСР І. Акулов висловлював наполегливу думку щодо ліквідації таких «трійок» [113, С. 487].

Подальшою розробкою нормативних документів, спрямованих на врегулювання питань організації та діяльності новоствореного НКВС, мала займатися спеціальна комісія на чолі з Л. Кагановичем. До її складу увійшли такі представники існуючої влади як В. Куйбишев, Г. Ягода, С. Косіор, Л. Берія, В. Чубарь, Г. Леплевський та ін.

Офіційне закріплення створення НКВС СРСР відбулося 10 липня 1934 р. з виданням ЦВК СРСР Постанов «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ» та «Про розгляд справ про злочини, які розслідуються народним комісаріатом внутрішніх справ СРСР і його місцевими органами» [124, С. 203, 204].

На НКВС СРСР покладалося виконання таких завдань: забезпечення революційного порядку та державної безпеки; охорона громадської (соціалістичної) власності; запис актів громадського стану (записи народження, смерті, укладання та розірвання шлюбів); прикордонна охорона.

В складі НКВС СРСР утворювалися управління: Головне управління державної безпеки; Головне управління Робітничо-селянської міліції; Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони; Головне управління пожежної охорони; Головне управління виправно-трудова таборів і трудових поселень; Відділ актів громадського стану; Адміністративно-господарське управління.

Відповідно до п. 4 постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. в союзних республіках створювалися республіканські НКВС, які діяли на підставі Положення про загальносоюзний НКВС, а в автономних республіках, кряях та областях організовувалися управління НКВС союзних республік. Відповідно до цієї загальносоюзної норми, згідно з постановою ВУЦВК від 11 липня 1934 р. «Про створення народного комісаріату внутрішніх справ УСРР» [124, С. 203] на території України утворювався НКВС УСРР.

Останніми наказами ДПУ УСРР № 394/54 та 394/55 від 11 липня 1934 р. оголошувалися призначення по НКВС. Відповідно, наркомом внутрішніх справ СРСР був призначений Г. Ягода, його заступниками Я. Агранов і Г. Прокоф'єв, а наркомом внутрішніх справ УСРР – В. Балицький та його заступником З. Кацнельсон. Того ж числа НКВС УСРР були видані перші накази – № 1 і № 2. Відповідно у № 1 новопризначений нарком В. Балицький заявляв про те, що він приступив до виконання обов'язків наркома внутрішніх справ УСРР, а другим наказом призначалися начальники восьми обласних управлінь НКВС УСРР: Київського – О. Розанов, Харківського – К. Карлсон, Донецького – В. Іванов, Дніпропетровського – С. Миронов, Одеського – Х. Леонюк, Вінницького – Д. Соколинський, Чернігівського – М. Тимофєєв, Молдавського – В. Лєвоцький. Фактично ці посади обійняли колишні керівні працівники ДПУ УСРР [144, С. 128].

Згодом, наказом НКВС СРСР № 001 від 13 липня 1934 р. «Про організацію органів НКВС на місцях» [43, С. 132–134] визначався порядок організації органів НКВС по союзним та автономним республікам, кряям, областям та округам, згідно з оголошеним переліком. Вказаний наказ, визначаючи розподіл структурних підрозділів новоствореного комісаріату, чітко вказував на необхідні організаційні та реорганізаційні процеси [169, С. 345].

В адміністративних центрах, які мали відповідно міськради і міськрайради, підпорядковані безпосередньо краю (області), організовувалися міськвідділи та міськрайвідділи НКВС. В усіх інших районах організовувалися районні відділення. Оперативні сектори колишнього ОДПУ тимчасово були переформовані у сектори НКВС. Їх статус в структурі НКВС мав бути визначеним окремим розпорядженням [169, С. 344].

Реорганізаціям були піддані усі колишні підрозділи ОДПУ. Так, Особливі відділи та відділення колишнього ОДПУ при з'єднаннях і частинах Робітничо-селянської Червоної Армії та Робітничо-селянського Червоного Флоту перейменовувалися в Особливі відділи та особливі відділення ГУДБ НКВС з безпосереднім підпорядкуванням особливим відділам військових округів та особливим відділам УДБ республіканських, крайових (обласних) управлінь НКВС територіально. Фінансові відділи колишніх Повноважних представництв ОДПУ реорганізовувалися у Фінансові відділи НКВС союзних республік, управлінь НКВС країв (областей), управлінь по Грузинській, Азербайджанській, Вірменській, Казахській, Башкірській, Татарській, Кримській та Якутській республік та обласних управлінь НКВС УСРР. Відділи кадрів колишніх ПП ОДПУ реорганізовувалися у відділи кадрів УДБ НКВС союзних республік, управлінь НКВС країв (областей), управлінь НКВС по Грузинській, Азербайджанській, Вірменській, Казахській, Башкірській, Татарській, Кримській та Якутській республік. Разом з цим на них покладалося виконання завдань Сектору кадрів при НКВС союзних республік і начальниках крайових (обласних) та вказаних АСРР управлінь НКВС [169, С. 344].

Окремим пунктом визначалося місце у структурі НКВС колишнім місцевим органам ОДПУ на залізничному, водному та безрельсовому транспорті. Згідно з наказом вони увійшли до складу ГУДБ НКВС і були перейменовані відповідно до назв доріг та басейнів, що ними обслуговувалися, у транспортні відділи, відділення та оперпункти ГУДБ НКВС. Керівництво ними здійснювалося централізовано за лінійним принципом Транспортним відділом ГУДБ НКВС [169, С. 344].

В складі НКВС союзних республік, управлінь НКВС країв (областей), а також обласних управліннях НКВС УСРР організовувалися такі управління та відділи:

Управління державної безпеки; Управління робітничо-селянської міліції; відділ пожежної охорони; відділ актів громадського стану; адміністративно-господарський відділ (при цьому в НКВС УСРР, ЗСФРР та управління НКВС СРСР по Ленінградській області організовувалися адміністративно-господарські управління); інспекція резервів. Управління прикордонної та внутрішньої охорони та управління виправно-трудова таборів і трудових поселень – організовувалися в управліннях НКВС за спеціальним переліком [169, С. 341].

Також наказом визначалися повноваження керівного складу. Зокрема вказувалося, що начальники міськвідділів та міськрайвідділів і начальники районних відділень безпосередньо виконують роботу по ГУДБ і їм же безпосередньо підпорядковуються начальники міських і районних управлінь Робітничо-селянської міліції й апарата по запису актів громадського стану та пожежної охорони.

Стосовно території України маємо зазначити, що на момент створення НКВС УСРР у 1934 р. до складу УСРР входило 8 адміністративно-територіальних утворень, зокрема: Автономна Молдавська СРР, у складі 11 районів; Харківська область, у складі 78 районів і одного міста, підпорядкованого області; Київська область, у складі 98 районів і 2-х міст, підпорядкованих області; Вінницька область, у складі 69 районів і 2-х міст, підпорядкованих області; Дніпропетровська область, у складі 50 районів і 4-х міст, підпорядкованих області; Одеська область, у складі 46 районів і 4-х міст, підпорядкованих області; Донецька область, у складі 23 районів і 12 міст, підпорядкованих області; Чернігівська область, у складі 36 районів. Тобто у кожній адміністративній одиниці утворювалися управління, відділи та відділення НКВС УСРР з відповідним підпорядкуванням центральному апарату НКВС УСРР.

В розвиток вказаного вище наказу № 001, НКВС УСРР був виданий наказ № 13 від 19 липня 1934 р., у якому деталізувалися моменти організації органів НКВС на місцях. Так, окрім сімох утворених управлінь по областях республіки, визначався порядок підпорядкування обласним управлінням міських відділів та районних відділень. Зокрема, у безпосередньому підпорядкуванні обласних управлінь перебували шість міських відділів НКВС – по два у Донецькій

(Луганський і Маріупольський) та Дніпропетровській (Запорізькій і Криворізькій), по одному в Харківській (Полтавській) та Одеській (Миколаївській) областях і вісімнадцять міських районних відділів – десять у Донецькій (Артемівський, Макіївський, Горлівський, Кадіївський, Краматорський, Риковський, Костянтинівський, Ворошилівський, Краснолуцький, Чистяківський), по два в Харківській (Сумський і Кременчуцький), Одеській (Херсонський і Зінов'євський) і Дніпропетровській (Каменський і Нікопольський) областях та по одному у Київській (Житомирський міський районний відділ) та Вінницькій (Бердичівський міський районний відділ) областях. У районах УСРР, де були відсутні міські ради та міські районні ради, безпосередньо підпорядковані області, організовувалися районні відділення НКВС УСРР. Не існувало міських і міських районних відділів в УНКВС по Чернігівській області та в УНКВС по АМСРР, а також і Старобільському окружному відділі НКВС УСРР [144, С. 129–130].

В наказі повністю відтворювалися положення наказу № 001 щодо реорганізацій колишніх підрозділів ОДПУ (особливі відділи, фінансовий, відділ кадрів та ін.), відповідно з підпорядкування НКВС УСРР та УДБ НКВС УСРР.

Встановлювалась ним й організаційна структура обласних УНКВС. Вони мали включати два управління: УДБ та УРСМ, три відділи – пожежної охорони, відділ актів громадського стану та адміністративно-господарський відділ, а також інспекцію резервів. Крім цього, при обласних УНКВС по Харківській, Донецькій і Дніпропетровській областях, а також в Криму створювалися інспекції прикордонної і внутрішньої охорони НКВС УСРР [144, С.131].

Вже 20 липня 1934 р. наказом НКВС УСРР № 17 відбулося призначення начальників та заступників відділів обласних управлінь НКВС УСРР, та місцевих органів і начальників особливих органів НКВС. Ці посади обійняли також колишні начальники вказаних структурних підрозділів ДПУ УСРР [146, С.128].

Зокрема, основні оперативні підрозділи УДБ НКВС УРСР у липні 1934 р. очолювали: Особливий відділ – М. Александровський (20.07.1934-16.12.1936 рр.), Секретно-політичний відділ – Б. Козельський (09.11.1934-02.01.1936 рр.), П. Рахліс (03.01.1936 – 10.1937рр.), Економічний відділ – С. Мазо (20.07.1934 – 16.10.1936

рр.), Іноземний відділ – В. Карелін (15.07.1934 – 06.1935 рр.), А. Сапір (11.06.1935 – 21.12.1936 рр.), Оперативний відділ – П. Шостак-Соколов (15.07.1934 – 21.12.1936 рр.), Транспортний відділ – С. Цикліс (до 20.08.1934 р.), О. Броневой (20.08.1934 – 09.03.1936 рр.), відділ кадрів – О. Броневой (до 20.08.1934 р.) [144, С. 295].

Паралельно з призначенням по керівному складу НКВС СРСР та УСРР відбувалося і оформлення структурних підрозділів центральних та місцевих апаратів. Отже, вищезгаданою постановою від 10 липня 1934 р. визначалася структура центрального апарату НКВС СРСР.

На первинному етапі структура Центрального апарату НКВС СРСР мало чим відрізнялася від структури колишнього ОДПУ СРСР. Так, для проведення порівняння наведемо структурне оформлення центрального апарату ОДПУ на 1 січня 1934 р. та центрального апарату НКВС СРСР на 10 липня 1934 р..

ОДПУ СРСР (1 січня 1934 року)	НКВС СРСР (10 липня 1934 року)
Секретаріат колегій ОДПУ (начальник П. Буланов)	Секретаріат НКВС (П. Буланов)
Управління справами (Я. Вейншток)	–
Відділ кадрів (Д. Булатов)	Відділ кадрів (Я. Вейншток)
Особливий відділ (М. Гай)	Головне управління державної безпеки
Секретно-політичний відділ (Г. Молчанов)	
Іноземний відділ (А. Артузов)	
Оперативний відділ (К. Паукер)	
Спеціальний відділ (Г. Бокий)	
Обліково-статистичний відділ (Я. Генкин)	
Транспортний відділ (В. Кішкін)	
Економічне управління (Л. Миронов)	
Головне управління прикордонної охорони (М. Фриновський)	Головне управління прикордонної та внутрішньої охорони (М. Фриновський)
Головне управління таборів (ГУЛАГ) (М. Берман)	ГУЛАГ (М. Берман)
Головне управління робітничо-селянської міліції (Г. Прокофьев)	Головне управління робітничо-селянської міліції (Л. Бельський)
Фінансовий відділ (Л. Берензон)	Фінансовий відділ (Л. Берензон)
Особливоуповноважений (В. Фельдман)	Особливоуповноважений (В. Фельдман)
	Головне управління пожежної охорони (М. Хряпенко)
	Відділ актив громадянського стану (М. Алієвський)
	Адміністративно-господарське управління (І. Островський)

Отже, як видно, різниця між структурами ОДПУ та НКВС не значна, за винятком того, що усі оперативні підрозділи, на які покладалася боротьба з антирадянськими та контрреволюційними проявами, розвідка тощо були об'єднані під єдиним керівництвом Головного управління держаної безпеки. Також до складу були включені нові підрозділи, як то відділ записів актів громадянського стану та адміністративно-господарське управління. Крім цього, як вже зазначалося, усі керівні посади створених підрозділів НКВС обійняли керівники цих підрозділів у складі колишніх підрозділів ОДПУ – ДПУ.

Щодо включення до складу НКВС УПО маємо зауважити, що чітко налагоджена пожежна охорона здобутків народного господарства та усупільненого сільського господарства мали важливе значення для уряду СРСР, в тому числі й УСРР [149, С.132]. Саме це, а також прагнення повного контролю у сфері забезпечення протипожежної охорони, стало передумовою формування у структурі НКВС вказаного управління.

З метою визначення структурної побудови підрозділів НКВС та їх функцій, а також для регламентування діяльності республіканських наркоматів планувалося прийняття відповідного положення про союзний НКВС. У серпні 1934 р. Г. Ягодою Й. Сталіну була направлена записка з проектом Положення про НКВС СРСР. Остаточний варіант Постанови був представлений на засіданні Політбюро ЦК ВКП (б) 3 квітня 1935 р.. Однак, затверджений проект Положення так і не був навіть у наступні роки, хоча і був розісланий на місця у червні 1935 р.[113, С. 558–565].

Правовий статус створеного НКВС УСРР залишався невизначеним аж до прийняття змін у Конституції УСРР. Так, 22 січня 1935 р., згідно з постановою XII з'їзду Рад УСРР «Про зміни в Конституції (Основному законі) УСРР» була скасована ст. 43, в якій закріплювався статус вже не існуючого ДПУ УСРР, і викладена в новій редакції с. 44 Конституції УСРР 1929 р. Однак, прийняті конституційні норми, як справедливо зазначає В. Окіпнюк, не внесли повної ясності в питання щодо статусу наркомату. Нова редакція ст. 44 визначала, що НКВС УСРР підпорядковувався ЦВК і РНК УСРР і одночасно в своїй діяльності здійснював директиви відповідних об'єднаних комісаріатів СРСР. В той же час відповідно до

постанови ЦВК СРСР 10 липня 1934 р. НКВС СРСР вважався загальносоюзним, а не об'єднаним наркоматом. Отже, остаточно така невідповідність була усунута лише у 1937 році. Статті 48 і 51 Конституції УСРР 1937 р. закріпили, що НКВС УСРР належить до союзно-республіканських наркоматів та керує дорученими йому галузями державного управління, підпорядковуючись як РНК УРСР, так і відповідному союзно-республіканському наркомату [144, С.132].

Повертаючись до Положення про НКВС, відмітимо, що ним визначалися структурна побудова НКВС СРСР та відповідно й республіканських наркоматів, коло їх повноважень, завдання тощо. Наприклад, ГУДБ для виконання покладених завдань мало складатися з таких відділів: особливий (контррозвідка та боротьба з ворожими діями в армії та на флоті); секретно-політичний (боротьба з ворожими політичними партіями та антирадянськими елементами); економічний (боротьба з диверсіями та шкідництвом у народному господарстві); іноземний (розвідка за кордоном); оперативний (охорона керівників партії та уряду, обшуки, арешти, зовнішнє спостереження); спеціальний (шифрувальна робота, забезпечення таємності у відомствах); транспортний (боротьба зі шкідництвом, диверсіями на транспорті); обліково-статистичний (оперативний облік, статистика, архів), відділ кадрів. ГУРСМ, забезпечуючи виконання функцій, структурно складалося з відділу зовнішньої служби (забезпечення громадського порядку та благоустрою, охорони громадської (соціалістичної) власності та особистої і майнової безпеки громадян); відділу карного розшуку (боротьба з кримінальною злочинністю на території СРСР); паспортного відділу (видача паспортів населенню, прописка паспортів, організація та керівництво адресними столами); політвідділу (партійно-виховна робота по особовому складу міліції, організація громадськості у допомогу роботі міліції (бригадміл)); командно-стройового відділу (підбір та виховання кадрів та їх бойова і стройова підготовка); відділу постачання та озброєння; загального відділу та особливої інспекції (з розслідування проступків та злочинів особового складу міліції та з розгляду скарг) [169, С. 342].

Щодо ГУПВО у Положенні вказувалося, що війська прикордонної та внутрішньої охорони, являючись частиною Робітничо-селянської Червоної армії,

перебувають у безпосередньому підпорядкуванні Наркома внутрішніх справ. Складалося ГУПВО з таких відділів: оперативний (охорона кордонів та особливо важливих об'єктів промисловості, транспорту та державних споруд, оперативна служба та використання військ, боротьба з контрабандою та обслуговування митних органів); бойової підготовки (загальновійськова та шкільна підготовка рядового та начальницького складу та інспектування з питань бойової підготовки); політичний (організація та керівництво партійно-політичною та виховною роботою); організаційно-мобілізаційний (комплектування рядовими та молодшим начальницьким складом, дислокування частин та охоронюваних об'єктів, розробка організаційно-мобілізаційних та штатних питань); командний (розподіл начальницького складу та комплектування військових шкіл); відділ озброєння (організація та інспектування спеціальних військ та постачання озброєнням всіх військ прикордонної та внутрішньої охорони); постачання (заготівля та постачання речовим, продовольчим та фуражним забезпеченням, організація військового артільного господарства); санітарний відділ (організація та забезпечення санітарної служби та лікарського контролю за бойовою підготовкою військ); інженерно-будівельний відділ (організація військового будівництва та керівництво ним); ветеринарна інспекція [169, С. 342].

До складу ГУЛАГу мали входити: відділ трудових поселень (організація та облаштування трудових поселень); тюремний відділ (організація та керівництво виправно-трудовими закладами (будинки ув'язнення, ізолятори, виправно-трудова колонія та бюро принудробіт)); виробничо-будівельний відділ (керівництво будівельними роботами та діючими підприємствами, які організуються виправно-трудовими таборами); культурно-виховний відділ (ліквідація неграмотності та малограмотності, профтехнічна освіта, постачання ув'язнених газетами, підручниками та книгами, організація усіх видів культурно-виховної роботи та допомога звільненим з таборів ударниками в їх облаштуванні); обліково-розподільний відділ (облік та розподіл ув'язнених по таборах та спостереження за їх правильним використанням та своєчасним звільненням); відділ охорони (організація охорони таборів, боротьба з втечами та злочинністю у таборах), а також відділи

постачання та санітарний; відділення кадрів та контрольно-інспекторське відділення [169, С. 343].

Для здійснення покладених завдань, НКВС надавалося право проводити обшуки, арешти, слідство з подальшою передачею справ до суду або на розгляд Особливої наради, проведення поінформування та розшуку, реєстрації запідозрених або викритих у злочинній діяльності осіб, облік засуджених та висланих за державні злочини та здійснення спеціального нагляду за ними. У Положенні вказувалося, що порядок проведення розслідування справ у НКВС СРСР та його органах визначається кримінально-процесуальними кодексами та інструкцією ЦК ВКП (б) та РНК СРСР від 8 травня 1933 р. Крім цього, НКВС надавалося право через Особливу раду при ньому стосовно осіб, які визнавалися суспільно-небезпечними висилати останніх у місцевості за спеціальною вказівкою народного комісара внутрішніх справ, з обов'язковим проживанням таких осіб в указаних їм місцевостях і з гласним наглядом над ними терміном до 5-ти років, а також ув'язнювати їх до виправно-трудових таборів на той же термін і висилати за межі СРСР.

Згодом, 21 серпня 1934 р. НКВС СРСР був виданий наказ № 0044 «Про структурну побудову та підпорядкування органів НКВС» [43, С.95–100], який деталізував організаційну побудову апаратів НКВС на місцях, зокрема його структурних елементів, та встановлював порядок підпорядкування низових апаратів. Зокрема цим документом встановлювався порядок структурної організації та підпорядкування органів НКВС, які входили до складу НКВС союзних республік та управлінь НКВС країв (областей), а також АСРР. Так, у складі апаратів НКВС союзних республік та управлінь організовувалися – районні відділення, міські відділення, міські та районні відділи, прикордонні райвідділи НКВС, сектори НКВС, окружні відділи. Структурна організація управлінь НКВС областей та республік, які входили до складу НКВС союзних республік, крайових (обласних управлінь) не відносилися до управлінь НКВС республік, структурна побудова апаратів яких була визначена Постановою ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. «Про створення загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ».

В цілому структурна організація обласних, місцевих, районних, міських, окружних відділів – відділень, секторів НКВС – УНКВС була тотожною одна одній. Вирізнявся лише порядок їх підпорядкування та здійснення управління. Так, районні відділення НКВС в усіх відношеннях підпорядковувалися територіально відповідному управлінню або окружному відділу НКВС, до складу якого входив район. Міські відділення з усіх питань підпорядковувалися безпосередньо НКВС союзних республік або управлінням НКВС країв, областей, автономних республік за належністю. Районні та міські відділення, які перебували на території обслуговування сектором НКВС, оперативно в роботі УДБ та міліції підпорядковувалися йому [169, С. 347].

Міські та районні відділи НКВС підпорядковувалися в усіх відношеннях безпосередньо НКВС союзних республік (а по НКВС УСРР – обласним управлінням) та УНКВС СРСР країв та областей та АСРР – до складу якого входить даний район. Підпорядкування міських та районних відділів секторам НКВС допускалося лише з дозволу НКВС СРСР. Крім цього, заборонялася організація міських та районних відділів НКВС у містах, де дислокуються НКВС союзних республік, управління НКВС, країв, областей, республік, окружні відділи НКВС та сектори НКВС, а там де вони були створені – ліквідувати, а особовий склад, направити на укріплення відповідних органів НКВС, з підпорядкуванням встановлених у цих містах та районах апаратів міліції, ЗАГСу і протипожежної охорони – відповідним вищим управлінням міліції, відділам ЗАГСів та пожежної охорони. У наказі зазначалося, що обслуговувати такі міста (райони) по лінії УДБ зобов'язані безпосередньо відповідні апарати вказаних органів НКВС.

Окремі вказівки щодо організації районних відділень міських відділів були стосовно міст Москви, Ленінграду та Києва. Такі відділення реорганізовувалися, а натомість встановлювалися райуповноважені без адміністративних функцій, які відповідали за роботу лише по лінії УДБ і підпорядковувалися безпосередньо Управлінням державної безпеки НКВС СРСР відповідно по Московській, Ленінградській областям та НКВС УСРР [169, С. 347].

Сектор НКВС підпорядковувався безпосередньо НКВС союзних республік, самостійним управлінням НКВС СРСР країв (областей), республік – територіально. Відмічалось, що штатні помічники (заступники) начальників колишніх оперативних секторів ОДПУ залишаються на своїх посадах, а в тих секторах, де така посада не передбачалася за штатом, за відсутності керівника його заступником був помічник по роботі УДБ [169, С. 346].

Відділ підпорядковувався НКВС союзних республік і відповідним управлінням НКВС територіально. Штатні помічники (заступники) начальників колишніх окружних відділів ОДПУ залишалися на своїх посадах, а в тих секторах, де така посада не передбачалася за штатом, за відсутності керівника його заступником був помічник по роботі УДБ [169, С. 346].

Окремо визначався також порядок підпорядкування заступників начальників по МТС та радгоспам. Вказана посада перейменовувалася у заступників начальників політвідділів МТС та радгоспам по роботі ГУДБ НКВС. Підпорядковувалися вони територіально управлінням та секторам НКВС.

Отже, даним наказом чітко визначалася структурна організація підрозділів від управління до низових апаратів (районних та міських відділень). Через визначений порядок підпорядкування можна прослідкувати ієрархію структурних підрозділів НКВС. Слід відмітити, що структура підрозділів була подібною одна одній лише із заміною статусу підрозділу. Наказом встановлювалися деякі моменти порядку підпорядкування та виконання обов'язків за відсутності прямого начальника. Зокрема, встановлювалося, що за відсутності начальника районного (міського) відділу НКВС його заступником був найближчий його помічник по роботі УДБ або начальник відділення міліції (за умови, якщо останній мав досвід оперативної роботи по лінії УДБ). Усі керівники відділів міліції районних та міських відділів НКВС вважалися помічниками начальників районних та міських відділів НКВС по міліції.

Поступово у структурі НКВС СРСР та УСРР відбувалися чисельні зміни та доповнення, реорганізації та ліквідації певних підрозділів, які оформлювалися відповідними рішеннями партійного та державного керівництва країни. Протягом

1934–1935 рр. до складу апарату НКВС з інших апаратів державного управління передавалися підрозділи, які здійснювали керівництво галузями, що мали важливе народногосподарське та мобілізаційно-оборонне значення [149, С.108].

Маємо зауважити, що всі рішення про реорганізацію органів державної безпеки і внутрішніх справ приймалися керівництвом ВКП (б) – КПРС і оформлювалися протоколами Політбюро (Президії) ЦК, а потім – постановами ЦВК СРСР (згодом указами Президії ВР СРСР) і постановами РНК (РМ СРСР). Ті ж інстанції розглядали та затверджували структуру центрального апарату органів державної безпеки і внутрішніх справ при чергових їх реорганізаціях, а Політбюро і Секретаріат ЦК компартії ще проводили персональні призначення, затверджуючи на номенклатурних посадах осіб керівного складу цих органів [112, С.9].

Отже, лише протягом 1934 – 1935 років у складі НКВС були створені:

- відділ запису актів громадянського стану (ЗАГС), як окрема структурна одиниця у загальній структурі НКВС, на виконання постанови РНК СРСР НКВС СРСР з подальшим виданням наказу НКВС СРСР від 11 серпня 1934 р. № 0024 [43, С.72], яким передбачалась передача із відання місцевих рад органів ЗАГС;

- відділ місць ув'язнення у складі ГУЛАГу, на підставі постанови ЦВК та РНК СРСР від 27 жовтня 1934 р. про передачу виправно-трудоих закладів (будинків ув'язнення, ізоляторів, виправно-трудоих колоній, бюро примусових робіт) з відання Народного комісаріату юстиції у юрисдикцію ГУЛАГу;

- відділ лісової охорони, на підставі Постанови РНК СРСР № 2617 «Про охорону лісів лісокультурного значення» від 22 листопада 1934 р., з метою збереження державності лісів та лісів місцевого значення в лісокультурній зоні, правильного ведення лісного господарства в них та боротьби із посухою;

- Головна інспекція прикордонних військ, внутрішньої охорони та РСМ НКВС, у складі НКВС, на виконання постанови РНК СРСР від 26 грудня 1934 р. № 2769;

- Головне управління державної зйомки та картографії НКВС СРСР, на виконання постанови РНК СРСР від 15 червня 1935 р. № 1196 «Про покращення та упорядкування видання географічних карт».

Крім того, у складі НКВС СРСР утворювався й позасудовий орган – Особлива нарада, який мав забезпечувати функціонування механізму позасудових репресій. У затвердженому Положенні про Особливу нараду при НКВС СРСР їй надавалося право здійснювати в адміністративному порядку висилку (заслання), ув'язнення у виправно-трудових таборах строком до 5 років, висилку за межі СРСР. Згодом повноваження цього органу постійно розширювалося, аж до застосування вищої міри покарання.

На підставі постанови ЦВК СРСР від 17 серпня 1934 р. до складу Внутрішньої охорони НКВС СРСР були включені Конвойні війська [112, С.60].

Вдаючись більш детально до характеристики таких апаратів НКВС, маємо відмітити наступне. По-перше, включенню до складу таких підрозділів передували, як правило політичні рішення правлячих кіл. Прагнення охопити тотальним контролем майже усі сфери життєдіяльності суспільства призводили до відповідних рішень, що позначалося на структурі НКВС та виконанні ним нових функцій. По-друге, такі перетворення майже завжди супроводжувалися критикою діяльності тих чи інших підрозділів, які було вже заплановано передати під «крило» НКВС.

Зокрема, передача у відання НКВС ЗАГСів мала сприяти приведенню до ладу записи актів громадянського стану, перетворення ЗАГСів у зразкові апарати «культурного, швидкого та чіткого обслуговування» громадян, які точно і правильно будуть виконувати завдання з обліку природного руху населення Радянського Союзу. Одним з перших пунктів наказу була вказівка негайного проведення чистки та спецперевірок особового складу ЗАГСів. Укомплектовувались відділи ЗАГСів переважно членами ВКП (б) та ВЛКСМ, а завідуючими призначалися переважно представники НКВС.

Створенню у системі НКВС ГУДЗК передувало визначення існуючої організації картографічної справи в СРСР незадовільною через, насамперед, відсутність органу, який ніс відповідальність перед урядом країни за картографування території СРСР, відсутність єдиного плану зйомочних картографічних робіт, що, в свою чергу, не забезпечувало державних інтересів та не відповідало потребам народного господарства. На ГУДЗК, покладалися завдання

щодо: складання та видання різного роду географічних карт та атласів; затвердження та видачі дозволів на видання інших спеціальних карт і атласів (окрім військово-топографічних карт і атласів); проведення основних геодезичних та аерозйомочних робіт загальнодержавного значення та здійснення державного контролю за виконанням і якістю усіх видів геодезичних робіт та інші питання. До видання ГУДЗК не відносилися напрямки діяльності у цій сфері, що виконувалися Народним комісаріатом оборони. В розвиток постанови РНК НКВС СРСР був виданий наказ від 20 червня 1935 р. № 00236 [44, С.77–81], який визначав статус створеного ГУДЗК. Начальником управління призначався А. Горянов, який за сумісництвом керував відділом Лісової охорони НКВС СРСР.

У складі НКВС УРСР функціонував відділ державної зйомки та картографії, який, зокрема видавав дозволи різним відомствам та організаціям на проведення топографо-геодезичних, аерознімальних, гравіметричних та картографічних робіт на території УРСР. Виключення, як і для центрального апарату ГУДЗК, становив НКО. До складу відділу входили: контрольно-регулювальна група, картографічна групи та група геовивченості [149, С.133–134].

Цікавим є шлях Відділу лісової охорони, створеного спочатку як окремої структурної одиниці в системі НКВС, в подальшому переданого у відання ГУРСМ, де функціонував на правах самостійного відділу, а вже у 1936 р. виведений з ГУРСМ та переданий до складу Головного управління лісоохорони та лісонасаджень при РНК СРСР [112, С.60,62].

Наказом НКВС СРСР від 29 листопада 1934 р. № 00154 «З оголошенням постанови РНК СРСР від 22/ХІ – 34 р. за № 2617 про передачу охорони лісів у відання НКВС СРСР та про організацію Відділу лісової охорони НКВС, його місцевих апаратів та кінної лісової сторожі» [43, С.108–110] було оголошене «Положення про Відділ лісової охорони НКВС СРСР», згідно з яким Відділ лісової охорони НКВС СРСР перебував у безпосередньому підпорядкуванні Наркома внутрішніх справ або його заступників. Покладені на нього завдання Відділ здійснював безпосередньо своїм апаратом, – апаратом, який з цією метою організовувався на місцях та через кінську лісову сторожу ВЛО НКВС, діючи при

цьому в тісному контакті з існуючими в НКВС відділами та управліннями. На Відділ покладалися функції щодо забезпечення протипожежної охорони у лісах та раціональна її організація; боротьби з правовими та господарськими порушеннями (неправильна експлуатація фонду відомствами; незаконна порубка, потрави та різного роду лісові порушення; спостереження за правильним та своєчасним насадженням лісових рослин та їх охорона); охорона лісів від рослинних та тваринних шкідників, при цьому безпосередня боротьба зі шкідниками проводилась НКЗ СРСР, а на ВЛО покладалися спостереження за своєчасним прийняттям НКЗ відповідних заходів по боротьбі зі шкідниками; спостереження за своєчасним проведенням меліоративних робіт (заболочування); організація науково-технічних методів охорони лісів: техніка боротьби з пожежами; правові та господарські порушення; рослинні і тваринні шкідники.

Структура центрального апарату відділу містила такі підрозділи: відділення по боротьбі з лісовими пожежами, з правовими та господарськими порушеннями та шкідниками; науково-технічне відділення; політичне відділення; відділення постачання; секретаріат та машбюро.

Відповідно до вказаного вище наказу в НКВС УСРР організовувався Відділ лісової охорони, а в управліннях НКВС УСРР Київської, Чернігівської, Харківської, Вінницької, Одеської, Дніпропетровської, Донецької областей та АСРР Молдови – відділення лісової охорони та кінська сторожа. Структура центрального апарату ВЛО НКВС УСРР була аналогічною структурі центру.

Не залишились осторонь оформлення структури новоствореного НКВС і розгалужена мережа місць ув'язнення, які у липні 1934 р. були об'єднанні під єдиним керівництвом НКВС у складі ГУЛАГу. Вже 27 жовтня 1934 р. відповідно до Постанови ЦВК СРСР та РНК СРСР були ліквідовані Головні управління виправно-трудова закладів НКЮ, а місця ув'язнення, що входили до їх складу, передавалися до ГУЛАГу, 29 жовтня 1934 р. в його складі створюється відділ місць ув'язнення.

Відповідно до штатного розпису центрального апарату до його складу входили: керівництво, секретаріат, радіостанція та комутатор, вісім відділень (кадрів, обліково-розпорядний, охорони, культурно-виховний, постачання, трудових

поселень, санітарний, контрольно-інспекторський), виробничо-будівельний та відділ місць ув'язнення [190].

Структура апарату місць ув'язнення НКВС УРСР була тотожною, за виключенням декількох відділів, які створювались з урахуванням специфіки окремих видів місць позбавлення волі, як-то будівельне відділення, відділення сільського господарства, відділ промислових підприємств [149, С.126].

В Україні станом на 1934 р. загальні місця позбавлення волі були представлені системою слідчих ізоляторів, пересильних обмінно-здаточних пунктів, виправно-трудова колоній, установ для позбавлення волі неповнолітніх (на той час у вигляді шкіл фабрично-заводського учнівства особливого типу). Основним типом загальних місць позбавлення волі залишались колонії різних видів: промислові, сільськогосподарські, будівельні [149, С.124]. Станом на вересень 1935 р. на території України налічувалося 37 тюрем, 5 виправно-трудова промислових колоній, 29 сільськогосподарських колоній, 8 будівельних колоній [149, С.126].

Незадовільний стан справ у системі місць ув'язнення, відсутність належних умов, дисципліни, порушення санітарних норм вимагали негайного прийняття рішення щодо наведення ладу у цій сфері, на що й були спрямовані дії керівництва. Як зазначає у своїй роботі О. Олійник [149, С.125], спочатку акценти робилися на укріплення законності, режиму утримання та дисципліни в місцях ув'язнення, і тільки згодом вони почнуть зміщуватися в бік репресій та сваволі.

Вже 29 жовтня 1935 р. було затверджене Положення про функції ВМУ обласних управлінь НКВС УРСР та міськрайапаратів по лінії системи виконання покарань. Так, зокрема, ВМУ обласних УНКВС здійснювало повне оперативне керівництво виробничо-господарською та фінансовою діяльністю місць позбавлення волі, забезпечення виконання всіх показників виробничих та фінансових планів. До складу ВМУ входили: обліково-розподільне відділення, яке здійснювало контроль за законністю утримання під вартою ув'язнених; відділення виправних робіт (в міськрайапаратах – Бюро виправних робіт), на які покладалося керівництво роботою по притягненню до праці засуджених до виправних робіт та укладання угод з господарськими органами; відділення охорони, яке контролювало охорону та

несення служби в місцях ув'язнення, організовувало та керувало агентурною роботою в них, здійснювало заходи, спрямовані на боротьбу з втечами; виробничо-господарське відділення, яке здійснювало оперативне керівництво всього ходу виробництва, забезпечувало виконання виробничих та фінансових планів, а також займалося вивченням місцевого ринку збуту продукції. Крім того, до складу ВМУ входили: фінансове відділення, інспектура культурно-виховної роботи з Бюро по працевлаштуванню колишніх в'язнів, санітарна інспектура. У 1935 році у складі УМУ НКВС УРСР був створений Відділ особливого будівництва, який через рік реорганізований в самостійне управління НКВС [149, С.125–126].

У 1935 р. були проведені значні організаційно-структурні зміни в ГУДБ. Зокрема, реорганізації були піддані Транспортні відділи ГУДБ НКВС СРСР та УДБ НКВС союзних республік. Слід відмітити, що ще з 1922 р. транспортні підрозділи тодішнього ДПУ (з 1923 р. - ОДПУ) постійно піддавалися організаційно-структурним змінам, особливо це стосувалося низових ланок апарату. Протягом 20-30-х років ХХ сторіччя відбувалися чи то розукрупнення, об'єднання або ж, навпаки, розподіл об'єднаних відділів. Реорганізація (ліквідація або поява нових) Дорожньо-транспортних відділів ОДПУ та Водних відділів ОДПУ, які завжди існували у прив'язці до конкретних управлінь залізниці або пароплавства, відбувалася, крім того, й тоді, коли змінювалася структура управління транспортом [157].

Після створення загальносоюзного НКВС низові ланки транспортних органів державної безпеки (дорожні, водні та морські транспортні відділи) значних змін не зазнали, змінивши лише назву – Дорожньо-транспортний відділ, Водно-транспортний відділ та Морський транспортний відділ ГУДБ НКВС СРСР. Це в свою чергу чітко вказувало на підпорядкованість відділів безпосередньо центральному апарату НКВС. В подальшому відбулося значне скорочення самостійних, безпосередньо підпорядкованих центру транспортних відділів НКВС залізниць, морських та річкових басейнів [157].

Так, згідно з наказом НКВС СРСР № 0087 від 26 лютого 1935 р. «Про реорганізацію транспортних органів ГУДБ НКВС» [37, С.12–13] з метою посилення

повсякденного оперативного керівництва роботою транспортних органів з боку НКВС союзних республік та УНКВС країв (областей) ДТВ, ВТВ та МОРТВ, дислоковані там, де знаходилися НКВС республік та УНКВС країв (областей) реорганізовувалися у Транспортні відділи відповідних НКВС та УНКВС відповідно до переліку, який додавався до наказу. Наказом була проведена зміна підпорядкування деяких підрозділів, зокрема МОРТВ Чорноморського басейну та ДТВ Південно-Західних доріг, які переходили у безпосереднє підпорядкування ТВ УДБ НКВС УСРР. Крім цього, реорганізовувались територіальні відділи, серед яких і ДТВ Донецької залізниці, який був перетворений у Транспортний відділ УДБ УНКВС Донецької області по Донецькій залізниці з постійним місцем дислокування у м. Артемовську.

Більшістю ж місцевих транспортних органів НКВС керівництво здійснювалося через НКВС союзних республік та УНКВС на місцях. При цьому в піраміді управління ТВ ГУДБ НКВС СРСР відводилося чільне місце: воно здійснювало загальне оперативне керівництво транспортними відділами УДБ НКВС та УНКВС на місцях.

Основною метою таких реорганізаційних процесів, як пояснювалося у наказі, було підвищення якості оперативної роботи при збереженні цілісності об'єктів, що ними обслуговувалися, а також посилення повсякденного оперативного керування транспортними органами, що зводилося до обов'язкового, чіткого та точного виконання усіх оперативних розпоряджень та вказівок ТВ ГУДБ НКВС відносно Транспортних відділів відповідних НКВС та УНКВС, а також вказівок та розпоряджень останніх низовими ланками транспортного апарату.

Крім іншого, вказаним вище наказом встановлювалася підпорядкованість низових апаратів. Зокрема, відділення ТВ, водні відділення ТВ та оперпункти підпорядковувалися ТВ НКВС республік та УНКВС за лінійним принципом. Цим же наказом співробітники ТВ були прирівняні у правовому відношенні до співробітників УДБ відповідних НКВС республік, УНКВС країв та областей, що в свою чергу значно підвищувало їх правовий статус.

Наступним нормативним документом, який визначав структурні перебудови у системі транспортних органів ГУДБ НКВС СРСР та відповідно УДБ НКВС УРСР, став наказ НКВС СРСР № 00158 від 26 квітня 1935 р. «Про роботу органів ГУДБ НКВС на транспорті» [37, С.26–28]. Основне спрямування даного наказу було на покращення агентурно-оперативної роботи транспортних органів, особливо на залізниці. В наказі наголошувалося: «...Перебування транспортних органів поза управлінь НКВС, відірваність їх від повсякденного оперативного керівництва з боку начальників управлінь, відірваність керівного складу транспортних органів від практичної оперативно-агентурної роботи, – створювали в окремих випадках обстановку для втрати пильності у боротьбі з контрреволюцією...».

Наказом визначалися насамперед заходи, спрямовані на покращення оперативної роботи транспортних підрозділів. Крім цього, з метою посилення боротьби з кримінальною злочинністю на транспорті, а також звільнення органів ТВ ГУДБ від боротьби з дрібними крадіжками, на підрозділи РСМ, зокрема карний розшук, покладалася боротьба з кримінальними злочинами на транспорті (крадіжки ручного багажу, кишенькові крадіжки, шахрайства та дрібні кримінальні злочини). З цією метою на крупних вузлових станціях (згідно з визначеним переліком) встановлювалися спеціальні чергування співробітників карного розшуку.

Отже, у зв'язку з неналежним станом оперативної роботи транспортних підрозділів, з метою покращенням агентурно-оперативної роботи та оперативного керівництва низовими ланками апарату, наказом визначався новий порядок структурної організації ТВ.

Так, ДТВ НКВС, організовані за лінійним принципом, а також лінійні відділення таких відділів розформовувалися. Натомість в НКВС союзних республік, крайових, обласних, республіканських (АРСР) управліннях НКВС, оперсекторах, окружних та міських відділах організовувалися транспортні відділи та відділення, згідно з визначеним переліком.

Зберігалися у структурі оперативні пункти транспортних відділів (відділень), а в пунктах дислокування ланок апарату, що піддавалися розформуванню (де не організовувалися транспортні відділення територіальних органів) організовувалися

оперативні пункти ТВ УДБ, які підпорядковувалися безпосередньо відповідному територіальному транспортному відділу (відділенню).

З метою забезпечення цілності оперативного керування у межах дороги (басейну), транспортні органи інших країв та областей оперативно підпорядковувалися головним начальникам УНКВС (на території яких знаходилося управління дороги (басейну)). Перетворення не торкнулися ДТВ та відділень залізниць Московського вузлу та Водно-транспортного відділу Московського пароплавства, які залишалися у тій же структурній побудові, як і раніше. Крім цього, на них покладалося оперативне керівництво транспортними відділами та відділеннями УДБ УНКВС, на території яких знаходилися частина залізниць Московського вузлу (Московсько-Окського басейну).

Окрім окреслених завдань та функцій, покладених на НКВС у 1934–1935 рр., що в цілому визначили його основну структуру, протягом зазначеного періоду додавалися ще й нові функції, які до того виконували інші державні органи. Зокрема, до кола завдань органів міліції у 1935 р. увійшли реєстрація іноземців, надання виду на проживання, здійснення прописки та виписки іноземців, ведення обліку дипломатичного та консульського корпусу, контроль пересування іноземців по країні та нагляд за ними, контроль виїзду радянських громадян за кордон та їх повернення. Виконання вказаного переліку функцій покладалося на іноземні відділи (столи), які структурно увійшли до апаратів міліції після передачі їх з відання місцевих виконкомів [149, С. 111]. 21 липня 1935 р. на органи міліції був покладений обов'язок видавати дозвіл на відкриття майстерень для виготовлення печаток та штампів, виробництва штемпельної мастики та чорнил за спеціальною рецептурою [124, С. 321].

У травні 1935 р. в структурі місцевих апаратів міліції створюються спеціальні відділення по профілактиці та попередженню правопорушень серед підлітків, по роботі з неповнолітніми. Їх створенню і відповідно додаванню до завдань органів міліції нової функції щодо ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності передувала постанова РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 31 травня 1935 р. «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності», де вказувалося на

збільшення кількості бездоглядних та безпритульних дітей та зростання чисельності неповнолітніх правопорушників [149, С. 111]. Цією ж постановою у складі АХУ НКВС СРСР був створений Відділ трудових колоній для неповнолітніх.

2.2 Розгалуження структури НКВС УРСР в умовах зміцнення тоталітарного режиму (1936 р. – 1937 р.).

Одним з важливих етапів становлення карально-орієнтованої системи радянських правоохоронних органів слід вважати період остаточного утвердження тоталітарного режиму на території СРСР та й відповідно України. Після утворення загальносоюзного НКВС та НКВС союзних республік декілька подальших років тривав процес розгалуження їх структурних підрозділів з урахуванням насамперед політичного курсу Комуністичної партії, а також враховуючи розширення повноважень НКВС не тільки у сфері безпосередньо правоохоронюваних інтересів держави, а й у сфері виконання народногосподарських функцій, зокрема у галузі господарювання, промислової кооперації, будівництва, стандартизації, геодезії та картографії, архівної справи тощо.

Так, у структурі центрального апарату НКВС СРСР, оформленій у липні 1934 р., протягом 1935–1941 рр. більш ніж 30 підрозділів зазнали трансформацій, перерозподілу, об'єднань, утворень тощо. Такі самі зміни відбувалися й в апараті НКВС України. Значна частина структурних одиниць неодноразово піддавалася реорганізаціям.

Наприклад, В. Окіпнюк [148, С. 301] такі структурні перебудови правоохоронної системи поділяє на декілька етапів: липень 1934 – жовтень 1936 рр.; листопад 1936 – лютий 1938 рр.; березень – серпень 1938 р. та вересень 1938 – лютий 1941 рр.. Також існує думка про те, що чисельні реорганізації як загалом апарату НКВС СРСР, так і органів ГУДБ, які особливо активно проводилися протягом 1936 – 1938 рр., формально пов'язані зі зміною керівництва НКВС СРСР і відповідно НКВС УРСР. За цей час на посадах наркома внутрішніх справ СРСР

змінити одне одного Г. Ягода, М. Єжов та Л. Берія, а на посадах наркома внутрішніх справ УРСР – В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський, А. Кобулов (виконуючий обов'язки) та І. Серов. Однак, фактично структурні перебудови у системі органів НКВС зумовлювалися іншими, більш глибокими факторами. По-перше, партійно-радянське керівництво і, насамперед Й. Сталін, намагалися забезпечити максимальний контроль за кадровим складом органів державної безпеки шляхом постійного переміщення та ротації працівників, створенням атмосфери ворожості та недовіри. По-друге, структура органів, зокрема державної безпеки, а також і міліції, пристосовувалася до змін у напрямках та ступені інтенсивності масових репресій [148, С. 302].

Найбільших реорганізаційних процесів у зазначений період зазнав головний підрозділ у структурі НКВС – Головне управління державної безпеки.

Слід відмітити і той факт, що ГУДБ, будучи лише частиною апарату НКВС СРСР, займав домінуючі позиції у структурі. Серед істориків, які досліджують питання розвитку правоохоронних органів, на наш погляд, цілком справедливо сформувався думка, що вся структура апарату НКВС СРСР, у тому числі і адміністративно-господарські підрозділи, була орієнтована, передусім, на забезпечення потреб органів державної безпеки, а керівництво її ключовими ланками здійснювали, як правило, співробітники цих же органів [148, С. 294].

Тут необхідно зауважити, що більшість трансформацій були пов'язані між собою. Тобто по причині або розширення функцій, які виконували ті чи інші підрозділи ГУДБ, або ж, навпаки, позбавлення деяких функцій, виконання яких не відповідало завданням, поставленим перед підрозділами, відповідно змінювалася структура. Наприклад, ліквідація Економічного відділу вплинула на зміну повноважень органів держбезпеки шляхом передачі частини функцій органам міліції, де відповідно був створений новий підрозділ – Відділ по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією (мова про нього буде нижче); ті ж самі обставини – вивільнення непридатних для органів держбезпеки функцій вплинуло на організацію в складі міліції залізничної міліції та інші

трансформації, які впродовж розглядуваного періоду постійно супроводжували організаційно-структурну організацію органів державної безпеки.

Проаналізувавши їх, можна вказати, що основною метою було посилення централізованого керування апаратом державної безпеки, удосконалення його оперативної діяльності, спрямованої на забезпечення безпеки держави. В окремі історичні проміжки, 1937–1939 рр., структурні зміни підрозділів державної безпеки, створення нових, реорганізації та трансформації існуючих, були спрямовані насамперед на забезпечення карально-репресивної діяльності цих органів.

Вдаючись більш детально до проведених організаційно-структурних змін, відмітимо, що вони розпочалися у 1936 р. і запроваджені наказом НКВС СРСР від 28 листопада 1936 р. № 00383 «Про зміну структури ГУДБ НКВС СРСР та переміщення особового складу» [111, 17–18; 32, С. 110–111].

Відповідно до нього у структурі ГУДБ проводилися певні організаційні зміни та призначення на посади керівників утворених підрозділів. Так, розформовувався Економічний відділ; Особливий відділ ГУДБ розбивався на два відділи, зокрема частина відділу, яка обслуговувала РСЧА виділялася у самостійний відділ зі збереженням назви – Особливий відділ, начальником був призначений комісар державної безпеки 2-го рангу І. Леплевський. З контррозвідувальної частини відділу, а також розформованого ЕВ створювався новий відділ – Контррозвідувальний, керівником призначався комісар державної безпеки 2-го рангу Л. Міронов.

Такі ж реорганізації торкнулися й Оперативного відділу ГУДБ, який також розбивався на два відділи: Відділ по охороні членів уряду та дипломатичного корпусу і Оперативний відділ. Начальниками призначалися відповідно комісар державної безпеки 2-го рангу К. Паукер та комісар державної безпеки 3-го рангу М. Ніколаєв-Журід, який до цього обіймав посаду заступника начальника УНКВС по Ленінградській області.

З Секретно-політичного відділу ГУДБ виділялося відділення по обслуговуванню Наркомату зв'язку СРСР, і передавалося до Транспортного відділу. Останній був перейменований у Відділ транспорту та зв'язку ГУДБ.

Також у складі ГУДБ організовувався Тюремний відділ, якому підпорядковувалися тюрми Особливого призначення і тюрми ГУЛАГу за особливим списком. Начальником призначався старший майор державної безпеки Я. Вейншток. Крім цього, даним наказом розформовувалася Головна інспекція при Народному комісарі внутрішніх справ і організовувався Секретаріат НКВС СРСР, начальником якого був призначений комісар державної безпеки 3-го рангу Я. Дейч.

В результаті цих змін структура ГУДБ була такою: Особливий відділ; Контррозвідувальний відділ; Секретно-політичний відділ; Іноземний відділ; Відділ транспорту та зв'язку; Відділ охорони; Тюремний відділ; Спеціальний (Секретно-шифрувальний) відділ; Обліково-реєстраційний відділ. [111, С. 17].

Подібні зміни мали бути проведені і в НКВС союзних республік та УНКВС країв і областей. З метою контролю над проведенням структурно-організаційних змін була створена спеціальна комісія, до складу якої входили керівники структурних підрозділів ГУДБ НКВС СРСР. Відповідно до наказу у структурі УДБ НКВС УСРР створювалися такі відділи: Відділ охорони – начальник капітан державної безпеки М. Аміров-Пієвський (21.12.1936–07.1937 р.); Оперативний відділ – начальники: П. Шостак-Соколов (до 12.1936 р.), капітан М. Джавахов (з 12.1936–02.1937 рр.); Контррозвідувальний відділ – начальник старший майор М. Александровський (12.1936–1937 рр.); Секретно-політичний відділ – начальники – майор П. Рахліс (01.1936–31.03.1937 рр.), старший майор О. Абугов (03.1937–07.1937 рр.); Особливий відділ – начальники: старший майор М. Александровський (до 12.1936 р.), майор І. Купчик (12.1936–08.1937 рр.); Відділ транспорту та зв'язку – начальник: майор Я. Письменний (12.1936–06.1937 рр.); Обліково-реєстраційний відділ – начальники: І. Умов (до 11.1937 р.); лейтенант Л. Мунвез (11.1937–04.04.1938 р.) [79, С. 321–322].

У грудні 1936 р., відповідно до наказу НКВС СРСР № 00411, а в Україні відповідно до наказу НКВС УСРР № 001 від 2 січня 1937 р., вводилася нумерація відділів УДБ, яка охоплювала дев'ять відділів: 1-й – Відділ охорони; 2-й – Оперативний відділ; 3-й – Контррозвідувальний відділ; 4-й – Секретно-політичний відділ; 5-й – Особливий відділ; 6-й – Відділ транспорту і зв'язку; 7-й – Іноземний

відділ; 8-й – Обліково-реєстраційний відділ; 9-й – Спеціальний секретно-шифрувальний відділ; 10-й – Тюремний відділ. Відповідно проводилась подібна нумерація і в усіх НКВС – УНКВС союзних республік, областей тощо [111, С. 17–18].

У травні 1937 р., відповідно до наказів НКВС СРСР № 00261 та НКВС УРСР від 26 травня 1937 р. № 0096 формувалася апарат контррозвідки УДБ в центрі і на місцях. Зокрема, 3-й відділ УДБ НКВС УРСР відповідно до структурно-штатної перебудови мав у своєму складі керівництво, секретаріат та 14 відділень: 1-ше відділення – західне, 2-ге – східне, 3-тє – польське, 4-те – середньоевропейське, 5-те – українське, 6-те – румунське, 7-ме – для боротьби з білою та внутрішньою контрреволюцією, 8-е – для захисту оборонної промисловості, 9-е – для захисту машинобудування, металургії та хімічної промисловості, 10-е – для обслуговування вугільної, рудної промисловості та енергетики, 11-е – легкої промисловості, 12-те – сільськогосподарське, 13-те – інформаційне, 14-те – оперативно-облікове, до складу якого входила група закордонної техніки. Кількість штатних посад у відділеннях становила від 4-х до 11-ти посад [146, С. 105–106].

При цьому структура 3-х відділів УДБ обласних УНКВС в цілому відповідала структурі 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. Але кількість відділень у їх структурі була меншою, що зумовлювалося реальною кількістю самостійних ліній контррозвідувальної діяльності в областях, які, як правило, об'єднувалися в одне відділення [146, С. 106].

Крім того, зазначеним вище наказом НКВС УРСР № 0096 була проведена реорганізація 5-х відділів (Особливий відділ), а також органів державної безпеки на транспорті. А у серпні 1937 р. відповідно до наказу НКВС СРСР № 00464 у структурі ГУДБ був створений 12-й відділ (оперативної техніки) [146, С. 106].

Подальші перетворення відбувалися й у структурній організації транспортних підрозділів ГУДБ НКВС. Передумовою їх реорганізації стало засідання Пленуму ЦК ВКП (б), яке відбулося 3 березня 1937 р. [114, С. 109–114], де обговорювалося питання щодо необхідності проведення заходів, спрямованих на організаційну перебудову апаратів ГУДБ НКВС СРСР та укріплення його новими партійними

кадрами. У четвертому пункті резолюції вказувалося на необхідність завершення реорганізації апарату НКВС, особливо апарату ГУДБ «...зробивши його справді бойовим органом, здатним забезпечити покладені на нього партією і радянським урядом завдання із забезпечення державної і громадської безпеки...» [114, С. 113].

На цьому ж пленумі було вирішене питання щодо реорганізації відділу транспорту та зв'язку ГУДБ та створенні у складі ГУРСМ залізничної міліції. У резолюції вказувалося, що, враховуючи важливе народногосподарче й оборонне значення залізничного транспорту та «необхідність відгородження його від антирадянської руйнівної діяльності ворогів Радянського Союзу», пропонується реорганізувати 6-й відділ ГУДБ НКВС СРСР (відділ транспорту і зв'язку), виділивши для обслуговування залізничного транспорту спеціальний відділ, а для охорони громадського спокою і боротьби з кримінальною злочинністю на залізничному транспорті створити спеціальну залізничну міліцію, яку підпорядкувати ГУРСМ НКВС СРСР [114, С. 113]. Тим самим, ТВ ГУДБ був звільнений від виконання функцій з охорони громадського порядку на залізничному транспорті, від несення чергувань на вокзалах, боротьби з розкраданнями соціалістичної власності, боротьби з хуліганством та дитячою бездоглядністю. Всі ці функції були покладені на новостворену залізничну міліцію.

В подальшому, для обслуговування водного транспорту, шосейних доріг і системи Народного комісаріату зв'язку у складі НКВС створювався 11 відділ ГУДБ [111, С. 18].

У травні 1937 р. народним комісаром внутрішніх справ М. Єжовим на ім'я Й. Сталіна, голови РНК СРСР В. Молотова, народного комісара оборони СРСР К. Ворошилова була направлена доповідна записка про реорганізацію транспортного відділу ГУДБ [112, С. 584–585]. До записки додавалися проекти постанови по вказаному питанню та положень про транспортні органи ГУДБ НКВС, 11 відділ (водного транспорту, шосейних доріг і зв'язку) ГУДБ та залізничну міліцію. А у червні цього ж року НКВС СРСР були видані накази щодо структурної організації вказаних підрозділів.

Так, спільним наказом НКВС та НКШС СРСР № 00370/сс – 26/ц від 26 червня 1937 р. «Про організацію залізничної міліції» [46, С. 43–44] встановлювався правовий статус створеного підрозділу у складі ГУРСМ. А вже 14 липня 1937 р. НКВС СРСР був виданий наказ № 00408 «Про організацію 11-х відділів УДБ НКВС республік та УНКВС країв і областей» [46, С. 48], яким закріплювався порядок організації 11-х відділів, їх завдання та функції. Наступним наказом НКВС СРСР № 00409 [46, С. 49] від того ж 14 липня 1937 р. піддавався реорганізації 6-й відділ ГУДБ НКВС СРСР і створювалися Дорожньо-транспортні відділи.

Слід також відмітити, що в подальшому зміни в організаційній структурі та функціях транспортних органів НКВС СРСР відповідним чином позначилися на посиленні централізованого управління транспортними органами НКВС союзних республік. Відповідно до наказу НКВС СРСР № 00409 транспортні органи, на які покладалася боротьба з політичними злочинами на залізницях, були виведені з підпорядкування НКВС УРСР і напряду підпорядковані ТВ ГУДБ НКВС СРСР [149, С. 108].

Вдаючись більш детально до аналізу структури новостворених підрозділів вкажемо на таке.

Залізнична міліція створювалася у складі ГУРСМ НКВС СРСР і мала своїм призначенням охорону громадського порядку та боротьбу з кримінальною злочинністю на залізничному транспорті. Згідно з тимчасовим положенням [124, С. 152–153], оголошеним вказаним вище наказом НКВС та НКШС, залізнична міліція організовувалась у складі: центрального апарату управління – відділу залізничної міліції ГУРСМ НКВС СРСР та периферійних органів – дорожніх відділів залізничної міліції, які розташовувались у пунктах дислокування управлінь доріг. Згідно дислокацією на території СРСР мало бути утворено 234 відділення, 281 оперативних пунктів та 949 лінійних постів. Очолював відділ залізничної міліції ГУРСМ НКВС СРСР начальник відділу – заступник начальника ГУРСМ НКВС СРСР.

Відділ залізничної міліції складався з 3-х відділень і секретаріату. 1-е відділення відало організацією охорони громадського порядку та паспортизацією; 2-

е відділення здійснювало керівництво боротьбою з розкраданнями соціалістичної власності, 3-е – відповідно з кримінальною злочинністю. Дорожні відділи складались з апарату управління залізничної міліції дороги, лінійних відділів, оперативних пунктів. В свою чергу, апарат управління складався з двох відділень: зовнішньої служби, карного розшуку і секретаріату. Очолював дорожній відділ начальник відділу, який являвся заступником начальника УРСМ (республіки, краю, області), дислокованого у пункті розташування управління дороги.

Відділення залізничної міліції розташовувалися зазвичай в місцях дислокації відділень служб руху дороги, на великих вузлах і станціях. Вони мали в своєму складі оперативні пункти, які дислокувалися на крупних пасажирських і вантажних станціях. Оперативні пункти також виконували функції, пов'язані з охороною громадського спокою і боротьбою з кримінальною злочинністю. Від них або лінійних відділень на окремі станції з великим пасажирським рухом виділялися дільничні уповноважені, які вели свою роботу за завданням начальника оперативного пункту або лінійного відділення.

Згідно з наказом на 1937 р. була встановлена чисельність залізничної міліції в 11 500 осіб, а до 1938 р. ця кількість була доведена до 21 500 [124, С. 151].

В Україні штати створеної залізничної міліції були затверджені наказом НКВС УРСР № 00137 від 4 липня 1937 р. На території республіки створювалися 6 відділів залізничної міліції – Одеської, Сталінської, Південно-Донецької, Північно-Донецької, Південної і Південно-Західної залізниць, які загалом нараховували 2285 осіб [51, С. 404–432, 147]. Зокрема, відділи створювалися на центральних вузлах залізниць: Одеська залізниця з місцем дислокації у м. Одеса; Сталінська залізниця – м. Дніпропетровськ, залізничне поселення Сариголь, м. Апостолово; Південно-Донецька залізниця – с. Ясинувата, Північно-Донецька залізниця – м. Артемівськ та ін. На кожній станції, залежно від її категорії (на той час їх існувало 3) створювалися відповідно відділення або оперативні пункти залізничної міліції. Окремо у штатній структурі виділялися кількість дільничних інспекторів по вузлових напрямках залізниць.

11 відділ УДБ НКВС – УНКВС. Для «ведення боротьби з усіма видами контрреволюції» на водному транспорті, у системі Наркомату зв'язку та в органах шосейно-дорожнього господарства у складі УДБ НКВС республік та УНКВС країв та областей організовувалися 11-ті відділи (відділення). В апаратах УДБ УНКВС областей, країв, секторах НКВС, окружних, міських та районних відділах НКВС створювалися відділення та групи 11 відділу. Для обслуговування найбільш важливих морських портів за окремим переліком і штатам організовувалися портові відділення 11 відділу УДБ УНКВС країв та областей.

6-й відділ ГУДБ НКВС СРСР Згідно з вказаним вище наказом № 00409 транспортний відділ ГУДБ НКВС СРСР реорганізовувався з метою посилення боротьби з контрреволюційними проявами на залізничному транспорті. Він організовувався за лінійним принципом, і йому безпосередньо були перепідпорядковані усі дорожньо-транспортні відділи, в тому числі УДБ союзних республік. Відповідно 6-ті відділи УДБ НКВС республік та УНКВС країв і областей, а також оперативні пункти ГУДБ НКВС на залізницях розформовувалися. Натомість організовувалися ДТВ ГУДБ НКВС та ВДТВ ГУДБ НКВС. З реорганізованих 6-х відділів ГУДБ НКВС, УДБ НКВС та УНКВС виділялися і передавалися до новостворених 11-х відділів НКВС та УНКВС відділення та групи, які займалися обслуговуванням закладів та підприємств НКВТ, ГУПМШ та ГУШОСДОР НКВС. Особовий склад розформованих підрозділів передавався до новостворених відділів (відділень). Будь-які переміщення особового складу поза 6-х відділів мали проводитися лише з особистої санкції народного комісара внутрішніх справ. Так, наприклад, співробітники 6-го відділу УДБ УНКВС Харківської області та більшості оперативних пунктів УДБ залізничних станцій області склали основний склад ДТВ ГУДБ НКВС Південної залізниці з адміністративним центром у м. Харкові, співробітники оперативних пунктів УДБ залізничних станцій Ізюм та Куп'янськ влилися до складу ДТВ ГУДБ НКВС Північно-Донецької залізниці з адміністративним центром у м. Артемівську Донецької області, а чекісти оперативного пункту залізничної станції Гребінка увійшли до складу ДТВ ГУДБ

НКВС Південно-Західної залізниці з адміністративним центром у м. Києві [199, С. 572–594].

По суті створені підрозділи являли собою окремі оперативно-територіальні підрозділи, які мали у складі оперативні, контррозвідувальні, секретно-політичні та особливі відділення, самостійно провадили арешти та слідство. Формально усіма ДТВ на пряму керував 6-й транспортний відділ ГУДБ НКВС СРСР, але в оперативному відношенні ДТВ та їх підрозділи – окремі дорожньо-транспортні відділення, створені з оперативних пунктів, підпорядковувалися начальнику УНКВС тієї області, на території якої вони розташовувалися [199, 572–594].

В Україні наказ про реорганізацію 6-х відділів був продубльований наказом НКВС УРСР від 28 липня 1937 р. № 00155 «Про розформування 6-го Відділу УДБ НКВС УРСР, 6-х Відділів УДБ УНКВС областей, Оперпунктів ТВ УДБ та організації ДТВ та ВДТВ ГУДБ НКВС» [147, С. 307]. Відповідно до наказу 6-й відділ УДБ НКВС УРСР, 6-ті відділи УДБ УНКВС Київської, Харківської, Дніпропетровської, Одеської, Вінницької, Донецької та Чернігівської областей та оперативні пункти ТВ УДБ розформувалися. Замість них організовувалися ДТВ ГУДБ НКВС та ВДТВ ГУДБ НКВС за дислокацією та штатами, які оголошувалися окремим додатком [148].

На території України станом на липень 1937 р. нараховувалося 6 ДТВ ГУДБ НКВС СРСР, які обслуговували основні залізничні магістралі України: Південно-Західну, Одеську, Сталінську, Південну, Південно-Донецьку та Північно-Донецьку залізниці. Їм підпорядковувалися 38 відділень, розташованих на основних залізничних вузлах. Загальна чисельність особового складу створених підрозділів складала 774 особи [148, С. 301]

Також слід зауважити, що поступово змінювалась й організаційна структура ГУРСМ НКВС СРСР та відповідно союзних республік, що пов'язувалося з тими викликами, які поставали перед органами міліції.

Окрім основних функцій, які покладалися на органи міліції, протягом 1936–1937 рр. до їх переліку додавалися нові, які вплинули на зміну організаційної структури. При цьому варто відмітити, що додавання нових функцій і подальше

створення нових підрозділів завжди супроводжувалися партійними рішеннями в тій чи іншій сфері, а також певним чином залежали від зміни організаційної структури органів державної безпеки. Частково вказане проаналізовано у п.п.2.1, на прикладі структурних перетворень транспортних органів.

З ліквідацією Економічного відділу ГУДБ НКВС була проведена передача частини повноважень органам міліції. Однією з причин такого кроку стало те, що у Конституції СРСР 1936 р. було проголошено, що соціалістична власність є економічною основою радянського ладу і потребує всебічної охорони.

Згідно з наказом НКВС СРСР від 16 березня 1937 р. № 00118 «Про організацію в ГУРСМ НКВС СРСР відділу по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності і спекуляцією» [33, С.55–57], виданого в розвиток наказу про скасування ЕКВ ГУДБ СРСР, у складі ГУРСМ НКВС СРСР був організований відділ по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією. В республіканських, крайових, обласних УРСМ і великих промислових центрах створювалися відділи, відділення або групи. Комплектування цих підрозділів відбувалося: у центрі – за рахунок виділення всього складу 3, 4 та 5 відділень ВКР ГУРСМ і всього складу 9 відділення колишнього ЕКВ ГУДБ НКВС СРСР; у периферійних органах – за рахунок всього складу перших відділень ВКР УРСМ і співробітників карного розшуку міськрайапаратів міліції, які виконували роботу по боротьбі з розкраданнями та спекуляцією, а також співробітників ЕКВ УДБ НКВС союзних республік, УНКВС країв, областей, секторів, окрвідділів та міськрайапаратів, які вели роботу, що передавалася у відання відділів, відділень, груп по боротьбі з розкраданнями та спекуляцією. В міських, районних відділах та відділеннях міліції, де самостійні групи не створювалися, робота по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією проводилась загальною міліцією або карним розшуком.

Наказом визначалась структура ВБРСВ ГУРСМ НКВС, зокрема, в його складі утворювалося три відділення, які обслуговували певні ділянки господарських підприємств на території СРСР. Кожне відділення наділялося оперативно-

розшуковими функціями, агентурне висвітлення об'єктів обслуговування вважалось основним і обов'язковим.

На ВБРСВ покладалося керівництво периферійними органами, здійснення оперативно-розшукової роботи по об'єктах системи торгівлі, споживчої, промислової та інвалідної кооперації, системі заготівельних організацій, системі ошадкас та проведення розслідувань злочинів в указаних сферах, боротьба з фальшивомонетництвом та спекуляцією. В наказі також вказувалося, що виявлені ВБРСВ матеріали про терор, терористичні вислови, шпіонаж, диверсії і контрреволюційні груп мали передаватися для розробки та прийняття заходів у відділи ГУДБ, а самі вони здійснювали провадження у справах лише по дрібному шкідництву на об'єктах обслуговування. Якщо матеріали про розкрадання соціалістичної власності виявляли органи державної безпеки, вони передавали їх до відділів РСМ. Тим самим, повноваження у справі по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією були чітко розмежовані між органами міліції та органами державної безпеки [146, С. 105].

Протягом декількох років у складі НКВС створювалися підрозділи, діяльність яких пов'язувалась із контролем над різними сферами народного господарства або забезпеченням функціонування державних структур, які відали стратегічно важливими напрямками. Перелік функцій НКВС був поповнений рядом завдань, які в цілому не відповідали функціональному призначенню правоохоронного органу. Серед їх числа охорона лісів, золотого запасу, видобуток алмазів, нафти та вугілля, будівництво військових аеродромів, залізничних і шосейних доріг тощо, що в свою чергу впливало на появу нових структурних апаратів у системі НКВС за кожним визначеним урядом стратегічним напрямком [103, С. 73].

Також варто зауважити на тому, що аналіз партійних документів, які супроводжували процес наповнення переліку функцій НКВС та створення нових структурних апаратів, показав, що передували передачі завжди критичні зауваження щодо незадовільного стану справ в тій чи іншій галузі.

У березні 1936 р. на виконання Постанови РНК СРСР № 424 «Про реорганізацію Центрального управління шосейних і ґрунтових доріг та

автомобільного транспорту» НКВС СРСР був виданий наказ від 4 березня 1936 р. № 0086 «Про організацію Головного управління шосейних доріг» [32, С. 66–67]. Цим документом визначалося створення в НКВС СРСР ГУШОСДОР, а на місцях, у складі УНКВС республік, країв та областей – УШОСДОР та ВШОСДОР. Передумовою створення цих підрозділів стало розширення господарчих зв'язків між регіонами та викликаний цим розвиток автомобільного транспорту, що викликало потребу у розгалуженні мережі шосейних та ґрунтових доріг, і вимагало суворого і чіткого керівництва будівництвом нових та утриманням у належному стані вже існуючих шляхів.

Створені підрозділи саме мали здійснювати будівництво, ремонт та експлуатацію доріг загальносоюзного, республіканського, крайового та обласного значення за особливим списком, який затверджувався РНК СРСР, а також здійснювати контроль за дорожнім будівництвом, яке здійснювали районні виконавчі комітети. Зокрема, на останні вищевказаною постановою покладалися функції із будівництва та утримання районних та сільських доріг.

На території України функціонувало УШОСДОР НКВС УРСР та обласні ВШОСДОРи УНКВС. А для обслуговування мережі державних доріг було організовано 56 дорожньо-експлуатаційних дільниць. До складу УШОСДОР НКВС УРСР входили: секретаріат, інспекція при начальникові управління, будівельний відділ, виробниче та технічне відділення, відділ механізації, експлуатації та ремонту доріг, відділ організації трудової участі, дорожньо-дослідний відділ з групами земляного полотна, кам'яного та чорного покриття, механізації, фінансовий та плановий відділи, відділ кадрів, мобілізаційне та господарське відділення, відділ пошуку та проектування [149, С. 134].

Зазначеною вище постановою № 424 запроваджувалися організаційно-структурні зміни і в органах міліції. Вона дала початок функціонуванню в системі органів міліції Державної автомобільної інспекції. Зокрема, передбачалась передача у відання ГУРКМ ДАІ з її органами на місцях. Крім того, до складу ГУРКМ передавалися комісія з кваліфікації шоферів в центрі та на місцях, сектор психотехніки Центрального автомобільно-експлуатаційного науково-дослідного

інституту та його лабораторії, що було продубльовано у вищевказаному наказі НКВС СРСР. Постановою на ДАІ покладались функції щодо: боротьби з аваріями, контролю за підготовкою та вихованням шоферських кадрів, розробки технічних норм та вимірювачів експлуатації автотранспорту, кількісного та якісного обліку автотранспорту. Пізніше, наказом НКВС СРСР від 03 квітня 1936 р. «Про роботу Державної автомобільної інспекції» вказані функції були окреслені більш детально, а вже у липні, постановою РНК СРСР від № 1182 та наказом НКВС СРСР від 20 липня 1936 р. № 298 затверджувалося Положення про ДАІ, яким визначався порядок діяльності цього підрозділу [45].

Окрім того, активно впроваджувався метод поширення тотального контролю й на інші галузі. Зокрема у січні 1936 р. на базі Інженерно-будівельного відділу ГУПВО НКВС СРСР створювався Інженерно-будівельний відділ НКВС СРСР, на який було покладене керівництво капітальним будівництвом. Згодом у складі НКВС СРСР було організоване Управління особливого будівництва, на яке покладалося керівництво будівництвом хлібних містечок для зберігання недоторканого фонду хлібофуражу [111, С. 15]. Безперечно, в умовах пережитого голоду 1932–1933 рр. зберігання фондового запасу держави мало стратегічне значення, і не випадково контролем за збереженням таких фондів займалися саме органи НКВС. Наприклад, на території УРСР функціонував відділ резервів НКВС УРСР та його обласні інспекції, які відали коморами, де зберігався фондовий хліб [149, С. 105].

26 червня 1936 р. відповідно до постанови РНК СРСР до складу НКВС СРСР було включене Центральне управління мір та ваг, на яке покладался контроль за забезпеченням одноманітності, вірності та правильного застосування вимірювальних пристроїв у всіх галузях народного господарства. Вся державна контрольна перевірки вимірювальних пристроїв проводилася спеціально призначеними державними повіреними. В центральному апараті НКВС УРСР створювалася Палата Управління мір та ваги, а всього на території України налічувалося 7 обласних управлінь (м. Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Маріуполь, Вінниця, Чернігів) та 12 міжрайонних управлінь [149, С. 133].

2.3. Структурна перебудова НКВС на передвоєнному етапі (1938 р.–1939 р.).

В умовах посилення репресивних заходів поставало питання щодо пошуку оптимальної для влади структурної організації всього апарату НКВС з метою удосконалення його діяльності.

Питання щодо зміни структури апарату НКВС СРСР піднімався М. Єжовим на нараді керівного складу НКВС, яка відбулася 24–25 січня 1938 р.. Даючи оцінку ходу «масових операцій» по арештам та розстрілам, М. Єжов відмічав про необхідність виділення зі складу контррозвідувальних органів роботи по промисловості з подальшим створенням самостійного відділу оборонної промисловості. Пояснювалося це тим, що основне навантаження по проведенню «масових операцій» несли на собі 3-ті відділи ГУДБ як у центрі, так і на місцях. Вирішення питання про реорганізацію ГУДБ в цілому планувалося обговорити на засіданні Політбюро ЦК ВКП (б), яке відбулося 23 березня 1938 р. [112, С. 66].

Відповідно до рішення Політбюро ЦК ВКП (б) протягом березня – вересня 1938 р., відбулася реорганізація всього апарату НКВС СРСР, яка супроводжувалася ліквідацією ГУДБ. Вперше, органи державної безпеки, виділені в окремі управління та відділи, влилися у загальну структуру НКВС як самостійні підрозділи. Тим самим пояснюється й підвищення їх статусу і наділення повноваженнями [146, С. 106].

Вже 9 червня 1938 р., відповідно до наказу НКВС СРСР № 00362, була оголошена нова структура так званих оперативно-чекістських управлінь НКВС СРСР. Зокрема, у складі НКВС створювалися: Управління державної безпеки (1-ше управління); Управління особливих відділів (УОО або 2-ге управління); Управління транспорту та зв'язку (3-тє управління); обліково-статистичний відділ (1 спецвідділ НКВС СРСР); Відділ оперативної техніки (2 спецвідділ); Спецвідділ (шифрувальний); тюремний відділ [112, С. 66–67].

Структурні організації самостійних управлінь включали в себе ряд підрозділів за напрямками діяльності. Так, у складі 1-го управління функціонувало 9 відділів, з яких 5-ть відділів перейшли до структури УДБ лише зі зміною нумерації (відділ охорони, оперативний відділ, КРВ, СПВ та ІНВ – відповідно 1-й, 2-й, 3-й, 4-й та 5-й), а 4-ри – створені, з метою оперативного обслуговування воєнізованих

організацій, оборонних та інших галузей промисловості, торгівлі, заготівель і сільського господарства: 6-й – нагляд за органами міліції, пожежної охорони, військкоматами; 7-й – оборонна промисловість; 8-й – промисловий та 9-й – сільське господарство, торгівля та заготівлі [146, С. 107; 112, С. 67].

2-ге управління складалося з відділів, які обслуговували окремі роди та види військ, а їх функції уточнював наказ НКВС СРСР від 20 серпня 1938 р. № 00539. 3-є управління (управління транспорту і зв'язку) складалося з 4-х відділів: залізничного транспорту; водного транспорту; цивільного повітряного флоту, зв'язку і шосейно-дорожнього будівництва; оперативного відділу [146, С. 107].

Окрім перебудови органів державної безпеки у загальній структурі НКВС, продовжувалася політика щодо підпорядкування відомчих органів та організацій, діяльність яких мала сприяти у виконанні поставлених завдань оперативними підрозділами НКВС. Так, на підставі постанови Президії ВР СРСР від 16 квітня 1938 р. та оголошеного згодом наказу НКВС СРСР від 11 червня 1938 р. № 370 у підпорядкування НКВС були передані Центральне архівне управління та його місцеві органи, які до 1937 р. перебували у віданні ЦВК СРСР та центральних виконавчих комітетів союзних республік. ЦАУ було перетворене в Головне архівне управління НКВС СРСР. Архівні установи союзних республік підпорядковувались ГАУ НКВС СРСР. Для безпосереднього керівництва архівною справою в союзних республіках створювались архівні відділи в НКВС республік [117, С. 352–353].

Передача архівних установ органам НКВС СРСР викликала зміни в організації управління архівною справою й в УРСР. У березні 1939 р. архівні установи УРСР перейшли у відання НКВС УРСР. Центральні і обласні історичні архіви республіки підпорядковувались відповідно народному комісару внутрішніх справ УРСР та начальникам управлінь НКВС областей; міські і районні архіви – начальникам міських і районних відділів НКВС УРСР. ЦАУ УРСР реорганізовувалося в Архівний відділ НКВС УРСР. На місцях обласні архівні управління перетворювались в архівні відділи УНКВС областей [130, С. 125–126].

На архівні відділи НКВС союзних республік і архівні відділи УНКВС областей були покладені завдання по організації обліку, зберіганню та

впорядкуванню документальних матеріалів, здійсненню заходів по комплектуванню державних архівів; визначенню категорій документів, які не підлягали державному зберіганню, контроль за додержанням правил виділення цих матеріалів із державних і відомчих архівів; вивченню і використанню документів для потреб соціалістичного будівництва та проведення науково-методичної роботи з питань архівного будівництва. На архівні відділи покладался також контроль за видачею державними архівами довідок і копій з документальних матеріалів, виконанням постанов уряду з архівної справи, директив та інструкцій ГАУ НКВС СРСР, підготовкою кадрів для державних архівів. У складі архівних відділів НКВС та УНКВС створювалися відділення: організаційно-методичне, науково-видавниче, адміністративно-фінансове та кадрів.

Наказом НКВС УРСР від 17 травня 1940 р. № 146/лс встановлювався штатний розпис АВ НКВС УРСР [215, С. 2–6]. В своєму складі він мав: керівництво (очолював відділ М. Шкляров), 3 відділення, експертно-перевірну комісію, секретаріат, бухгалтерію та господарську частину. Штатна чисельність відділу складала 38 осіб.

Зупиняючись більш детально на цих подіях, маємо відмітити, що підпорядкування архівних органів апарату НКВС було невідворотнім кроком у формуванні адміністративно-командної системи. Архівні організації, маючи у своєму віданні значний об'єм інформації, мали забезпечувати інформаційну складову діяльності апаратів НКВС.

Ідеї щодо передачі архівної справи у відання механізму силового тиску розглядалася ще з 20-х років. Партійним керівництвом не обговорювалося питання щодо централізації архівної справи у загальнодержавному масштабі, розглядалося лише одне питання – створення комплексу розрізнених та ретельно контрольованих архівних установ, які б обслуговували лише коло зацікавлених відомств [212, С. 164–165]. Ключовим у справі передачі архівних установ у відання НКВС вчені-науковці архівної справи визначають події 30-х років, які визначали політичну, а не адміністративну спрямованість рішень вищого керівництва СРСР щодо архівної системи. Встановлення найжорсткішого контролю за архівами і повне перетворення

їх на безвідмовний інструмент сталінізму мало супроводжуватися перманентною зміною кадрів архівістів, репресивними заходами щодо запідозрених у неблагонадійності.

Передачі архівних органів до НКВС передували не тільки активні репресивні заходи щодо їх співробітників, а постійні перевірки з метою виявлення усіх недоліків діяльності архівних органів. Так, у 1937 р. у доповідній записці від 8 грудня завідувача відділу ЦАУ СРСР Сергєєва «Про стан архівної справи УРСР» вказується на її незадовільність, зумовлену насамперед слабкістю керівництва з боку Центрального архівного управління УРСР, нечіткістю структури архівних органів [214, С. 6–9].

Основне формулювання передачі архівної системи у відання НКВС викладене у тексті Указу Президії СРСР від 16 квітня 1938 р., а саме: «...Ця передача мала на увазі покращити збереженість документальних матеріалів Державного архівного фонду, ліквідувати наслідки шкідництва ворогів народу в архівах та посилити використання матеріалів в укріпленні обороноздатності СРСР...». Тривалий час саме таке мотивування вважалося єдиним і головним. Характерним для періоду підпорядкування архівів НКВС є й те, що використання архівів у наукових цілях неухильно замінювалась проблемою їх охорони та обліку. Без обмежень допускався лише один вид використання архівних матеріалів – у проведенні органами НКВС «оперативно-чекістської» діяльності. При цьому варто погодитися з Т. Хорхординою стосовно того, що характерним також для цього періоду є те, що «піки» кількісного зростання запитів НКВС до архівних органів з виявлення фондів закладів та організацій, які мали «антирадянську» спрямованість, а також з «розробки цього особового складу», з «характеристиками людей», повністю співпадали з «піками» політичних репресій у країні [212, С. 177–178; 174, С. 8].

До середини 30-х років з цією «специфічною» пошуковою роботою більш-менш справлялись кадрові співробітники ОДПУ в особливих відділах архівів та їх «помічники» з числа «особливо довірених та перевірених архівістів». Однак, згодом потік таких запитів повністю паралізував роботу архівних органів, не зважаючи навіть на залучення до її виконання студентів-комуністів та комуністів –

пенсіонерів. Персонал не справлявся з поставленим завданнями. Внаслідок цього 2 березня 1938 р. виконання запитів НКВС було припинено. Саме тоді політичним рішенням НКВС перепідпорядкував собі усю архівну систему, зробивши ЦАУ своїм відомством, і поновив «оперативно-чекістську роботу» вже на правах одноособового і повноправного господаря [212, С. 178].

Про важливість підпорядкування архівної системи НКВС і використання архівних документів виключно в оперативних цілях свідчить наказ НКВС УРСР «Про результати обстеження роботи архівних відділів і Державних архівів УРСР» виданий у травні 1940 р. (номер і точна дата в документі відсутні – О.В.) [215, С. 7–11]. Зокрема в ньому йдеться про проведену перевірку Центрального історичного архіву і Архіву революції у м. Харкові, архівних відділів УНКВС, державних архівів Харківської і Київської областей та АВ НКВС УРСР співробітниками ГАУ НКВС СРСР. Одним з основних завдань перевірки було встановлення ефективності використання секретних документів для оперативних цілей органів НКВС, яка в результаті була визнана незадовільною. З метою приведення цієї діяльності архівних установ в потрібному напрямку відділу кадрів НКВС УРСР було наказано надати вказівку начальникам відділів кадрів УНКВС щодо укомплектування та перевірки кадрів архівних відділів і Державних архівів, особливу увагу при цьому слід було звернути на укріплення апарату архівних органів чекістськими кадрами.

Подальші реорганізаційні процеси у загальній структурі НКВС знову пов'язувалися зі зміною структурної організації органів державної безпеки. Тут варто відмітити, що ймовірно певний вплив на вказані події справляла і зміна керівного складу апарату НКВС. Зокрема, 22 серпня 1938 р. на посаду заступника Народного комісара внутрішніх справ СРСР призначався перший секретар ЦК КП (б) Грузії Л. Берія, замінивши М. Фриновського, який 8 вересня 1938 р. був звільнений з цієї посади.

Отже, постановою ПБ ЦК ВКП (б) від 13 вересня 1938 р. [114, С. 548–549] управління державної безпеки, економічне і транспортне змінюють свій статус і набувають найменування Головних управлінь, відповідно до нумерації 1-ше головне, 2-ге головне та 3-тє головне управління. Крім того, підвищується статус й

тюремного управління також до Головного. Змінюється кількість відділів, які входили до складу 1-го Головного управління, відповідно і змінюється їх нумерація: СПВ став 2-м відділом, 2-ге управління ОВ, влилося у структуру головного управління і відповідно стало 4-м відділом (ОВ армії та флоту), відновлений спеціальний відділ – 7-м відділом [146, С. 107].

Окрім цього, у самостійні оперативно-чекістські відділи при НКВС СРСР виділялися 1-й Спеціальний відділ (оперативний облік, реєстрація і статистика); 2-й Спеціальний відділ (оперативної техніки) та 3-й Спеціальний відділ – оперативний (зовнішнє спостереження, установки, розшук та арешти).

Певне пом'якшення репресивного спрямування діяльності апаратів НКВС та проведення позасудових заходів покарання стосовно осіб, арештованих по контрреволюційним національним контингентам, закріплювалося Постановою Політбюро ЦК ВКП (б) від 15 вересня 1938 р. «Про створення особливих трійок» [114, С. 549]. Зокрема, за пропозицією НКВС нерозглянуті справи по злочинах вказаної категорії осіб, заарештованих до 1 серпня 1938 р., передавалися на розгляд Особливих трійок, які створювалися на місцях. При цьому, справи на подібний контингент осіб, арештованих після 1 серпня 1938 р. направлялися для розгляду до відповідних судових органів за підсудністю, а також на Особливу Нараду при НКВС СРСР. Проте, прагнення як найшвидше здійснити «правосуддя» і виконати вказівку уряду щодо здійснення позасудових репресій мали місце в подальшому.

Відповідно до Постанови Особливі трійки утворювалися у складі: першого секретаря обкому, крайкому ВКП (б) або ЦК комуністичної партії, начальника відповідного управління НКВС і прокурора області, краю, республіки. В УРСР такі трійки створювалися по областях.

29 вересня 1938 р. Л. Берія був призначений начальником ГУДБ НКВС СРСР, а його заступником – колишній завідувач відділом ЦК КП (б) Грузії В. Меркулов. Цього ж дня, наказом НКВС СРСР № 00641, виданим на виконання постанови ПБ ЦК ВКП (б) від 23 вересня 1938 р., була оголошена нова структура НКВС СРСР. До складу комісаріату увійшли: 10 Головних управлінь, які забезпечували державну безпеку, охорону громадського порядку та боротьбу зі злочинністю, пожежну

безпеку тощо; 3 Управління з адміністративно-господарськими функціями. Залишались у структурі самостійними 3 спецвідділи, а також підрозділи з організації діяльності НКВС.

Затверджувалися також структури ГУДБ, ГЕУ та ГТУ. У складі першого функціонувало 7 відділів. У складі ГЕУ створювалися відділи, функції яких раніше перебували у віданні органів державної безпеки: 1-й – оборонної промисловості; 2-й – важкої промисловості та машинобудування; 3-й легкої, харчової, лісової та місцевої промисловості; 4-й – сільського господарства та заготівель; торгівлі, кооперації та фінансів. ГТУ мало у своєму складі 3 відділи залізничного та водного транспорту, зв'язок, шосейно-дорожнє будівництво і цивільний повітряний флот [114, С. 555].

Тим самим відбулося розукрупнення органів державної безпеки з передачею функцій новоствореним самостійним управлінням. Через надвеликий їх об'єм такий крок видається цілком логічним, враховуючи всепоглинаючий вплив апарату НКВС на всі галузі та сфери життєдіяльності країни.

При цьому варто зауважити, що на органи держбезпеки, які охоплювали своєю «увагою» господарську, оборонну, сільськогосподарську тощо діяльності покладалося проведення агентурно-оперативної роботи, арештів, слідства по справах співробітників цих галузей. Таким чином вони здійснювали функції негласного контролю.

Все більшим переліком функцій поповнювалося коло завдань і органів міліції. У 1938 р., по причині стрімкого зростання рівня кримінальної злочинності, зокрема тяжких злочинів, як то: пограбування, розбійні напади, бандитизм, керівництвом ГУРСМ було порушено питання про перегляд принципів організації роботи підрозділів карного розшуку. У циркулярі ГУРСМ НКВС СРСР від 05 жовтня 1938 р. № 195 «Про роботу міліції по боротьбі з кримінальною злочинністю» [47, С. 59–61] наголошувалося на незадовільному стані виконання завдань, покладених на органи міліції з охорони соціалістичної власності, громадського порядку, особистої та майнової безпеки тощо. Проведеним аналізом стану діяльності органів міліції встановлювалося, що робота органів міліції у справі боротьбі з кримінальною

злочинністю організована на низькому рівні. Не в повній мірі використовувалися усі можливості агентурно-оперативної роботи, а в деяких випадках робота з агентурою взагалі не проводилась. Крім того, наголошувалося на невиконанні вказівок керівництва НКВС щодо попередження злочинності. Значна частина співробітників карного розшуку мали низький освітній рівень, зокрема, в роботі з технікою, та на недостатньому професійному рівні володіли методами оперативної роботи. Слідство у справах проводилося з порушеннями КПК. Враховуючи всі ці негативні тенденції, було запропоновано ряд заходів, спрямованих на покращення діяльності, насамперед карного розшуку.

Пропонувалося організувати діяльність підрозділів карного розшуку за принципом територіального обслуговування. У кожному ВКР виділялись найбільш кваліфіковані співробітники для проведення слідства по порушеним справам. Робота всієї міліції і особливо апаратів КР мала бути перебудована таким чином, щоб приділяти якнайбільше уваги низовим ланкам міліції, відділенням, дільничним інспекторам, а основна їх увага мала бути зосереджена на роботі з агентурним апаратом та довіреними особами.

Загалом тут слід відмітити, що протягом 30–40-х років ХХ століття головна, керуюча роль у провадженні агентурно-оперативної роботи закріплювалася за органами державної безпеки (ОДПУ, ГУДБ). Певний вплив така ситуація справляла і на органи міліції. Оперативне підпорядкування їх органам ОДПУ, згодом НКВС, НКДБ впливало на ефективність діяльності. Протягом тривалого часу на оперативні підрозділи міліції покладалися здебільшого допоміжні функції. Відповідно відбувалася поступова переорієнтація оперативно-розшукової роботи правоохоронних органів на політичний розшук, боротьбу з «ворогами народу», що певною мірою ускладнило боротьбу зі злочинністю, знизило результативність оперативної роботи органів міліції.

Наприкінці 1930-х років оперативно-розшукова діяльність фактично була єдиним засобом реалізації кримінально-правової політики держави. Певним чином на методи її провадження впливала ситуація в країні, активна боротьба з «ворогами народу», масові репресивні заходи. І в цьому напрямку спостерігалися порушення з

боку оперативних співробітників. У наукових працях відмічається, що на виконання відповідних рішень РНК СРСР і ЦК ВКП (б) щодо репресивної політики партії, в усіх справах «про контрреволюційні злочини» працівники НКВС, замість кропіткої оперативно-розшукової роботи по добуванню об'єктивної інформації про ознаки злочину, будь-якою ціною, часто шляхом застосування психічних та фізичних тортур, прагнули домогтися від обвинувачених зізнань, вважаючи їх найбільш вагомими у справі, що зводило розшукову роботу нанівець, надавало їй суто формального характеру [158, С. 55].

У зв'язку з таким становищем РНК СРСР та ЦК ВКП (б) 17 листопада 1938 р. була прийнята Постанова «Про арешти і прокурорський нагляд та ведення слідства». В ній різко критикувалися недоліки у роботі оперативних підрозділів НКВС, зокрема, вказувалося на те, що співробітники НКВС зовсім закинули агентурно-інформаторську роботу, віддаючи перевагу більш спрощеним способам, пішли шляхом практики масових арештів. Це призвело до того, що агентурна робота, яка і до цього часу перебувала у незадовільному стані, стала ще гіршою, а слідству, за відсутності належно поставленої агентурної роботи, як правило, не вдавалося повністю викрити злочинців [114, С. 607–611].

На виконання вказаної Постанови НКВС СРСР 28 листопада 1938 р. виданий наказ № 00762 «Про порядок здійснення Постанови РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 17 листопада 1938 р.» [124, С. 159–161], в якому вказувалося на те, що правильне проведення у життя цієї постанови, призведе до корінного покращення агентурно-інформаторської та слідчої роботи, до рішучого виправлення і усунення помилок у роботі НКВС.

Окрім того, вказана вище Постанова позначала початок певного послаблення державного терору, врегулювання провадження арештів, слідства, здійснення прокурорського нагляду за діяльністю органів НКВС. Зокрема, заборонялося проведення масових операцій з арештами та висиланням, крім виселень з прикордонних зон, рішення про які приймалися з дозволу РНК СРСР і ЦК ВКП (б) за поданням обкому, крайкому або ЦК національної компартії, погодженим з НКВС СРСР. Крім того, ліквідовувалися позасудові «трійки», а справи, які розслідувалися

органами НКВС мали надходити на розгляд судів або Особливої наради при НКВС СРСР [146, С. 115].

Як окремі організаційні структури відновили своє існування слідчі підрозділи, які відтепер функціонували у складі оперативних підрозділів НКВС. Тим самим, відбулося розмежування функцій оперативних підрозділів, у віданні яких залишилося провадження оперативно-розшукової діяльності, а слідчу роботу виконували відповідні відділи (відділення). Так, зокрема, згідно з наказом НКВС СРСР від 22 грудня 1938 р. № 00813 була створена Слідча частина НКВС СРСР, а у вересні 1939 р. її поділили на слідчу частину ГУДБ і слідчу частину ГЕУ [146, С. 115].

В органах міліції ж створення слідчих частин (груп) припало лише на 1940 р., коли в апаратах карного розшуку на місцях стали розмежовуватися підрозділи відповідно до покладених функцій, що здійснювали оперативно-розшукову та слідчу діяльність. А сама робота карного розшуку знов була перебудована за лінійним принципом, відповідно, відділи включали в себе чотири лінійні відділення, у складі яких створювались слідчі групи.

Особлива увага керівництва НКВС по всій країні була прикута до організації розшуку злочинців, а також осіб, які скоювали втечі з місць ув'язнення або переховувались від слідства та суду. Розшук зазначених осіб здійснювався двома відомствами системи НКВС: розшуком злочинів, засуджених за державні злочини займався 1-й спецвідділ НКВС, який забезпечував виконання завдань органів державної безпеки, розшук кримінальних злочинців здійснювали спеціальні групи у складі ГУРСМ НКВС СРСР. При цьому, керівництвом НКВС СРСР визнавалося, що така система розшуку злочинців неефективна і має ряд істотних недоліків. Зокрема, в наказі НКВС СРСР від 29 вересня 1940 р. № 001221 «Про заходи із покращення розшуку злочинців, які втекли з місць ув'язнення та переховуються від слідства та суду» [39, С. 43–44] наголошувалося, що відсутність єдиного керівного центру розшуку злочинців робить цей напрямок діяльності малоефективним. З метою визначення недоліків у провадженні розшукової роботи в окремих містах СРСР, в тому числі м. Києві, створювалися спеціальні комісії, до складу яких входили

представники органів міліції та 1-го спецвідділу НКВС. В УРСР таку комісію очолював заступник наркома внутрішніх справ УРСР І. Ткаченко, до складу входили заступник начальника УНКВС в м. Києві Л. Варнавицький та начальник відділення 1-го Спецвідділу НКВС СРСР М. Корольов. Додатково до складу комісії відряджались по 2–3 працівники НКВС – УНКВС та УРСМ відповідних областей.

Також вказаним вище наказом було визначено, що робота по організації розшуку злочинців має бути зосереджена у 1-му Спецвідділі НКВС СРСР. Групи по розшуку кримінальних злочинців у складі управлінь міліції ліквідовувалися. За рахунок вивільнених посад збільшувався штатний розпис 7-го розшукового відділення 1-го Спецвідділу НКВС СРСР на 15 посад.

Повертаючись до зміни структури та функціонального навантаження саме органів міліції зауважимо, що протягом 1938 р. до переліку завдань додавалися ряд нових функцій, виконання яких вимагала обстановка, що складалася в країні. Так, зокрема, продовжувалося організаційне зміцнення ДАІ. «Інструкція про роботу пікетів автодорожнього нагляду Державтоінспекцією УРСМ», прийнятою у 1938 році запроваджувалося будівництво місцевих відділів ДАІ. Відповідно до наказу НКВС СРСР № 463 в службі автодорожнього нагляду ДАІ створювалися спеціалізовані дорожні пікети, які стало прообразом стаціонарних постів міліції і контрольно-перепускних пунктів. Пікети встановлювалися на найважливіших приміських і міжміських автомагістралях, курортних і туристичних дорогах [41, С. 127]. Крім того, до функцій ДАІ у 1938 р. додалися обов'язки по регулюванню дорожнього руху, які раніше виконувались загонами регулювання вуличного руху, що входили до складу міських апаратів міліції [149, С. 112].

У квітні 1938 р. створюється Харківське відділення транспортної міліції у складі: 7 лінійних відділів: Харків – Пасажирський, Основа, Полтава, Белгород, Лозова, Кременчук, Люботин; 13 оперпунктів: на станціях Суми, Богодухів, Нова Баварія, Балашовка, Ромни, Ромодан, Мерефа, Красноград, Коломак та ін.; 14 лінійних постів: Кириківка, Смородіно, Чугуєв, Кобеляки, Левада, Новоселівка, Миргород, Козача Лопань та ін. [41, С. 127–128].

У серпні 1938 р. циркуляром ГУРСМ НКВС СРСР було запропоновано, відповідно й впроваджено, організацію кімнат для прийому громадян в органах міліції [128, С. 645]. Їх створення мало на меті покращити стан обслуговування населення органами міліції.

У вересні 1939 р. у зв'язку з прийняттям Закону про загальну військову повинність на органи міліції був покладений обов'язок щодо здійснення обліку військовозобов'язаних та призовників. В усіх міських, районних і селищних відділеннях міліції створювалися військово-облікові столи. В цьому ж році з метою активізації боротьби з пияцтвом витверезники передаються з системи Народного комісаріату охорони здоров'я до складу НКВС і структурно входять до апарату міліції [103, С. 73].

Зростання масштабів репресивних заходів, надмірне застосування тюремного ув'язнення, запровадженого у 1935 р., як форми позбавлення волі, вимагав створення все нових і нових місць для їх утримання. Відповідно до цих змін розвивалася тюремна система, і, як наслідок, поставало питання щодо розмежування керівництва діяльністю тюрем від інших установ по виконанню покарань.

В зв'язку з чим у вересні 1938 р. наказом НКВС СРСР № 00641 на базі тюремного відділу НКВС та ВМУ ГУЛАГу організовувалося Головне тюремне управління НКВС СРСР, яке здійснювало керівництво усіма тюремними закладами країни. У віданні новоствореного підрозділу перебували усі центральні тюрми ГУДБ НКВС СРСР, загальні і внутрішні тюрми та тюремні камери НКВС – УНКВС, тюрми спеціального призначення та внутрішні тюремні камери дорожньо-транспортних відділів НКВС [190].

23 жовтня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 001289 затверджувалося «Положення про Головне тюремне управління НКВС СРСР», яке визначало правовий статус створеного підрозділу. Зокрема, визначався порядок функціонування ГТУ у складі НКВС, порядок підпорядкування керівного складу, який окреслював безпосередню підпорядкованість начальника ГТУ Народному комісару внутрішніх справ та його заступникам. Також визначалося, що ГТУ керує всіма тюрмами СРСР, а роботу з керівництва тюрмами здійснює через тюремні

управління, відділи і відділення НКВС союзних і автономних республік, управління НКВС країв і областей. До структури Головного тюремного управління входили: політичний відділ, 1-й відділ (оперативний), 2-й відділ (відділ кадрів), 3-й відділ (експлуатаційно-будівельний), 4-й відділ (постачання), санітарна інспекція, мобілізаційна інспекція, загальна інспекція при начальнику управління, секретаріат [188, С. 60].

В структурі центрального апарату НКВС УРСР було створене Тюремне управління до складу якого увійшло 6 відділів: оперативно-режимний та охорони, обліку заарештованих, кадрів, фінансовий, постачання, будівельно-ремонтний та санітарний. До складу обласних управлінь НКВС УРСР входили тюремні відділення, штат яких складався з 5-10 осіб. У 1939 р. було реорганізоване Управління місць ув'язнення НКВС УРСР в Управління виправно-трудових колоній НКВС УРСР [188, С. 128–129].

У передвоєнні роки гостро поставало питання щодо реорганізації існуючої системи військових формувань у складі НКВС, яке на той час було представлене Головним управлінням прикордонних та внутрішніх військ НКВС СРСР. Зростання чисельності особового складу, розширення кола завдань призвели в кінцевому результаті до певних організаційно-структурних кроків, які мали на меті привести до ефективної системи загального підпорядкування воєнізованих органів НКВС, покращити систему управління ними тощо.

В результаті проведених заходів РНК СРСР винесла постанову від 02 лютого 1939 р. № 154/16сс, якою ГУПВВ НКВС СРСР було поділено на шість управлінь, відповідно до поставлених завдань та переліку виконуваних функцій: Головне управління прикордонних військ, Головне управління військ з охорони залізничних споруд, Головне управління з охорони особливо важливих підприємств промисловості, Головне управління конвойних військ, Головне управління військового постачання та Головне військово-будівельне управління. Загальна чисельність особового складу військ НКВС на початок 1939 року становила 280 826 осіб, з яких 148 269 бійців нараховувалося у внутрішніх військах та 117 468

особового складу прикордонних військ, яка протягом 1939 р. була збільшена ще на 141 тис. осіб [91, С. 22–23].

З метою здійснення загального керівництва військами, координації діяльності головних управлінь та вирішення питань взаємодії зі структурними підрозділами Червоної армії, у штаті керівного складу НКВС була запроваджена посада заступника наркома внутрішніх справа по військах, яку обійняв І. Масленніков [91, С. 23].

Варто відмітити, що у складі НКВС УРСР створювалося лише Управління прикордонних військ, на яке покладалися завдання з оперативного керівництва прикордонними загонами з місцем дислокації на території України. Всі інші види військових формувань з місцями дислокацій в УРСР залишалися у підпорядкуванні загальносоюзного НКВС. Крім того на території УРСР створювалися прикордонні округи, зокрема Кримський прикордонний округ чисельністю близько 3 тис. осіб з місцями дислокацій у мм. Сімферополі, Маріуполі та Балаклаві. А також безпеку державного кордону у межах УРСР і Молдавської АСРСР забезпечувало дев'ять прикордонних загонів чисельність близько 14 тис. бійців та командирів [91, С. 23–24].

Отже, реорганізаційні процеси у системі військових підрозділів НКВС є цілком логічними, оскільки загострення військово-політичної ситуації у Європі вимагали зміцнення обороноздатності країни і забезпечення безпеки недоторканності державних кордонів. При цьому ще однією причиною збільшення чисельної кількості військ НКВС пов'язують із загостренням суспільно-політичної ситуації всередині країни, зокрема на територіях західних областей УРСР.

Окрім перелічених підрозділів НКВС СРСР та УРСР, до складу, зокрема загальносоюзного комісаріату, продовжувалося включення підрозділів, діяльність яких не мала відношення до здійснення функцій із забезпечення безпеки держави та громадян або ж забезпечення діяльності оперативних апаратів НКВС. Проте, всеохоплюючий тотальний вплив над усіма сферами діяльності у Радянському Союзі не завжди призводив до бажаного ефекту, інколи через побоювання небажаного розголосу за межами СРСР та негативної оцінки таких дій світовими

державами. Так, зокрема, відбулося з акціонерним товариством «Інтурист», яке відповідно до постанови РНК СРСР від 17 квітня 1938 року було передане у відання НКВС СРСР, а наказом НКВС СРСР від 9 серпня 1938 року № 478т підпорядковане Адміністративно-господарському управлінню НКВС. При цьому в циркулярі НКВС СРСР від 16 серпня 1938 року № 165цт зазначалося, що про перехід місцевих відділень і представництв «Інтурист» у відання НКВС мають знати лише завідуючі місцевими відділеннями «Інтурист», і питання про цей перехід не підлягає розголошенню [112, С. 67].

Проте, вже у вересні 1939 року, відповідно до наказу НКВС СРСР № 00641 «Інтурист» у структурі НКВС вже не значився, хоча і був переданий у відання Народного комісаріату зовнішньої торгівлі лише 10 січня 1939 року відповідно до Постанови ПБ ЦК ВКП (б). У листі Л. Берії на ім'я Й. Сталіна і В. Молотова про «Всесоюзне Акціонерне Товариство «Інтурист»» зазначалося на недоцільності перебування «Інтуристу» у віданні НКВС по ряду причин, пов'язаних, насамперед, з організацією агентурної роботи за кордоном, яка здійснювалась через філіали «Інтуристу» за кордоном, а також подальшим негативним ставленням зарубіжних партнерів цього товариства, в разі розголошення інформації про його належність до системи НКВС [115, С. 15–16].

У вересні 1938 року відповідно до Постанов РНК СРСР від 5 вересня та 14 вересня № 974 та № 994 із загальної структури НКВС були виведені у відання інших відомств Управління мір та ваги та Головне Управління державної зйомки і картографії.

Отже, масивність та багатофункціональність комісаріату 1936–1938 рр. ядро відстежується за його структурною організацією. При цьому варто відмітити, що найбільше це спостерігається за структурою саме центрального апарату НКВС та ГУДБ, детальні структурні схеми яких представлені у додатках до дисертаційного дослідження (дод. З, К).

Висновки до 2 розділу

Організація основних структурних елементів апарату НКВС була завершена у серпні 1934 р. В основному, вона на той час відповідала структурі ліквідованого ОДПУ – ДПУ. Розрізнені у його структурі підрозділи державної безпеки були об'єднані в одне управління – ГУДБ, а в союзних республіках – УДБ. Наскільки важливим було місце органів державної безпеки у системі НКВС, простежується вже з перших кроків по його оформленню – від місця у загальній структурі до порядку підпорядкування обласних, районних, місцевих органів.

Організаційно-структурним змінам піддавалися усі підрозділи апарату НКВС. Та окрім оперативних підрозділів, у структурі НКВС утворювалися й підрозділи із забезпечення адміністративно-господарських функцій, покладених на НКВС. Забезпечення реалізації найважливіших стратегічних напрямків внутрішньої політики радянської держави вимагали створення керованого апарату, який би зміг виконувати всі поставлені завдання.

Залежно від змін політичної обстановки у країні змінювалися й функції основного механізму провадження тоталітарного режиму. Виклики, що поставали перед державою, вимагали швидкого реагування на них, що в цілому відбувалося шляхом розукрупнення апарату НКВС, як основного інструменту карально-репресивної політики радянського уряду. Чільне місце у цьому процесі відводилося саме органам державної безпеки. Лише протягом перших 4-х років існування підрозділи державної безпеки змінювали не тільки свій статус, а й структурне оформлення, поповнювалися новими підрозділами, які охоплювали своєю діяльністю усі важливі стратегічні напрямки діяльності, будь-то забезпечення транспортної безпеки або ж боротьба з економічними злочинами.

Характерним для довоєнного періоду становлення та розвитку організаційної структури НКВС є те, що в залежності від покладених на нього завдань, в основному пов'язаних з виконанням політики пануючої партії, підвищувався статус в основному органів державної безпеки, а саме оперативно-чекістських підрозділів. В кінці 30-х років ХХ сторіччя органи держбезпеки вперше були виведені за рамки одного підрозділу і влиті в загальну структуру НКВС. З одного колишнього

головного управління (ГУДБ), яке займалось забезпеченням державної безпеки, було створено сім великих підрозділів з функцією забезпечення державної безпеки – три управління і чотири самостійні відділи. Але, в подальшому, ГУДБ знов відновило своє існування, а до загальної структури були влиті ще Головне економічне управління та Головне транспортне управління.

Протягом перших років існування характерним для НКВС є й те, що його структура поступово наповнювалася підрозділами, діяльність яких не пов'язувалася із виконанням правоохоронних функцій. Всеохоплюючий тотальний контроль за усіма економічними, стратегічними, адміністративно-господарськими напрямками діяльності вимагав перепідпорядкування НКВС тих підприємств і установ, які здійснювали таку діяльність. Слід визначити деякі особливості таких кроків радянського уряду. По-перше, включенню до структури підрозділів, сфера діяльності яких складала відповідний інтерес для правлячого режиму, передували, як правило, політичні рішення. Прагнення охопити тотальним контролем майже усі сфери життєдіяльності суспільства призводили до відповідних кроків, що позначалося на структурі НКВС та виконанні ним нових функцій. По-друге, такі перетворення майже завжди супроводжувалися критикою діяльності тих чи інших підрозділів, які було вже заплановано передати під «крило» НКВС, і подальшим проведенням репресивних заходів щодо їх співробітників.

Поступове наповнення у першому десятиріччя існування загальносоюзної системи НКВС підрозділами, які здійснювали керівництво галузями, що мали народно-господарське та мобілізаційно-оборонне значення, призвело до формування гіперструктури, «надвідомства» з великою кількістю структурних підрозділів і з безпрецедентним обсягом адміністративно-політичних і соціально-економічних функцій держави.

РОЗДІЛ 3.

НКВС УРСР ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 Р. – ВЕРЕСЕНЬ 1945 Р.)

3.1 Особливості розвитку організаційної структури НКВС в період радянзації окремих територій України (вересень 1939 р. – перша половина 1940 р.).

На території України початок Другої Світової війни позначився значними історичними подіями – до Української радянської республіки були приєднані території Західної України, Північної Буковини і три повіти Бессарабії. Відповідно був установлений новий адміністративно-територіальний поділ України.

Кроки партійного керівництва щодо приєднання окремих територій до складу Радянського Союзу супроводжувались завжди одними й тими засобами і мали на меті одну ціль – «захоплення» земель і включення їх до складу СРСР. При цьому майже у всіх випадках захоплення територій основним підґрунтям та першопричиною необхідності возз'єднання озвучувалися заклики щодо історичних особливостей народів, які там проживають, спільної культури, мови, традицій тощо. Проте, ймовірно, що подібні дії в ракурсі світового їх сприйняття мали на меті позитивні результати і певні переваги для місцевого населення, але ті методи, за допомогою яких відбувалися приєднання, викликали значні обурення і протестні настрої. Важливо також відмітити, що аналіз документальних матеріалів та наявних наукових публікацій з даної тематики свідчить насамперед про зацікавленість Радянського Союзу у приєднання територій не тільки через історичну долю, а й з інших мотивів, більш зрозумілих в ракурсі тоталітарного владарювання. Так, наприклад О. Андрухів [4, С. 50] відмічає щодо західних територій України, керівництво СРСР, прикриваючись реалізацією міжнародного принципу «права на взаємодопомогу», насамперед, переймалося тим, щоб на цих територіях не утворилася державна формація, що призведе до втрати сировинного приросту і

створюватиме небезпеку для стабільності держави, оскільки може потягнути за собою «самореалізацію» великої України.

Оскільки радянська організація нових територій проводилася переважно адміністративно-командними методами, одним з головних інструментів їх запровадження були органи НКВС. Це в свою чергу призвело до ряду організаційно-структурних змін у системі НКВС, особливо УРСР, що було пов'язано з об'єктивними причинами. Насамперед, це необхідність створення нових органів на захоплених територіях, а також подальші зміни у структурі як органів державної безпеки, так і міліції, у складі НКВС, що пов'язані із зміною оперативної обстановки на цих територіях. Особливо це було актуальним в умовах проведення насильницької колективізації, загострення обстановки в результаті протидії місцевого населення владі, активізації діяльності націоналістичних організацій тощо.

Отже, повертаючись до самих подій, що призвели до анексування територій, маємо відмітити, що у кожному випадку приєднання окремих територій цьому передували відповідні події не тільки на світовій арені після початку Другої Світової війни, а й реакція радянського керівництва на них.

Об'єднання Західної України з УРСР було реалізоване на основі умов таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад «Молотова-Ріббентропа» від 23 серпня 1939 р.. Ця угода передбачала встановлення контролю над територією, юридичне оформлення цього контролю рішеннями Народних Зборів Західної України та Верховних Рад СРСР і УРСР, а крім цього, фактичне перетворення Західної України на інтегральну частину Радянського Союзу.

Після воз'єднання Західної України з Радянською Україною розпочалася “радянська” усіх сфер життя суспільства, а край інтегрувався в Радянський Союз. Тривалий час її зміст подавався тільки у позитивному аспекті, спотворюючи реальну картину подій, що негативно позначилося на висвітленні цієї важливої проблеми.

Без сумніву, включення Західної України до складу СРСР було подією великого значення, оскільки вперше за багато століть українці об'єдналися в межах однієї країни. При цьому зміна державної підпорядкованості на той час не могла

здійснюватися без репресивних і каральних заходів, які були частиною політики керівництва Радянського Союзу. Насильницька колективізація, масові депортації, знищення частини населення за участь у спротиві владі, – є лише невеличким переліком подій, з якими зіштовхнулися західні українці. «Знайомство» з радянською системою обернулося для них загалом негативним досвідом, унаслідок якого багато з них дійшли висновку, що більшовицької влади слід уникати за будь-яку ціну.

Звісно радянізація західних областей не могла проводитися без основного важеля радянського керівництва – органів НКВС–НКДБ. Діяльність органів НКВС у західних областях УРСР розпочиналася зі створення оперативно–чекістських груп НКВС 8 вересня 1939 р.. Це дата видання наказу наркома внутрішніх справ СРСР за №001064 [128, С.785], згідно з яким перед наркомом внутрішніх справ УРСР І. Серовим ставилося завдання впродовж мінімального терміну створити 5 оперативно–чекістських груп у Київському особливому військовому окрузі, до складу яких повинні були увійти співробітники НКВС СРСР, УРСР та прикордонних військ. У розпорядження начальників оперативно-чекістських груп для виконання спецзавдань зі складу військ Київського прикордонного округу виділялося по одному батальйону, кожен з яких налічував 300 бійців. З метою організації та проведення усіх необхідних заходів, а також для проведення відповідного інструктажу до УРСР був відряджений заступник народного комісара внутрішніх справ СРСР В. Меркулов.

І вже 12 вересня керівництво НКВС УРСР інформувало Москву про створення 4-х оперативно-чекістських груп: трьох діючих і однієї резервної групи, які були розбиті на підгрупи у складі 7–12 оперативних працівників. П'ята група не формувалася. [82, С. 424–425; 128, С. 787].

Порядок організації безпосередньої діяльності оперативно-чекістських груп визначався директивою наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 15 вересня 1939 р. №720. На території західних областей України передбачалося створення тимчасових органів влади, до складу яких входили керівники цих груп. При виконанні спецзавдань щодо забезпечення громадського порядку, запобігання та

припинення підривної роботи "контрреволюційних елементів" оперативні групи повинні були забезпечити створення територіальних апаратів НКВС в усіх значних міських пунктах зайнятої території за рахунок виділення зі складу основного підрозділу (оперативної групи) окремих працівників. Такі групи оперативників разом із загонами червоноармійців –прикордонників повинні були стати ядром майбутніх органів НКВС у західній Україні [128, С. 788–790; 82, С. 426]. Також, вищезазначеною директивою на оперативні групи був покладений обов'язок брати активну участь у створенні органів тимчасового управління робітничою гвардією і селянськими комітетами. При цьому зазначалася потреба зосередити увагу на виконанні завдань щодо запобігання проникненню до їх складу "контрреволюційних елементів" та "провокаторів". Активну участь оперативні групи НКВС взяли і в організації підрозділів робітничо-селянської міліції на західній Україні.

Перед опергрупами ставилися завдання щодо проведення заходів спрямованих на захоплення усіх важливих елементів інфраструктури, зв'язку, приміщень банків, сховищ, типографій, редакцій газет тощо. З метою попередження зрадницької діяльності мали бути заарештовані представники аристократичних класів, а також державні чиновники (керівників місцевої поліції, жандармерії, прикордонної охорони і філіалів 2-го відділу генштабу, воєвод та їх помічники), керівники контрреволюційних партій та учасники білогвардійських емігрантських монархічних організацій та інших осіб, які мали відношення до підпільних контрреволюційних рухів. Також, мали бути захоплені тюрми і вимагалось організувати нову тюремну адміністрацію «...з надійних людей на чолі з одним із співробітників НКВС...». Поряд із цими заходами важливим елементом діяльності оперативно-чекістських груп було створення агентурно-освідомчої мережі, забезпечення чіткої організації охорони громадського порядку, надійної охорони електричних станцій, водопроводів, продовольчих складів, елеваторів і сховищ пального, організація боротьби з пограбуваннями, бандитизмом, спекуляцією, роботи з протипожежної охорони, проведення реєстрації і вилучення у всього цивільного населення вогнепальної зброї, вибухових речовин і радіопередавачів. З метою забезпечення безпеки і безперебійності роботи залізничного транспорту

працівникам дорожньо-транспортних груп НКВС на кожній великій станції організувати агентурно-оперативну роботу по боротьбі з диверсіями, шпіонажем і контрреволюційним саботажем. Зазначену діяльність проводити під керівництвом начальників опергруп НКВС. [128, С. 788–790, 124, С. 163].

Проте, заплановане керівництвом «чітке захоплення» територій, насправді виявилось важким завданням. Про це свідчить доповідь заступника народного комісара внутрішніх справ В. Меркулова та наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова про діяльність оперативно-чекістських груп на території Західної України, направлена до НКВС СРСР 19 вересня 1939 р. [128, 792–793]. Як видно із тексту документу, діяльність оперативних груп супроводжувалась певними труднощами, пов'язаними, насамперед, з дезорганізацією діяльності бійців частин Радянської армії та спротивом місцевого населення. Ситуація, яка складалася, вимагала прийняти рішення щодо збільшення кількості оперативно-чекістських груп та провести чіткий розподіл функцій між керівництвом армійських частин та представниками тимчасових органів управління. З метою розв'язання ситуації 21 вересня 1939 р. НКВС СРСР був виданий наказ № 001124 «Про оперативно-чекістські заходи в Західній Україні» [180, С. 53–54], яким від керівництва НКВС УРСР вимагалось «негайно приступити до формування оперативних груп НКВС, дотримуючись існуючого адміністративного поділу, не розпорошуючи сили по другорядних населених пунктах». Для забезпечення оперативних заходів на допомогу опергрупам було спрямовано мотострілецький полк внутрішніх військ НКВС (1 батальйон до Тернополя і два – до Львова), а також додатково 420 оперативних працівників.

Активні дії радянського керівництва щодо радянізації територій Західної України проводились ще до офіційного законодавчого закріплення цього процесу. Лише 1 листопада 1939 р. позачергова п'ята сесія ВР СРСР прийняла Закон «Про включення Західної України до складу СРСР з возз'єднанням її з Українською СРСР», а вже 13 листопада це рішення формально закріпила позачергова третя сесія ВР УРСР, ухваливши Закон «Про прийняття Західної України до складу УРСР».

Тоді ж офіційне своє утворення отримали органи НКВС (обласні управління НКВС, його містечкові відділення і дільниці), яке затвердив наказ НКВС СРСР від 6 листопада 1939 р. № 001359 «Про організацію органів НКВС Західної України» [48] та наказ НКВС СРСР № 001366 «Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами» [48, С. 73–76, 77–79]. На території Західної України були організовані 4 нових обласних управління: Львівське, Тернопільське, Станіславське, Луцьке¹ та повітові апарати і відділи залізничної міліції. Начальниками створених органів призначалися: УНКВС Львівської області – колишній начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Ленінградської області К. Краснов; УНКВС Луцької (Волинської) області – колишній заступник начальника УНКВС Миколаївської області В. Крутов; УНКВС Станіславської області – колишній заступник начальника УПВ НКВС УРСР С. Савченко; УНКВС Тернопільської області – колишній начальник 3-го відділу УДБ УНКВС Кам'янець-Подільської області А. Вадис (який очолював підрозділ до 28 березня 1941 р.) [138, С. 495].

Більшість призначених керівників обіймали свої посади нетривалий час. Наприкінці 1939–початку 1940 рр. деякі з них були замінені, зокрема з 26 лютого 1940 р. на посаду начальника УНКВС Львівської області призначений колишній начальник слідчої частини ГУДБ НКВС СРСР В. Сергієнко, який, до речі, одночасно виконував обов'язки заступника наркома внутрішніх справ УРСР; з 4 грудня 1939 р. начальником УНКВС Волинської області призначений колишній заступник начальника УНКВС Вінницької області І. Білоцерківський; з 4 грудня 1939 р. УНКВС Станіславської області очолив колишній начальник УНКВС Кам'янець-Подільської області А. Михайлов.

Відповідно до поставлених перед новоствореними НКВС–УНКВС завдань формувалася їх структурна організація, яка цілком повторювала аналогічні структури у інших областях УРСР. На НКВС покладалися виконання завдань щодо забезпечення «революційного порядку» і державної безпеки; охорони громадської (соціалістичної) власності; запис актів громадського стану; охорона кордонів.

---

¹ 13 грудня 1939 року область перейменована у Волинську.

У листопаді 1939 р. в Західній Україні було створено 4 обласних і 60 повітових відділів міліції, на які покладалися функції із забезпечення громадської безпеки, охорони громадської (соціалістичної) власності і боротьба зі злочинністю.

З метою посилення кадрової складової органів міліції з різних регіонів Російської Федерації були направлені 400 осіб керівного складу (з Ленінграду – 60, Саратова і Воронежа – по 40, Смоленська – 50, Рязані – 30, Горького і Новочеркаська – по 35), а також 100 кадрових офіцерів внутрішніх військ, 250 працівників особливих відділів НКВС Київського військового округу, 100 офіцерів з прикордонних округів, 150 випускників шкіл НКВС. Крім цього, з управлінь міліції УРСР на захід України відрядили 80 працівників до Львова, по 60 – до Луцька, Тернопілля і Станіслава [99, С. 119–120, 122; 180, С. 77–79].

Паралельно формувалися й органи державної безпеки у новоутворених УНКВС західних областей України. При цьому відбувалося це форсованими темпами. З виданням наказу НКВС СРСР від 06 листопада 1939 р. комплектація органів держбезпеки відбувалася, насамперед, за рахунок співробітників, які вже були відряджені до західних областей УРСР, а це були 726 осіб оперативного складу НКВС. В подальшому до підрозділів держбезпеки направлялися кадрові офіцери з інших республіканських НКВС. У грудні 1939 р. ЦК КП (б)У було ухвалене рішення про відрядження до органів НКВС Західної України 700 комуністів і комсомольців [180, С. 73–76; 95, С. 143–144].

Враховуючи важливе значення забезпечення безпеки на залізничному транспорті у новостворених областях Західної України наказом НКВС СРСР від 25 листопада 1939 р. № 001432 [180, с. 79–80] були організовані ДТВ НКВС Ковельської та Львівської залізничних доріг з місцем дислокації у м. Львів та м. Ковель.

Вже у лютому 1941 р. у Західній Україні була утворена така система органів внутрішніх справ: обласні управління НКВС, міські відділи НКВС, повітові (районні) відділи НКВС, селищні відділення та дільниці НКВС.

Цікавим є той факт, що усі відряджені до Західної України співробітники органів НКВС, відповідно до наказів НКВС СРСР від 02 листопада 1939 р.

№ 001337, № 001359 та від 4 грудня 1939 р. № 001452 [180, С. 83] мали певні пільги. Серед яких: виплата добових у розмірі 1/50 від посадового окладу, безкоштовне харчування, додаткове грошове забезпечення тощо. Крім того, тут легше можна було зробити кар'єру, швидше пройти кандидатський стаж при вступі до ВКП (б). Відмінений цей наказ був лише у 1960 р. [189, С. 160].

У короткі терміни на території Західної України було створено розгалужену мережу в'язниць: у Волинській і Дрогобицькій областях – по 4, Львівській і Рівненській – по 3, Станіславській і Тарнопільській – по 2. На початок війни з Німеччиною у західних областях УРСР діяло вже 26 тюрем попереднього слідства і дві внутрішні тюремні камери: Волинська область – 4 (по 1-й у мм. Луцьк, Володимир-Волинський, Ковель та Острів); Дрогобицька область – 4 (по 1-й у мм. Дрогобич, Перемишль, Самбір та Стрий); Львівська область – 4 (у м. Львові – 3 тюрми і 1 внутрішня камера, 1 тюрма у м. Золочів); Рівненська область – 3 (2 у м. Рівне та 1 у м. Дубно); Станіславська область – 3 (у мм. Станіслав, Коломия та Печеніжин); Тарнопільська область – 4 (у мм. Тарнопіль, Чортків, Бережани, Кременці). Окрім того, на виконання наказу НКВС УРСР «Про організацію дитячих приймальників-розподільників НКВС в областях Західної України» у мм. Львові, Станіславі, Луцьку, Тарнополі, Рівному і Дрогобичі почали створювати дитячі приймальники розподільники НКВС [188, С. 64–65].

Репресивні заходи, які застосовувалися до супротивників радянського режиму, породили значну кількість ув'язнених, що, в цілому, визначило форсовані темпи організації місць ув'язнення у західних областях. Хоча в подальшому, наприклад, діяльність органів НКВС щодо боротьби із дитячою безпритульністю виявилася настільки ефективною, що це дозволило ліквідувати приймальники-розподільники для неповнолітніх у Тарнопільській і Дрогобицькій області через «скорочення надходження безпритульних і бездоглядних дітей по Західних областях» (наказ НКВС СРСР від 30 жовтня 1940 р. № 0462) [189, С. 167].

Упродовж 1940 р. була проведена корінна реорганізація служби актів громадянського стану: з 22 квітня 1940 р. реєстрація усіх актів здійснювалася лише

державними органами, а записи Церкви визнавалися такими, що не мають юридичної сили [99, С. 119–120, 122].

Одним з подальших кроків радянського керівництва щодо зміцнення апаратів НКВС було збільшення на початку 1940 р. штатного розпису іноземних підрозділів УНКВС західних областей УРСР. Так, згідно з листом наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова від 26 січня 1940 р., у зв'язку з «активізацією за кордоном діячів контрреволюційних формувань, як-то УНДО, ОУН, які у своїх цілях використовують учасників цих контрреволюційних формувань в областях західної України», було запропоновано затвердити штати іноземних відділів, у наступному складі: при Львівському УНКВС замість існуючого відділення іноземного відділу при 3-му відділі створити відділ у складі 2-х відділень, кількістю по 15 осіб (1-е відділення відповідало за діяльність контрреволюційних формувань в таких країнах як Німеччина, Чехословаччина, Угорщина. 2-ге відділення – Румунія та Балкани); при Станіславському УНКВС – відділ у складі 8 осіб; при Волинському УНКВС – відділ у складі 8 осіб; при Тарнопільському УНКВС – відділ у складі 7 осіб; при Дрогобицькому УНКВС – відділ у складі 8 осіб [185, С.19–21].

Події на території західних областей України призвели до ряду організаційно-структурних змін в НКВС, пов'язаних насамперед з боротьбою із бандитизмом. У передвоєнний період, та і в подальшому, даний вид злочинності був найбільш поширеним. Особливо на території України, як в період проведення насильницької колективізації, так і після приєднання районів західної України до УРСР, загострювалася протидія місцевого населення владі, активізувалася діяльність націоналістичних організацій тощо.

В ті часи бандитизм поділявся на політичний та кримінальний, і відображався у кримінальному законодавстві у двох розділах: політичний бандитизм в розділі І «Контрреволюційні злочини» (ст. 54-2), кримінальний – у розділі ІІ «Злочини проти порядку управління» (ст. 56-17). Загалом тут варто відмітити, що поняття «політичний бандитизм» науковці відносять до найбільш стійких норм радянського кримінального законодавства. Так, визначення бандитизму як «... організація збройних банд та участь у них і в організованих ними нападах на радянські та

приватні заклади або окремих громадян, зупинка потягів і руйнування залізничних шляхів та інших засобів сполучення і зв'язку», зафіксоване статтею 59-3 Кримінального кодексу (КК) ще РСФРР від 1926 р., проіснувало аж до 1958 р. [105, С. 22]. Крім того, боротьба з бандитизмом, в тому числі так званим «політичним» здійснювалась радянськими органами влади ще з 20-х років ХХ століття, коли спостерігались активні спротиви селянського населення насильницькій колективізації. І вже тоді головна увага силових структур мала бути спрямована на посилення репресивних заходів щодо селян [239, С. 160].

Боротьба з цим видом злочинності покладалася як на підрозділи міліції, так і на органи державної безпеки. У травні 1940 р. НКВС СРСР був виданий наказ «Про заходи по покращенню оперативно-чекістської роботи управлінь НКВС західних областей УРСР і БРСР» [95, С. 144], відповідно до якого організовувалися відділи для боротьби з бандитизмом. Так, у складі відділів-відділень карного розшуку УРСМ НКВС – УНКВС боротьба з кримінальним бандитизмом входила до кола завдань 1-х відділень. У складі 3-х відділів УДБ НКВС – УНКВС, які виконували контррозвідувальні функції, діяли 3-ті відділення, які займалися політичним бандитизмом. Також боротьбою з таким видом злочинності займалося 2-ге управління (контррозвідувальне), а боротьбою з антирадянськими формуваннями – 3-є управління (таємно-політичне) [138, С. 497–498].

Цим же наказом збільшувалися штати слідчих частин. Так, в УНКВС Львівської області кількість слідчих була збільшена на 40 осіб, та на 30 – в УНКВС Станіславської, Дрогобицької, Рівненської, Волинської та Тернопільської областей. Для укомплектування слідчих частин до управлінь НКВС західних областей України відряджались курсанти Вищої школи НКВС СРСР [95, С. 145].

Події, що відбувалися протягом 1939 р. на західних кордонах СРСР, а також загальна політична ситуація у країнах Європи, початок Другої Світової війни стало поштовхом для створення у системі НКВС ще одного підрозділу, який мав забезпечити утримання військовополонених. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 19 вересня 1939 р. № 0308 «Про організацію таборів військовополонених» у складі НКВС СРСР створене Управління у справах військовополонених при НКВС СРСР.

У складі управління функціонувало 5 відділів: політичний, режимний, обліково-реєстраційний, відділ постачання та санітарний відділ [161, С. 82–83].

Начальником УПВ призначено П. Сопруненка, за походженням українець. Заступниками управління призначалися лейтенант держбезпеки І. Хохлов (колишній співробітник апарату ГУЛАГ) та майор І. Полухін. Здається дивним той факт, що ціле управління у складі загальносоюзного комісаріату очолив лише майор державної безпеки, який раніше до керівної роботи такого масштабу взагалі не залучався. До моменту призначення він працював помічником начальника секретаріату НКВС СРСР (з червня 1939 р.), а до того керівником курсів керівних оперативних працівників НКВС СРСР (листопад 1938 – червень 1939 рр.) [157]. Як зазначив у своїй роботі О. Потильчак, подібна кадрова політика свідчить про те, що керівництво СРСР не надавало важливого значення проблемі військовополонених та ймовірно не оцінюючі в повній мірі того обсягу роботи, який найближчим часом буде виконувати підрозділ. До того ж у підтвердження такого висновку свідчить і той факт, що штатний розпис створеного управління був чи не найменший порівняно із іншими структурними підрозділами такого рівня, і складав всього лише 56 осіб [161, С. 82].

На території УРСР відповідно до вказаного наказу було облаштовано три стаціонарні табори для військовополонених у м. Путівлі, п. Козельщині та м. Старобільську [161, С. 83].

Наступним кроком керівництва СРСР стало приєднання Північної Буковини та Бессарабії, які до червня 1940 р. входили територіально до складу Румунії.

Події на світовій арені, тоді вже бойових дій Другої Світової війни, вивели Румунію в міжнародну ізоляцію, чим цілком скористався радянський уряд, надіславши ноту уряду Румунії з вимогою повернути території Бессарабії і Північної Буковини до складу України, зумовлюючи це нерозривною з українським народом історичною долею, мовою та національним складом. В зв'язку з чим, 26 червня 1940 р. королівським Сенатом Румунії незначною більшістю голосів – 27 «проти» 11, було ухвалено рішення про передачу Бессарабії та Північної Буковини СРСР [189, С. 12–13]. Загалом, науковці, які вивчали питання радянзації окремих

територій, пропонують розглядати події, що відбувалися навколо Північної Буковини та частини Бессарабії в більш ширшому міжнародному контексті, зокрема враховуючи попередню «окупацію» територій Литви, Естонії, Латвії. Введені завчасно частини Червоної Армії та інсценовані «вільні вибори» забезпечили входження цих територій до складу СРСР.

Як зазначає дослідник С. Гакман [31], приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР у червні-липні 1940 р. можна вважати добре продуманою та ретельно підготовленою політико-дипломатичною акцією, реалізація якої все ж потребувала застосування регулярних збройних сил. Хоча Радянський Союз не перебував у стані війни з Румунією і діяла “Радянсько-Румунська комісія для врегулювання спірних питань з евакуації румунських військ і установ Бессарабії та північної частини Буковини”, ці території були зайняті Червоною армією за усіма правилами військового мистецтва (були використані всі складові воєнної операції: військова сила, локальний воєнний тиск, військова розвідка, служба агітації та пропаганди), завдяки чому СРСР і досягнув поставленої мети. Приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР влітку 1940 р. було складовою частиною реалізації воєнної доктрини радянського керівництва, розробленої у 30-ті роки, що ґрунтувалася на принципах неподільності Радянського Союзу та “експорту революції”.

Передували висуненню ультимативних заяв Радянським урядом Румунії виступ наркома закордонних справ СРСР В. Молотова на сесії ВР СРСР ще у березні 1940 р., який заявив, що «у нас немає пакту про ненапад з Румунією. Це пояснюється наявністю невирішеного суперечливого питання про Бессарабію, захоплення якої Румунією Радянський Союз ніколи не визнавав, хоча і ніколи не ставив питання про повернення Бессарабії воєнним шляхом» [7, С.93].

Радянізація територій відбувалася майже за тим самим сценарієм, як і території Західної України, хоча і мала суттєві відмінності. Зокрема, не було здійснено акту самовизначення у тій чи іншій формі (Народних зборів, виборів органів влади тощо). Пояснюється це тим, що процес приєднання Бессарабії і Буковини залишився поза увагою світової спільноти, яка на той час була

зосереджена на війні Німеччини з Францією, чим цілком скористався радянський уряд [4, С. 49]. Хоча й формально волевиявлення бажання народів цих територій до приєднання з УРСР озвучувалося на VII сесії ВР СРСР, куди прибула «повноважена делегація буковинців», від якої виступив робітник Н. Михальчук з проханням «включити територію Північної Буковини до складу УРСР» [108, С. 65].

Проте, відрегульований механізм спрацював швидко і злагоджено. Із квітня 1940 р. Радянський Союз, посиляючись на незаконні збройні обстріли радянських територій, почав концентрувати свої війська вздовж кордонів з Румунією, посилюючи тим самим Київський особливий військовий округ (КОВО), Одеський та Закавказький військові округи (ОВО і Зак.ВО). Вже 9 червня 1940 р. Військові ради КОВО та ОВО отримали директиву Наркома оборони, якою їм було поставлено завдання привести війська у стан бойової готовності за штатами мирного часу без підйому приписного складу, зосередити їх на кордоні з Румунією та підготувати операцію з повернення Бессарабії. Для керівництва операцією на базі управління КОВО планувалось створити управління Південного фронту, яке мав очолити генерал армії Г. Жуков [7, С. 93].

Проте питання приєднання вирішилося мирним шляхом. Уряд Румунії погодився на евакуацію своїх військ, тим самим ідучи на поступки СРСР, оцінюючи реальні можливості та побоюючись соціальних потрясінь у разі війни з СРСР. При цьому науковці відмічають, що це була лише формальна згода саме на евакуацію військ, а не на повернення території СРСР [7, С. 94].

З метою правового оформлення радянської влади на захоплених територіях, були створені її тимчасові органи, які склалися з робітничих і селянських комітетів, бойових дружин, загонів і штабів [22, С. 342]. Згодом, відповідно до рішення ЦК ВКП (б) від 2 липня 1940 р. були утворені повітові виконавчі і комітети КП (б), а самі вибори до рад робітничих і селянських депутатів відбулися лише на початку 1941 р..

2 серпня 1940 р. ВР СРСР прийняла Закон «Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР». Вже 7 серпня Указом Президії ВР СРСР у складі УРСР були утворені

нові області: Чернівецька, до якої, крім буковинських земель, увійшла основна частина Хотинського повіту Бессарабії, та Аккерманська у складі двох повітів Бессарабії (Придунайський край). У грудні 1940 р. центр Аккерманської області був перенесений із Аккерману в Ізмаїл. Відповідно область було перейменовано в Ізмаїльську. Після возз'єднання з основною територією України західноукраїнських земель та територій Бессарабії і Північної Буковини у 1939–1940 рр. населення УРСР у червні 1941 р. збільшилось на 8.1 млн осіб, тобто до 41 млн 657 тис. осіб, а територія – до 560 тис. км² [7, С. 93–94].

Тут також варто зауважити, що саме за порадою М. Хрущова до УРСР були приєднані північний і два південних повіти Бессарабії у повному складі, а також сім районів Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки з переважно українським населенням.

На тлі радянських лозунгів про акти історичної справедливості важливим буде відмітити і те, що події на Україні відбувалися на основі пакту «Молотова–Ріббентропа» і питання про легітимність нових кордонів України, які були одночасно кордонами Радянського Союзу, залишалось невирішеним, хоча йшлося про корінні етнічні або здавна колонізовані українцями землі, далі відбулася "радянська" нових земель [7, С. 95].

Як і у випадку із територіями західних областей України, основне навантаження на встановлення радянської моделі владарювання лягало на органи НКВС. З метою якнайшвидшого насадження владних органів радянської влади було сформовано кілька спеціальних оперативних груп, укомплектованих офіцерським складом із різних управлінь НКВС СРСР. З метою ознайомлення із оперативної обстановкою в районах майбутньої діяльності вони були зібрані у м. Києві у червні 1940 р.. Аналогічно до дій оперативних груп на територіях Західних областей України перед вказаними опергрупами ставилися відповідні завдання щодо утвердження радянського режиму: боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою контрреволюційною діяльністю, виявлення агентів іноземних розвідок, встановлення осіб колишніх жандармів, поліцейських, агентури сигуранци (румунської політичної поліції) тощо. Відповідно до доповідної записки

НКВС УРСР № 2135/СН в НКВС СРСР «Про роботу оперативно-чекістських груп на території Бессарабії» від 3 липня 1940 р. [151, С. 205–208] на вказаних територіях діяли: оперативна група О. Мартинова, яка розгорнула свою роботу у містах Північної Буковини (Хотинський, Чернівецький, Бельський уїзди), оперативна група М. Казіна – частина територій майбутньої Молдавської РСР (мм. Кишинів, Оргеєв, Сороки тощо) та оперативна група М. Сазикіна – південний напрямок територій Бессарабії Аккерманського та Ізмаїльського районів (Аккерман, Бендери, Комрат, Кагул, Болград, Ізмаїл).

Офіційне оформлення органів НКВС на територіях Аккерманської та Чернівецької областей УРСР розпочалося із видання наказу НКВС СРСР від 09 серпня 1940 р. № 00964 «Про організацію управлінь НКВС Аккерманської і Чернівецької областей УРСР» [138, С. 35–36]. Так, на території Аккерманської області утворювалося УНКВС з місцем дислокації в м. Аккерман. Перелік підпорядкованих управлінню районних відділів та відділень оголошувався окремим додатком. Відповідно до нього в Аккерманській області утворювалися два відділи: Аккерманський та Ізмаїльський, 12 районних відділень. Управління НКВС по Чернівецькій області дислокувалося у м. Чернівці і мало у своєму складі 3 районні відділи – Чернівецький, Хотинський, Сторожинецький і 14 районних відділень.

Вже на 1 січня 1941 р. вказані підрозділи були укомплектовані на 83 %. В них проходило службу 1067 осіб, з яких 400 набрали з числа звільнених у запас червоноармійців Чернівецького гарнізону [189, С. 161].

Очолили УНКВС Аккерманської області колишній заступник УНКВС Тарнопільської області А. Седов, УНКВС Чернівецької області – колишній начальник УНКВС Житомирської області О. Мартинов [138, С. 495].

Структурно новостворені підрозділи формувалися у відповідності до типової структури органів НКВС – УНКВС. Зокрема, до складу управлінь НКВС по Аккерманській та Чернівецькій областях входили: підрозділи органів державної безпеки, робітничо-селянської міліції, протипожежної охорони, шосейних доріг, реєстрації актів громадянського стану. Відповідно адміністративного поділу новостворених областей утворювалися районні відділення та відділи НКВС.

Як і у випадку з правоохоронними органами західних областей України УНКВС Аккерманської та Чернівецької областей комплектувалися не лише кадровими співробітниками НКВС – УНКВС УРСР, а й вихідцями з інших регіонів СРСР. Значну частину особового складу складали демобілізовані солдати строкової служби. Як зазначає у своєму дослідженні Ю. Сайфуліна, використання такого високого відсотку демобілізованих солдатів строкової служби для виконання суто поліцейських функцій свідчить не лише про брак відповідних кадрів, а й загальну відносно благополучну криміногенну та політичну ситуацію в новоприєднаних регіонах. Очевидно, керівництво загальносоюзного та республіканського НКВС добре розуміло, що каральні органи матимуть справу не з організованим антирадянським підпіллям чи усталеними бандитськими угрупованнями, а переважно зі звичайними обивателями, людьми, з яких штучно будуть створюватися «вороги» нової влади, «шпигуни» й «диверсанти» [189, С. 161].

Крім того, в новоутворених областях організувалися місця ув'язнення: чотири – у Чернівецькій області (у м. Чернівці – 2 тюрми та внутрішня тюремна камера, по 1-й у мм. Хотин та Сторожинці) та 2 у Аккерманській області. Збільшення кількості бездоглядних і безпритульних дітей вимагало певної реакції щодо організації дитячих приймальників-розподільників. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 30 жовтня 1940 р. № 0462 у мм. Чернівці та Аккермані утворювалися відповідні установи на базі ліквідованих у той же час приймальників-розподільників Тарнопільської та Дрогобицької областей [189, С. 167].

Процес насадження радянської моделі влади на всіх нових територіях СРСР мало чим вирізнявся один від одного і супроводжувався відповідними репресивними заходами, спрямованими на придушення будь-якого спротиву місцевого населення. Якщо у західних областях УРСР це переважно зводилося до боротьби із націоналістично налаштованими місцевими жителями, то на територіях Бессарабії та Буковини переважали залишки представників румунських урядових структур та місцевого самоуправління, поліціантів, а також, члени політичних партій, громадських організацій, націоналістичних рухів. Отже, одним з перших завдань органів НКВС на цих територіях було виявлення та викриття усіх

представників колишнього румунського режиму. Наскільки важливим для радянського уряду було перетворення місцевих жителів у радянських патріотів – інтернаціоналістів, носіїв комуністичної свідомості, є той факт, що майже одразу у Аккерманській та Чернівецькій областях був впроваджений інститут паспортизації місцевого населення, який проводився аж до осені 1940 р.. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 25 листопада 1940 р. у новостворених областях УРСР було паспортизовано 183 456 громадян [189, С. 117]. Контроль за місцевим населенням полягав також і в обмеженні доступу на території Чернівецької та Аккерманської областей. Так, циркуляром НКВС СРСР від 03.липня 1940 р. № 163 [39, С. 180] визначався порядок в'їзду на території Бессарабії та Північної Буковини. В'їзд на ці території дозволявся лише особам, які відряджалися у вказані райони у службових справах, або тим, які направлялися на постійну роботу. Тим же особам, які бажали відвідати території з особистих справ, в'їзд заборонявся на невизначений термін, до особливого розпорядження. Виключення становили лише члени сімей осіб, які направлялися на постійну роботу. З метою контролю порядку заїзду та виїзду з територій органами міліції видавалися спеціальні перепустки.

3.2. Структурна перебудова органів НКВС УРСР напередодні німецько-радянської війни, її початку та в умовах окупації України (1941 – 1943 рр.).

Початок Другої світової війни позначився в історії України не тільки приєднанням нових земель до її складу і відповідно формування нових органів державного управління та встановлення системи карального механізму.

Структура НКВС протягом 1939 – 1940 рр. поповнилася рядом структурних підрозділів, функції яких були пов'язані насамперед із забезпеченням обороноздатності країни в умовах початку Другої Світової війни. Так, у складі загальносоюзного НКВС організовувалися такі підрозділи: Головне управління залізничного будівництва, створене 04 січня 1940 р. на базі відділу залізничного будівництва ГУЛАГ та Управління залізничного будівництва на Далекому Сході; Головне управління політичної пропаганди військ НКВС СРСР 17 серпня 1940 р.;

Управління особливого будівництва НКВС СРСР 28 серпня 1940 р. (створювалося з метою керівництва будівництвом авіаційних заводів в Куйбишевській області); Головне управління гідротехнічного будівництва НКВС СРСР 28 серпня 1940 р..

Завершальним кроком в оформленні структури НКВС у передвоєнні роки стало створення у його складі 29 жовтня 1940 р. Головного управління місцевої протиповітряної оборони [112, С. 72]. На території України формувалися інженерно-протихімічні підрозділи (окремі батальйони) місцевої протиповітряної оборони у мм. Києві, Харкові і Донецьку. Вони увійшли до складу ГУМППО НКВС СРСР і виконували завдання з організації роботи по підготовці до захисту населення від повітряного нападу противника [91 С. 33].

На початку 1941 р. під приводом максимального поліпшення агентурно-оперативної діяльності органів державної безпеки уряд СРСР переймався черговими реорганізаціями існуючого карально-репресивного механізму. Найбільш вагоме значення мало виділення органів державної безпеки в окрему інституцію з широким колом повноважень і повним підпорядкуванням партійному керівництву.

У січні 1941 р. Л. Берія направив Й. Сталіну проект Постанови ЦК ВКП (б) «Про реорганізацію Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР» [115, С. 224–226], де пропонувалося провести розподіл НКВС на два наркомати. У документі чітко розписувався порядок проведення розподілу, структурні організації НКВС та НКДБ, їх завдання та функції. Пропозиції щодо реорганізації в подальшому були розглянуті, і 3 лютого 1941 р. прийнята відповідна постанова ЦК ВКП (б), а одночасно й Указ Президії ВР СРСР.

Згідно з постановою у союзних та автономних республіках організовувались відповідно республіканські НКДБ та НКВС, в кряях та областях – УНКДБ та УНКВС. Згідно з Указом ВР УРСР від 12 березня 1941 р. проведений і розподіл НКВС та НКДБ УРСР.

Зі складу НКВС до складу НКДБ увійшли всі підрозділи, на які покладалась функція із проведення розвідувальної, контррозвідувальної діяльності, боротьбою з «підривною, шпигунською, диверсійною та терористичною» діяльністю іноземних розвідок у межах СРСР, оперативною розробкою та ліквідацією «антирадянських

партій і контрреволюційних формувань» серед різних верств населення, у системі промисловості, транспорту, зв'язку, сільського господарства, а також пов'язаною із охороною партії та уряду [145, С. 50]. Органи держбезпеки звільнялися від будь-якої роботи, не пов'язаною із забезпеченням державної безпеки.

До переліку завдань органів НКВС були віднесені: охорона громадської (соціалістичної) власності, особистої та майнової безпеки громадян, охорона громадського порядку; охорона державних кордонів СРСР; організація місцевої та протиповітряної оборони; утримання в тюрмах, виправно-трудових таборах, колоніях, трудових і спеціальних поселеннях засуджених і організація їх трудового використання та перевиховання; боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю; приймання, конвоювання, охорона, утримання і трудове використання військовополонених та інтернованих; оперативно-чекістське обслуговування військ НКВС; державний нагляд за протипожежною охороною й керівництво протипожежними заходами; облік військовозобов'язаних; будівництво, ремонт і утримання доріг союзного значення; облік, охорона, наукова і оперативна розробка державних архівних фондів СРСР; запис актів громадянського стану.

Відповідно до покладених завдань формувалися структури НКВС та НКДБ. До нової структури НКДБ увійшли підрозділи, які забезпечували виконання завдань у сфері охорони державної безпеки. А до структури НКВС СРСР, оголошеної наказом НКВС СРСР 26 лютого 1941 р., увійшли всі інші підрозділи, які забезпечували виконання поставлених завдань. Всього у складі НКВС СРСР налічувалося 13 головних управлінь, 9 управлінь, 6 відділів, особливе технічне бюро при НКВС СРСР, Секретаріат Особливої наради, Контрольно-інспекторська група при НКВС СРСР, Секретаріат НКВС СРСР, гірсько-технічна інспекція та інспекція з контонагляду [111, С. 27–28]. Детальна структура НКВС СРСР представлена у додатку Л.

Паралельно зі структурним оформленням загальносоюзних НКВС–НКДБ, відбувався процес структурування апаратів НКВС–НКДБ й в Україні. Згідно з наказом НКДБ СРСР від 26 лютого 1941 р. № 0010 «Про організацію наркоматів державної безпеки в союзних і автономних республіках і управлінь НКДБ в краях і

областях і призначення наркомів і начальників управлінь НКДБ» народним комісаром державної безпеки УРСР було призначено майора державної безпеки П. Мешика. Указ Президії ВР УРСР «Про поділ народного комісаріату внутрішніх справ УРСР» було видано лише 12 березня 1941 р., а правове оформлення і закріплення відповідних змін у Конституції УРСР відбулося тільки 21 березня 1941 р.. Відповідно до внесених змін та доповнення до статей 45 і 48 Конституції УРСР НКДБ визначався союзно-республіканським наркоматом, а нарком був введений до складу РНК УРСР [146, С. 123].

Штати центрального апарату НКДБ УРСР та підвідомчих йому органів – УНКДБ областей, міських, міжрайонних, районних відділів та відділень НКДБ УРСР оголошувалися наказом НКДБ СРСР від 12 квітня 1941 р. № 00115 [40, С. 9].

Структурна побудова НКВС УРСР та його територіальних підрозділів відбувалась аналогічно структурі загальносоюзного наркомату. Відповідно до наказу НКВС СРСР від 26 лютого 1941 р. народним комісаром внутрішніх справ УРСР був призначений В. Сергієнко, який до цього часу обіймав посаду заступника наркома та начальника УНКВС Львівської області. Керівниками УНКВС СРСР призначалися: Вінницької області – Б. Шаблінський, Ворошиловградської області – М. Череватенко, Волинської області – І. Білоцерківський, Дніпропетровської області – П. Дмитрієв, Сталінської області – А. Ческов, Дрогобицької області – І. Зачепа, Житомирської області – В. Трубніков, Запорізької області – Ф. Горбань, Ізмаїльської області – О. Сєдов, Кам'янець-Подільської області – О. Шалгин, Київської області – Г. Небораков, Львівської області – В. Ляшенко (з 28.03.1941 р.), Миколаївської області – В. Третьяков, Одеської області – Л. Малінін, Полтавської області – М. Бухтіяров, Ровенської області – Р. Крутов, Станіславської області – О. Михайлов, Сумської області – М. Вещенікін, Тарнопільської області – О. Вадіс, Харківської області – П. Сафонов, Чернігівської області – В. Демін, Чернівецької області – О. Мартинов [65, С. 12–15].

У березні 1941 р. наркоматами внутрішніх справ та державної безпеки була розіслана директива № 782/Б/265/М «Про завдання органів внутрішніх справ і державної безпеки у зв'язку з розподілом НКВС СРСР на два наркомати», в якій

детально зазначалися перелік завдань і функцій підрозділів, а також ряд необхідних заходів, які мали бути проведені при розподілі задля підвищення ефективності діяльності, насамперед, органів державної безпеки. Окрім оформлення основних структурних одиниць НКВС та НКДБ та визначення їх завдань були проведені, зокрема, ряд заходів з ліквідації окремих апаратів у структурі НКВС, функції яких залишалися у віданні органів державної безпеки або передані до інших відомств. Так, була проведена ліквідація ГЕУ та ГТрУ НКВС СРСР, а їх завдання в області боротьби зі шпіонажем, диверсіями та шкідництвом в системі народного господарства, були покладені на Контррозвідальне і Секретно-політичне управління у складі НКДБ. Замість існуючих ДТВ, які раніше підпорядковувалися ГТрУ, мали бути створені оперативні відділення та пункти НКДБ з місцем дислокації на крупних залізничних станціях, які підпорядковувались наркоматам союзних і автономних республік, крайовим і обласним управлінням НКДБ за територіальністю (по лінії контррозвідальних відділів). Водні відділи річкових магістралей ліквідовувалися, а оперативні відділення, пункти НКДБ – створювалися тільки у морських портах СРСР. Крім того, була проведена ліквідація особливих відділів у складі ГУДБ, а їх завдання покладалися на 3-тє управління у складі НКО та НКВМФ. У складі НКВС ці завдання виконував 3-й відділ НКВС СРСР (з оперативної роботи у військах НКВС).

Республіканські, крайові і обласні органи НКВС та НКДБ мали бути організовані на основі розподілу існуючих апаратів НКВС. Наркоматам союзних і автономних республік пропонувалося провести заходи щодо розробки штатів НКВС –УНКВС та НКДБ – УНКДБ та їх місцевих територіальних органів. При цьому відмічалося, що районні відділення НКВС мали бути організовані у всіх районах, де вони на той час були присутні. А районні відділення НКДБ створювалися лише у тих районах, де знаходилися великі промислові підприємства оборонного та загальносоюзного значення, а також організації і установи, які представляли інтерес для іноземних розвідок. При проектуванні їх структурної організації необхідно було керуватися оперативною доцільністю, наявністю об'єктів

для ймовірної підривної діяльності ворожих елементів, а також «засміченістю» району «антирадянськими елементами».

Паралельно із загальним структурним оформленням апарату НКВС до його складу додавалися нові підрозділи, створення яких вимагали об'єктивні обставини.

Так, в тому ж лютому 1941 р., у складі НКВС СРСР та союзних республік, наказом НКВС СРСР № 00232 від 28 лютого 1941 р. «Про організацію 1-го Спеціального відділу НКВС СРСР» [111, С. 263–268], шляхом злиття розрізнених апаратів централізованого обліку, які існували на той час: в 1 Спецвідділі НКВС СРСР, в ГУМ НКВС СРСР, утворювався підрозділ, який займав чільне місце у структурі правоохоронних органів, оскільки відповідав за оперативний облік усієї агентурно-оперативної, слідчої роботи, відав картотеками агентурно-інформаторської мережі тощо.

Згідно з Положенням, оголошеним зазначеним наказом, на 1 Спецвідділ покладалося виконання завдань щодо здійснення централізованого алфавітного і дактилоскопічного обліку злочинців, що заарештовувалися органами НКДБ, НКВС, 3-ми управліннями НКО та НКВФМ, прокуратури, суду, тих, що утримувалися в тюрмах, виправно-трудовах закладах та інших місцях ув'язнення НКВС та НКДБ; виконання запитів центральних партійних і радянських органів, периферійний органів НКВС, НКДБ, прокуратури, суду та інших закладів щодо перевірки по централізованому обліку злочинців (у зв'язку з вербуванням, агентурною розробкою, арештом, спецперевіркою тощо). Крім цього, 1-й Спецвідділ мав здійснювати контроль за правильною організацією агентурно-слідчого діловодства в органах НКВС, організацією зберігання та використання архівно-слідчих справ органів міліції, прокуратури, суду тощо. Також, відділ займався розробкою організаційно-правових питань пов'язаних з агентурною роботою органів НКВС.

До створеного підрозділу передавалися центральна оперативно-довідкова картотека, архів (крім агентурного), алфавітна та дактилоскопічна картотеки тощо. У своєму складі спецвідділ мав 15 відділень та секретаріат. Серед відділень, які обслуговували оперативні підрозділи: 1-е відділення – центральна оперативно-довідкова картотека; 2-е відділення – центральна дактилоскопічна картотека; 3-е

відділення – оперативно-довідкове; 5-е відділення – оперативна статистика; 6-е – контрольне; 7 – розшукове та ін.

В подальшому, згідно з наказом НКВС СРСР № 00302 від 18 березня 1941 р. «Про централізацію у 1-х Спецвідділах НКВС – УНКВС обліку агентури, агентурних розробок та слідчих справ органів НКВС» [38, С.31], в 1-х спецвідділах НКВС–УНКВС за єдиною системою, яка встановлювалась НКВС СРСР, в центрі і на місцях зосереджувався (крім оперчеквідділів ВТТ) оперативний облік агентури, антирадянських та кримінальних елементів, що виявлялися за агентурними розробками та слідчими справами органів НКВС по лініям: 3-го (особливого) відділу НКВС, оперативного відділу ГУЛАГу НКВС, ГУМ, ГУПВ і ТУ. Облік такої категорії осіб у виправно-трудовах таборах НКВС зосереджувався в оперативно-чекістських відділах ВТТ. Додатково до положення про 1-ші спецвідділи вносилися зміни щодо виконання останніми таких завдань: реєстрація та облік агентурно-інформаторської мережі, агентурних справ, справ-формулярів, облікових та слідчих справ, що перебувають в провадженні органів НКВС, а також осіб, що проходили по цих справах; розробка статистичних даних про агентурно-слідчу роботу; систематизація і зберігання агентурних архівів органів НКВС. Для виконання поставлених завдань у складі Спецвідділу створювалося 16-те відділення (оперативного обліку). В НКВС союзних і автономних республік, УНКВС країв та областей у складі 1-х спецвідділів створювалися відділення (групи) оперативного обліку.

В умовах передвоєнного стану Постановою РНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 24 березня 1941 р. на НКВС СРСР до переліку завдань НКВС СРСР було додане будівництво аеродромів для повітряно-військових сил Червоної Армії. В зв'язку з чим наказом НКВС СРСР від 27 березня 1941 р. № 00328 у складі НКВС СРСР утворюється Головне управління аеродромного будівництва [112, С. 73].

Події, які відбувалися на території західних областей УРСР у кінці 30-х – на початку 40-х років ХХ сторіччя стали свого роду поштовхом до цілого ряду організаційно-структурних змін у загальній структурі НКВС. Як свідчать документальні матеріали, розгул кримінального і так званого «політичного

бандитизму» на Західній Україні вимагали негайного удосконалення роботи правоохоронних органів. В огляді роботи органів НКВС по боротьбі з бандитизмом у західних областях УРСР за січень – червень 1941 р. [185, С. 232–241] зазначалося, що з 1 січня по 15 червня 1941 р. на вказаних територіях ліквідовано 38 політичних і 25 кримінальних банд із загальною чисельністю 273 активних учасників, заарештовано 212 пособників та переховувачів бандитів. Робота органів НКВС визнавалась недостатньо ефективною і такою, що вимагала негайної активізації.

З метою покращення оперативної роботи та посилення протидії бандитизму наказом НКВС СРСР від 4 квітня 1941 р. № 00349 [124, С. 166] при ГУМ НКВС СРСР створювався відділ по боротьбі з бандитизмом та відділи – відділення у складі Управлінь міліції НКВС республік та УНКВС країв та областей. Відповідно до вимог наказу на території України був створений аналогічний підрозділ у складі ГУМ НКВС УРСР.

Створені відділи формувалися і діяли за територіальним принципом. Кожен відділ здійснював керівництво і надавав практичну допомогу по ліквідації бандитизму на визначених територіях СРСР. У складі відділу функціонували відділення, які обслуговували окремі території, найбільш уражені бандитизмом, як кримінальним, так і «політичним». За штатом ВББ ГУМ НКВС СРСР станом на 1941 р. налічувалося 46 осіб. На місцях відділи мали у своєму складі 2 відділення: 1-е займалося агентурно-оперативною роботою, 2-е – слідчою діяльністю. В тих НКВС–УНКВС, де ВББ не створювалися, боротьба з бандитизмом залишалась у колі завдань відділів карного розшуку управлінь міліції. Відповідні відділення створювалися і на території УРСР [139, С. 499].

В подальшому наказом НКВС СРСР від 30 вересня 1941 р. № 001414 [138, С. 499–500] ВББ ГУМ НКВС СРСР були виведені в окремий самостійний підрозділ у загальній структурі наркомату, що стало реакцією на загострення оперативної обстановки на всій території СРСР. Змінювався склад бандитських формувань, спрямованість їх злочинної діяльності, що, в свою чергу, вимагало швидкої і якісної перебудови організації діяльності підрозділів по боротьбі з бандитизмом. Створений

ВББ НКВС СРСР мав у своєму складі три відділення, діяльність яких будувалась за територіальним принципом.

Вищевказаним наказом НКВС СРСР № 001414, на ВББ покладалося виконання таких завдань: організація агентурно-оперативної та слідчої роботи відділів (відділень) НКВС – УНКВС по боротьбі з бандитизмом; виявлення та ліквідація усіх бандитських формувань, банд – одиниць, виявлення та затримання їх пособників; вилучення вогнепальної зброї у населення. Крім того, у наказі визначалося, що при проведенні операцій з ліквідації бандформувань, а також затримання банд-одиниць і дезертирів Червоної Армії наркомам внутрішніх справ республік, начальникам УНКВС країв та областей дозволялося використовувати з цією метою винищувальні батальйони, війська НКВС та міліцію [111, С. 18].

Залежно від змін політичної обстановки на територіях західних областей УРСР, рівня та безпосереднього змісту антирадянських настроїв населення відбувалися й структурні перетворення органів НКВС–НКДБ, характер реагування на «контрреволюційні» заклики. Надходило все більше директив і вказівок центрального керівництва, які передбачали вимоги щодо посилення боротьби з націоналістами й зміцнення адміністративно–командної системи. Так, 14 травня 1941 р. була прийнята постанова Політбюро ЦК ВКП(б) ”Про вилучення контрреволюційних організації у Західних областях УРСР” [115, С.264], в якій, у зв’язку з посиленням активності ”контрреволюційної” організації українських націоналістів (ОУН) у західних областях УРСР вимагалось, посеред іншого, з метою посилення агентурно-оперативної роботи, направити для цього на допомогу своїм місцевим органам оперативних співробітників, для швидкого виявлення, переслідування та затримання учасників бандугруповань; війська НКВС України розквартирувати окремими підрозділами у найбільш заражених бандитизмом районах Західних областей УРСР для використання їх у боротьбі з бандугрупованнями.

Окрім організаційно-структурних змін у системі оперативних підрозділів НКВС, вони відбувалися й в інших апаратах, діяльність яких була нерозривно пов’язана із виконанням функцій тими ж оперативними підрозділами. Зокрема, мова

йдеться про архівні органи у складі НКВС. Наказом НКВС СРСР від 07 квітня 1941 р. № 308 [216, С. 1–2] було затверджене Положення про архівні відділи НКВС республік та УНКВС країв, областей, а 14 травня 1941 р. наказом НКВС СРСР № 0240 затверджувалося Положення про центральні, крайові, обласні державні архіви [217, С. 3–4]. В Положеннях визначалися завдання архівних підрозділів та їх структурна організація. Так, у складі архівних відділів НКВС – УНКВС мали бути утворені: організаційно-методичне відділення; відділення секретних фондів; науково-видавниче відділення; адміністративно-фінансові та відділення кадрів.

Коло завдань архівних відділів було в цілому незмінне. Основне спрямування їх діяльності зводилося до забезпечення «оперативно-чекістської» роботи органів НКВС. Наскільки важливим для радянського уряду було володіння масивом архівної інформації «про всіх і вся», можна судити по тому, які завдання ставилися перед архівними підрозділами в розрізі провадження карально-репресивної діяльності апаратами НКВС. Так, показовим є циркуляр ГАУ НКВС СРСР від 16 вересня 1939 р., в якому зазначалося: «... Відомо, що чисельні антирадянські елементи на які є в архівах компрометуючі матеріали, проживають на території СРСР і ведуть ворожу роботу...». Зазначеним документом з подібним мотивуванням була організована робота по виявленню антирадянських елементів за допомогою архівних підрозділів. Зокрема, визначалося терміново приступити до переносу на картки обліку усіх осіб, які проходили по архівних документах певних фондів, усі дані передавати органам НКВС для проведення розшукових робіт. В результаті «активної» роботи до початку війни на території Радянського Союзу кількість виявлених у такий спосіб «ворогів народу», «провокаторів» та шпигунів досягла колосальних масштабів. Якщо у 1939 р. було виявлено і передано до оперативних підрозділів НКВС 108 694 особи, то у 1940 р. їх кількість зросла у 13 разів – 1 399 217 осіб [212, С. 249].

Збільшення обсягу завдань архівних підрозділів на території України, додавання до списку «неблагонадійних» осіб, які будь-яким чином сприяли німецьким окупантам (до цього ж списку, до речі, додалися і учасники «контрреволюційних» українських організацій на територіях західних областей

УРСР), вимагало реорганізації існуючого архівного відділу НКВС УРСР та відповідно його територіальних підрозділів. В зв'язку з чим, 28 травня 1941 р. наркомом внутрішніх справ УРСР В. Сергієнком був направлений лист заступникові народного комісара внутрішніх справ СРСР С. Круглову № 1820/СВ [218, С. 16], із проханням розглянути питання щодо реорганізації архівного відділу НКВС УРСР в управління. На початок війни мережа архівних установ в УРСР складалася з 7 центральних архівів, 23 обласних держархівів і 21 їх філій та 2 військово-історичних архівів. Всього – 53 установи. У районах і містах діяли відповідно 746 і 65 архівів [136, С. 444; 228, С. 277]. Чисельність архівних установ і важливість централізованого керування ними, а також обсяг виконуваних завдань і характеру роботи вимагало підвищення статусу відділу до управління. Пропозиції, викладені у листі, вже у червні 1941 р. були реалізовані наказом НКВС СРСР від 06 червня 1941 р. № 0286 «Про реорганізацію Архівного відділу НКВС УРСР в Архівне управління НКВС УРСР» [217, С. 5]. Наказом НКВС УРСР від 14 червня 1941 р. № 0079 [217, С. 8–11] оголошувались штати новоствореного АУ НКВС УРСР. Структурна організація включала в себе 4 відділи: 1-й – організаційно-методичний, мав у складі 2 відділення (1-е забезпечувало контроль і організацію роботи архівних відділів УНКВС та державних архівів; 2-е – обліково-довідкове) та групу контролю по відомчим архівам УРСР; 2-й – відділ секретних фондів; 3-й – науково-видавничий; 4-й фінансово-плановий, мав у складі 2 відділення. Також до складу управління входили експертно-перевірна комісія, спеціаліст з підготовки кадрів та господарське відділення. Всього за штатами АУ НКВС УРСР нараховувалося 42 штатні посади.

Серйозні корективи в організаційно-структурне оформлення органів та підрозділів НКВС СРСР внесла війна. Провести до кінця реорганізацію НКВС на два наркомати не вдалося. Початок війни змусив уряд прийняти зовсім інше рішення, а саме, з метою централізації управління в умовах воєнного часу, повернутися до попередньої його структури.

З початком бойових дій на території СРСР перед керівництвом НКВС та НКДБ постала необхідність тіснішої координації діяльності. Вже 22 червня відповідно до вказівок наркомів внутрішніх справ і державної безпеки на місцях

були створені Оперативні штаби, перед якими поставало завдання об'єднати всі зусилля по боротьбі з ворожою агентурою та злочинністю в одному органі, поліпшити взаємодію спецслужб у правоохоронній діяльності [91, С. 59].

І вже у липні 1941 р., виходячи з військово-політичної та оперативної обстановки, з метою об'єднання зусиль органів державної безпеки та внутрішніх справ, урядом країни було прийнято рішення про злиття двох відомств в одне. Указом Президії ВР СРСР від 20 липня 1941 р. НКВС та НКДБ були об'єднані в одне відомство – Народний комісаріат внутрішніх справ [154, С. 336]. Даним указом були проведені подібні об'єднання і в союзних республіках. Проте, на території УРСР таке злиття оформилося лише на початку серпня 1941 р., коли велися активні бої. Це дозволило сконцентрувати усі зусилля на боротьбі з ворожою агентурою і злочинністю в одному органі, укріпити охорону громадського порядку, громадської та державної безпеки в країні.

В подальшому, відповідно до Постанови ГКО від 17 липня 1941 р. № 187сс [154, С. 337–338] органи Третього управління НКО та НКВМФ реорганізовувалися в Управління особливих відділів із підпорядкуванням НКВС. При цьому уповноважені особвідділів в полках та дивізіях одночасно підпорядковувалися відповідним комісарам полків або дивізій. Необхідність даного кроку пов'язується, насамперед, з активізацією оперативної роботи органів НКВС, але вже в інших умовах. Так, у директиві НКВС СРСР № 169 від 18 липня 1941 р. [154, С.346–347] про завдання особливих відділів у зв'язку з реорганізацією органів військової контррозвідки говориться про таке: «Суть перетворення органів Третього управління в особливі відділи з підпорядкуванням їх НКВС є у тому, щоб повести нещадну боротьбу зі шпигунами, зрадниками, диверсантами, дезертирами та будь-якими панікерами і дезорганізаторами...» [93, С. 53]. Відповідно до наданих повноважень особливим відділам надавалося право арешту дезертирів, а у необхідних випадках і застосування вищої міри покарання. Крім того, НКВС мало надати у розпорядження особливих відділів необхідні озброєні загони з військ НКВС. Вже наступного дня з метою виконання завдань із забезпечення оперативних заходів особливих відділів НКВС, наказом НКВС СРСР від 19 липня 1941 р.

№ 00941 [154, С.366–367] такі військові підрозділи формувалися при особливих відділах дивізій та корпусів (окремі стрілецькі взводи), при особливих відділах армій (окремі стрілецькі роти) та при особливих відділах фронтів (окремі стрілецькі батальйони). Укомплектовувалися вони за рахунок особового складу військ НКВС, які перебували у підпорядкуванні начальників охорони тилу фронтів.

У спецповідомленні про структуру об'єднаного НКВС СРСР, представленому наркомом внутрішніх справ СРСР Л. Берією 30 липня 1941 р. [129, С. 73–75], з метою активізації контррозвідальної діяльності на оборонних підприємствах, об'єктах транспорту та зв'язку передбачалося відновлення: транспортного управління для чекістської роботи на залізничному, морському, річковому, автомобільному транспорті та по лінії шосейних доріг і цивільного повітряного флоту; економічного управління у складі відділів з чекістської роботи на важливих підприємствах авіабудування, озброєння, боєприпасів, машинобудування, хімії, нафтової промисловості, електростанцій та зв'язку; створення у кожному оперативно-чекістському управлінні або відділі слідчих частин, а також визначення єдиного управління внутрішніми військами НКВС (замість двох, що існували до цього), яке буде управляти військами, що забезпечують охорону промислових підприємств, залізничні вузли та споруди, і конвойними військами. Підрозділи вказаних управлінь створювались і в регіональних органах.

Отже, представлена структура НКВС СРСР, яка в подальшому була в цілому затверджена, складалася з наступних структурних підрозділів:

- центральний апарат: народний комісар та його заступники, секретаріат НКВС СРСР, Контрольно-інспекторська група при Наркомі, Секретаріат Особливої Наради при Наркомі;

- оперативно-чекістські управління: Розвідувальне (перше) управління; Контррозвідувальне (друге) управління; Секретно-Політичне (третє) управління; Управління особливих відділів; Транспортне управління; Економічне управління; Слідча частина з особливо важливих справ; Перший відділ (відділ охорони); перший спецвідділ (обліково-статистичний та розшуковий); другий спецвідділ (контроль над усіма видами зв'язку, радіосповіданням, радіоперехопленням, оперативна техніка);

третій спецвідділ (зовнішнє спостереження, обшуки, арешти); четвертий спецвідділ (ВЧ-зв'язок, радіолабораторія, спеціальні групи оперативної техніки та використання ув'язнених); п'ятий спецвідділ (шифрувальний); шостий спецвідділ (Держсхов).

– адміністративно-оперативні управління: Головне управління міліції; Головне управління пожежної охорони; Головне управління місцевої протиповітряної оборони; Управління державних архівів; Тюремне управління; Управління у справах військовополонених та інтернованих; Управління коменданта Московського Кремля; Штаб винищувальних батальйонів НКВС.

– управління військ: Головне управління прикордонних військ НКВС; Головне управління внутрішніх військ НКВС (охорона залізничних споруд, особливо важливих підприємств промисловості та конвойна служба); Управління оперативних військ; Управління військового постачання; Політичне Управління військ НКВС; Військово-будівельний відділ НКВС.

– управління виправно-трудоих таборів; Головне управління виправно-трудоих таборів та колоній; Головне управління таборів аеродромного будівництва; Головну управління таборів залізничного будівництва; Головне управління таборів гідротехнічного будівництва; Головне управління таборів промислового будівництва; Головне управління таборів гірсько-металургійної та паливної промисловості; Управління таборів лісової промисловості; Управління таборів з будівництва Куйбишевських заводів; Дальбуд, Головне управління шосейних доріг; управління матеріально-технічного постачання НКВС; Господарське управління; Відділ кадрів; Центральний планово-фінансовий відділ; Мобілізаційний відділ; відділ залізничних та водних перевезень.

Відповідно до структурної організації союзного наркомату оформлювалися структури й республіканських НКВС.

В умовах війни органи НКВД і відповідно міліції забезпечували виконання наказів та розпоряджень військової влади, що регламентували режим у місцевостях, оголошених на воєнному стані. Правовою підставою такого переформатування діяльності органів НКВС став виданий у перший день війни Указ Президії ВР СРСР

«Про воєнний стан». Відповідно до положень цього документу, у місцевостях, оголошених на воєнному стані, всі функції органів державної влади в галузі оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки належали військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там де не було військових рад, – вищому командуванню військових з'єднань [129, С.20].

На території УРСР всі частини військ НКВС, винищувальні батальйони та всі підрозділи міліції, які дислокувалися у межах Тернопільської, Рівненської, Житомирської, північних районів Кам'янець-Подільської і Вінницької областей та районів Київської області і м. Києві на правому березі Дніпра, відповідно до наказу начальника охорони тилу Південно-Західного фронту від 28 червня 1941 р., повністю підпорядковувались в оперативному відношенні останньому [129, С.20]. Зокрема, в оперативному підпорядкуванні генерал-майора В. Хоменка, який очолював Управління охорони тилу Південно-Західного фронту, перебувало 60 тис. особового складу військ НКВС, дислокованих в Україні, а саме: дев'ять прикордонних загонів (15 тис. осіб), резервний прикордонний полк (2 153 осіб), 23-я дивізія оперативних військ (8 193 осіб), дві дивізії (4-та і 5-та) військ з охорони залізничних споруд (15 068 осіб), дві бригади військ охорони особливо-важливих підприємств промисловості (10 676 осіб), чотири полки 13-ї дивізії конвойних військ (7 820 осіб), два окремих батальйони (1 142 осіб) [91, С.61–62].

В умовах війни значно розширилися повноваження окремих підрозділів НКВС. Зокрема, органи міліції, поряд з виконанням своїх безпосередніх функцій, пов'язаних із охороною громадського порядку та боротьбою зі злочинністю, додатково мали забезпечувати інші, виконання яких вимагали умови воєнного стану. Так, до функцій органів міліції додалися: боротьба з порушниками правил військового обліку, з дезертирами та особами, що ухилялися від служби в армії, з мародерами, панікерами та розповсюджувачами різного роду провокаційних чуток, виявлення ворожих агентів, провокаторів та інших злочинних елементів, боротьба з розкраданнями військових вантажів.

Нові види злочинності, породжені війною, вимагали від органів міліції активізації всіх сил та засобів. Для припинення розгулу злочинності видавалися

чисельні нормативні документи, що регламентували діяльність органів та підрозділів міліції у цьому напрямку. Більшість з них діяли до самого початку контрнаступальних дій СРСР і зобов'язували працівників міліції організовувати боротьбу з дезертирством і посилювати роботу, спрямовану на виявлення агентури супротивника, диверсантів та інших осіб, що займалися розвідувально-підбивними акціями у прифронтовій смузі і тилкових районах.

ГУМ НКВС СРСР було проведено ряд організаційних заходів з перебудови роботи основних підрозділів міліції. На час війни відмінялися усі відпустки, застосовувалися заходи щодо укріплення бригад сприяння міліції, організації груп сприяння винищувальним батальйонам та груп охорони громадського порядку.

Враховуючи, ситуацію, яка складалася у перші місяці війни, наступ супротивника та окупацію території УРСР, штати центрального апарату ГУМ НКВС УРСР станом на кінець 1941 р. були скорочені зі 115 до 65-70 працівників [129, С. 22]. Це було зумовлене насамперед тим, що значна кількість працівників під час тимчасової окупації українських територій потрапляли в оточення, гинули у боях або ж зникали без вісті.

Початок війни був позначений спробами нацистів дестабілізувати тили радянських військ, завдати максимальної шкоди промисловості й транспорту, зірвати процес евакуації підприємств та установ. Розпочинається масове закидання до прифронтової смуги парашутних десантів, шпигунів, диверсантів, терористів, сигнальників. З метою їхньої ліквідації створюються винищувальні батальйони. Так, згідно з Постановою РНК СРСР «Про боротьбу з парашутними десантами і диверсантами противника у прифронтовій смузі» від 24 червня 1941р. на органи НКВС було покладено організацію боротьби проти парашутних диверсантів, в зв'язку з чим при міських, районних відділах (відділеннях) НКВС, дислокованих у прифронтових зонах, були створені винищувальні батальйони з числа перевіреного партійного, комсомольського й радянського активу, здатного володіти зброєю. Керівниками цих батальйонів призначалися надійні оперативні співробітники НКВС та міліції [153, С. 52–53].

Згідно з Директивою НКВС СРСР від 7 липня 1941 р. перед особовим складом карного розшуку та інших міліцейських служб була поставлена задача в будь-який час та в будь-якій обстановці бути готовими до самостійного або спільно з підрозділами Червоної Армії виконання бойових операцій з ліквідації диверсійних груп, парашутних десантів і регулярних частин гітлерівців, особливо в районах, оголошених на воєнному положенні, та в зонах бойових дій.

В складній обстановці відбувалася організація винищувальних батальйонів у Західній Україні, оскільки усі області одразу стали театром воєнних дій. Протягом декількох днів у Чернівецькій області було сформовано 13 винищувальних батальйонів і 4 окремі роти, в яких числилося 1056 бійців, у Тернопільській області – 39 винищувальних батальйонів, в місті Львів – один батальйон у складі двох рот чисельністю 324 бійці [78, С. 4].

Вже на третій день війни винищувальні батальйони були створені й в інших областях України, зокрема у Дніпропетровську, Кривому Розі, Нікополі. У 49 районах Київської області винищувальні батальйони були сформовані вже на п'ятий день війни чисельністю від 150 до 460 осіб, у них був підібраний і призначений весь командний склад. На 27 – 28 червня 1941 р. в Полтавській, Кіровоградській і Чернігівській областях було організовано 109 винищувальних батальйонів із загальним числом 19291 бійців [237, С.111–112]. У Ворошиловградській області у всіх районах і містах були створені й озброєні 36 винищувальних батальйонів загальною чисельністю 7753 особи. У Краснодарі і Краснодарському районі у винищувальному батальйоні налічувалося 1200 осіб. На території Сталінської області в кінці червня 1941 р. органами НКВС і міліції було сформовано 34 винищувальні батальйони, в яких налічувалося 6640 чоловік. Загалом у липні-вересні 1941р. в Україні було сформовано 651 винищувальний батальйон чисельністю понад 118 тис. осіб [78, С. 161].

Необхідно відмітити, що до складів винищувальних батальйонів залучались співробітники оперативних підрозділів НКВС та міліції здебільшого в зв'язку з тим, що вони володіли оперативними навичками та знаннями, досвідом конспірації й розвідки, мали на зв'язку розгалужену мережу агентури, напрацьовану ще за мирних

часів, що було дуже важливим в умовах ведення боротьби з диверсантами, агентами-розвідниками тощо. Так, в наказі НКВС УРСР № 0084 від 25 червня 1941р. «Про заходи боротьби з парашутними десантами і диверсантами противника» [78, С. 37–39] вказувалось на необхідність широкого використання агентурної мережі.

В подальшому, з метою контролю за створенням винищувальних батальйонів, диверсійних груп, партизанських формувань, керівництва їх оперативно-бойовою діяльністю, збором розвідувальної інформації за лінією фронту в серпні 1941р. у складі НКВС організовуються 4-ті відділи НКВС та його обласні Управління. Подальше розгортання підпільно-партизанської та розвідувально-диверсійної роботи на окупованій території, обумовило необхідність визначити зафронтову діяльність як пріоритетний напрям дій органів безпеки, в зв'язку з чим у квітні 1942 р. 4-й відділ був реорганізований у 4-те управління НКВС УРСР. Серед основних завдань новоствореного підрозділу, згідно з Положенням про роботу 4-тих відділів УНКВС прифронтових областей, затвердженим наказом НКВС СРСР від 25 серпня 1941 р. № 001151, були такі: повсякденне керівництво організацією винищувальних батальйонів; організація агентурної та військової розвідки, забезпечення винищувальних батальйонів та партизанських формувань зброєю, боєприпасами, технікою тощо [78, С. 27].

Умови воєнних дій вимагали застосування усіх сил та засобів у зміцненні обороноздатності країни, а також здійсненні заходів щодо облаштування оборонних споруд, які б мали забезпечувати стримання ворожих військ. В зв'язку з цим у серпні 1941 р. на НКВС покладалося виконання функцій із забезпечення керівництва будівництвом оборонних споруд і відповідно створення у його структурі нового підрозділу – Головного управління оборонних робіт НКВС СРСР. Проте, своє існування у складі НКВС цей підрозділ завершив вже у жовтні 1941 р., коли був переданий у відання НКО СРСР.

У зв'язку з наступом німецько-фашистських військ та залишенням значної території УРСР радянськими військами, поряд з реорганізацією роботи всіх державних органів влади, реорганізації підлягала і робота НКВС УРСР. Так, у довідці «Про організацію роботи Наркомату внутрішніх справ УРСР у зв'язку з

тимчасовою окупацією території УРСР супротивником” від 1 листопада 1941 р. були визначені нові підходи щодо організації та напрямів подальшого використання апарату НКВС. Зокрема, зазначалось, що “необхідно вважати доцільним кваліфікований оперативно-чекістський апарат наркомату в цілому зберегти на чекістській роботі”. По суті це означало, що у складі НКВС залишались переважно оперативно-чекістські підрозділи, які були наділені відповідними функціями і активно були задіяні у боротьбі із супротивником. Більшість структурних одиниць, діяльність яких в умовах війни була недоцільною, ліквідовували, або ж скорочувались їх штати. Оперативний склад апарату НКВС УРСР та обласних управлінь у кількості 1500-1600 осіб, що вивільнювався, належало використовувати за вказівкою НКВС СРСР після укомплектування особливих відділів Південно-Західного фронту. Технічний склад оперативних відділів та особовий склад неоперативних підрозділів та управлінь, який вивільнявся в результаті реорганізації, звільнявся зі служби і направлявся у військові частини Червоної Армії, або підлягав евакуації у тилі області [129, С.22].

Станом на листопад 1941 р. реорганізований апарат НКВС УРСР мав у своєму складі [129, С. 21]:

1-е управління, яке займалося розвідувальною діяльністю. До штату підрозділу входило 54 особи. Залежно від ситуації, яка складалася в умовах воєнного стану, управління збільшувалося до 110–120 осіб та підлягало використанню на прямій роботі по проведенню розвідки на території супротивника. Зокрема, близько 80 співробітників використовувались на роботі в оперативно-розвідувальних групах, які перебували безпосередньо на лінії фронту з дислокацією по місцю розташування штабів армій, а близько 40 осіб перебували у місці дислокації апарату НКВС УРСР і мали здійснювати координацію роботи зазначених груп.

2-ге управління – виконувало функції із контррозвідувальної діяльності. До його штату входило близько 120 співробітників. Зберігалось повністю і використовувалось безпосередньо на лінії фронту, створюючи контррозвідувальні

групи при штабах армій. Для координації їх діяльності в апараті НКВС УРСР залишалось 35-40 співробітників.

4-й відділ. Займався організацією та діяльністю партизанських загонів. Його штат становив 48 осіб, і в подальшому збільшувався до 80 співробітників. Місце дислокації – при штабі Південно-Західного Фронту.

4-й спецвідділ (урядового зв'язку) – штат у кількості 17 співробітників повністю зберігався.

3-є управління (секретно-політичне), на яке покладалось оперативно-чекістське обслуговування об'єктів, що збереглися, але були евакуйовані на території інших республік СРСР. Штат становив 115 осіб, але був скорочений до 70-75 працівників.

Також до складу НКВС УРСР входили: Головне управління міліції, управління таборів і колоній, адміністративно-господарське управління, 1-й спецвідділ (обліково-статистичний), 2-й спецвідділ (радіорозвідка та радіоконтррозвідка), 5-й спецвідділ (шифрувальної та дешифрувальної роботи), відділ кадрів, фінансовий відділ. Вказані підрозділи в цілому використовувались за призначенням, але їх штати були значно скорочені. Підлягали ліквідації Управління пожежної охорони, тюремне управління, 3-й спецвідділ (зовнішнього нагляду).

Просування ворожих військ вглиб території України вимагало відповідної передислокації і органів НКВС. Так, у вересні 1941 р. частина апарату НКВС УРСР була евакуйована до м. Харкова, згодом до м. Старобільська та с. Мелового Ворошиловградської області. Особовий склад наркомату задіявався у проведенні оперативно-чекістських заходів на території Харківської області. Зокрема, організована на підставі наказу НКВС УРСР № 52 від 29 січня 1941 р. оперативна група під керівництвом заступника наркома Т. Строкача мала надавати практичну допомогу Харківському УНКВС. У липні 1942 р. НКВС УРСР було передислоковане до м. Ворошиловград, у серпні 1942 р. – до м. Енгельса Саратовської області РСФРР [145, С. 51].

Протягом перших років війни спостерігається тенденція розширення повноважень органів державної безпеки. Відділи, в тому числі оперативні, набували

статусу управлінь з більш широким колом повноважень. Пояснюється це звичайно ж умовами воєнного часу і необхідністю концентрації зусиль у боротьбі з ворогом.

На травень 1942 р. була оголошена нова структурна побудова НКВС СРСР. До його складу входили вже близько 30 управлінь. Більшість з них виконували функції із забезпечення державної безпеки і організації роботи по боротьбі з ворожою агентурою. Це і Розвідувальне управління НКВС СРСР, Контррозвідувальне, Секретно-політичне, 4 управління, Управління особливих відділів, Транспортне та Економічне управління, Спецвідділи (оперативної техніки, оперативний, який проводив зовнішню розвідку, агентурні установки, агентурне висвітлення) тощо. Значно розширилося і Головне управління міліції НКВС СРСР. До його складу входили такі оперативні підрозділи: відділ карного розшуку; відділ по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності; оперативний відділ; водний відділ; відділ залізничної міліції. Також до структури ГУМ входили паспортний відділ, відділ службової і бойової підготовки та державна автоінспекція [111, С. 271–304].

Згодом, відділ залізничної міліції та водний відділи були підпорядковані спочатку оперативному, а далі і структурно транспортному управлінню НКВС СРСР. Директивою НКВС СРСР транспортним відділам НКВС від 18 жовтня 1941р. «Щодо активізації агентурно-оперативної роботи з виявлення ворожих елементів на залізничному транспорті» [154, С. 220–221], окрім активізації агентурно-інформаторської роботи та оперативних заходів, спрямованих на виявлення та боротьбу з ворожими елементами, що ведуть підривну роботу на транспорті, пропонувалося підпорядкувати в оперативному відношенні залізничну міліцію начальникам ОТВ НКВС.

В подальшому, наказом НКВС СРСР від 4 жовтня 1942 р. № 002169 «Про підпорядкування залізничної та водної міліції ТУ НКВС СРСР» [155, С. 334], з метою об'єднання керівництва оперативними заходами органів НКВС на залізничному та водному транспорті, було проведено повне підпорядкування вказаних підрозділів міліції. Дорожні і водні відділи та відділення міліції підпорядковувались безпосередньо начальникам транспортних і водних відділів та відділень НКВС. Залізничний та водний відділи ГУМ НКВС розформувались. У

складі ТУ НКВС СРСР був створений 4-й відділ (транспортної міліції) на правах оперативного відділу. В подальшому ТУ було реорганізоване у 3-є транспортне управління НКДБ СРСР, а у структурі ГУМ НКВС СРСР знову організовані відділи залізничної та водної міліції.

В умовах війни особливого значення набували напрями використання військ НКВС, до складу яких входили прикордонні, оперативні війська, війська з охорони важливих промислових і залізничних споруд, конвойні війська. Пошук оптимальної організаційної структури для військ НКВС тривав протягом перших років війни. З одного боку, обставини воєнного стану і безпосередня участь військових підрозділів НКВС у обороні країни вимагали створення єдиної керованої системи, з іншого, – спроби покласти функції контролю та організації діяльності на один підрозділ в результаті визначалися неефективними, що призводило до доволі частих реорганізаційних процесів. Зокрема, з метою здійснення централізованого керування військами з охорони тилу Червоної Армії НКВС, створених у перші дні бойових дій, 8 липня 1941 р. створюється штаб військ НКВС. Проте, діяльність цього органу була визнана неефективною через, по-перше, необхідність керування різними за своїм призначенням військами і, по-друге, через малу штатну чисельність самого штабу, яка становила лише 127 осіб. В зв'язку з цим 30 серпня штаб військ НКВС був ліквідований, а його функції покладалися на Головне управління прикордонних військ [91, С. 61–62]. Однак, згодом і цей крок видався невдалим, оскільки діяльність ГУПВ була зосереджена на забезпеченні охорони державного кордону в складних умовах військових дій, і керування розрізненими видами військових формувань НКВС виявилось і малоефективним. В результаті урядом країни було прийнято рішення про створення у системі військ НКВС ще одного управління, яке б забезпечило виконання завдань із охорони тилу Червоної армії. 28 квітня 1942 р. на підставі наказу НКВС СРСР № 00852 у складі Головного управління внутрішніх військ НКВС було сформоване спеціальне управління військ з охорони тилу Діючої армії. Згодом, вже у травні 1943 р. воно було реорганізоване у самостійну структурну одиницю – Головне управління. Подібна система управління військ з охорони тилу проіснувала до кінця бойових дій [91, С. 62–63].

Подальші кроки щодо пошуку оптимальної структури військ НКВС були направлені на вирішення проблемних питань у керівництві військами та визначення єдиної системи керування. В результаті проведених реорганізацій структура військ НКВС мала у своєму складі: Головне управління прикордонних військ, Головне управління внутрішніх військ, Управління оперативних військ, Управління військового постачання, Політуправління військ НКВС, Військово-будівельний відділ. Однак, така побудова також виявилася неефективною, в результаті чого у січні 1942 р. ГУВВ було поділене на три самостійне управління: військ НКВС з охорони залізниць, військ НКВС з охорони особливо важливих підприємств промисловості та конвойних військ НКВС [111, С. 75; 91, С.63].

Детальні структури НКВС СРСР та НКВС УРСР представлені у додатках М, Н до дисертаційного дослідження.

3.3. НКВС УРСР під час відновлення радянської влади на звільнених територіях та на завершальному етапі війни (1943 р. – вересень 1945 р.).

Переламний хід подій Другої Світової війни на території Радянського Союзу, звільнення від ворожої окупації територій, зокрема України, позначився новими структурними змінами у системі НКВС.

Посилення диверсійної та шпигунської діяльності ворожих агентів, контрреволюційних елементів, підривної, диверсійної, терористичної діяльності іноземних розвідок тощо всередині СРСР вимагало виведення справи із забезпечення державної безпеки на новий рівень, із наданням органам, які її забезпечували, самостійного статусу. В зв'язку з чим, у 1943 р. знову був проведений розподіл НКВС на два наркомати і органи державної безпеки відновили свою діяльність. Постановою ПБ ЦК ВКП (б) і Указом Президії ВР СРСР від 14 квітня 1943 р. «Про організацію Народного комісаріату державної безпеки» зі складу НКВС СРСР був відокремлений Народний комісаріат державної безпеки, шляхом виділення з НКВС СРСР оперативно-чекістських управлінь та відділів. У

постанові і затвердженому РНК СРСР у червні 1943 р. Положенні про НКДБ визначалися його система, задачі та структура [146, С. 131].

Крім того, передбачалася реорганізація Управління особливих відділів НКВС СРСР і створення органів «Смерш» у складі НКО, НКВМФ та НКВС. В результаті на підставі Постанови РНК СРСР від 19 квітня 1943 р. № 415-138сс особливі відділи за напрямками діяльності передавалися у відання визначених народних комісаріатів, а на їх основі створювалися Головне управління контррозвідки «Смерш» НКО СРСР, Управління контррозвідки «Смерш» НКВМФ СРСР. 15 березня 1943 р., на виконання вказаної постанови НКВС СРСР був виданий наказ № 00856, яким на базі 6-го відділу УОВ НКВС СРСР створювався відділ контррозвідки «Смерш» НКВС [93, С. 54–55]. На нього покладалася завдання з агентурно-оперативного обслуговування прикордонних та внутрішніх військ, міліції та інших озброєних формувань Наркомату. Зазначені підрозділи були основними ланками у структурі військових органів, які провадили активну контррозвідувальну роботу.

У травні 1943 р. наркомам НКВС – НКДБ союзних і автономних республік, УНКВС країв та областей, а також начальникам транспортних і водних відділів НКДБ була розіслана Директива наркомів внутрішніх справ та державної безпеки (від 11 травня 1943 р. № 232/3 [41, С. 36–39]) щодо завдань НКДБ, організації його структури та запропоновані схеми структурного розподілу наркоматів, виходячи з покладених на них завдань.

Схема організації НКВС – УНКВС в республіках, краях та областях мала включати в себе: керівництво, секретаріат, управління міліції, управління – відділ пожежної охорони, управління – відділ ШОСДОРа, управління – відділ виправно-трудова колоній, тюремний відділ, відділ – відділення по боротьбі з бандитизмом, оперативний відділ – відділення по керівництву оперативно-чекістської роботи в ВТТ, ВТК, таборах військовополонених, відділ – відділення «Смерш» із обслуговування військ НКВС (визначався за особливим списком), відділ залізничної і водної міліції (за особливим списком), відділ державних архівів, відділ – відділення трудових спецпоселень (за особливим списком), відділ – відділення МППО (за особливим списком), управління у справах військовополонених та

інтернованих (за особливим списком), управління аеродромного будівництва (за особливим списком), 1-й спецвідділ, відділення урядового «ВЧ» зв'язку, відділення по шифрувальній роботі, відділ кадрів, адміністративно-господарський відділ, фінансовий відділ.

Отже, у 1943 р. шляхом розподілу були оформлені нові структурні організації двох силових відомств каральної системи – НКВС та НКДБ. Подальші реорганізаційні процеси, які відбувалися в НКВС, в цілому були реакцією на зміни оперативної та загальної суспільно-політичної обстановки в країні.

Наступальні дії Червоної Армії та звільнення окупованих територій від ворожих військ відповідно тягли за собою структурну перебудову органів НКВС, відновлення їх структурних підрозділів. Завдання із оновлення діяльності НКВС на звільнених територіях покладалася на оперативні групи, які створювалися зі співробітників НКВС і здебільшого перебували у передових частинах Діючої армії. Поступово відновлювалася робота обласних управлінь та районних відділів – відділень НКВС.

Станом на початок 1943 р. апарат НКВС УРСР у складі 443 осіб на чолі з наркомом дислокувався у м. Старобільську, а після звільнення значної території УРСР повернувся до столиці. Керівником НКВС УРСР у липні 1943 р. було призначено В. Рясного. До 1944 р. склад центрального апарату НКВС був збільшений до 808 осіб, загальна чисельність органів НКВС до кінця цього ж року зростає до 58 348 осіб, що становило 75% від встановленої штатної чисельності [129, С. 27].

Окрім оформлення органів НКВС на місцях, певним структурним реорганізаціями піддавалися й інші органи в його структурі, змінювався напрямок їх діяльності, до переліку додавалися нові функції, виконання яких вимагали об'єктивні обставини, через що збільшувалась штатна чисельність, змінювався статус підрозділів тощо.

Так, наприклад, підрозділи по боротьбі з бандитизмом у структурі НКВС протягом 1941–1943 рр. структурно не змінювались. Лише збільшувалась їх штатна чисельність, що було викликано насамперед необхідністю активізації боротьби з

бандитизмом. Як свідчать документальні матеріали, кількість бандитських проявів на території СРСР, в тому числі й Україні, значно збільшилась. У доповіді начальника ВББ НКВС СРСР А. Леонтьєва на ім'я заступника наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглова від 30 вересня 1944 р. «Про результати боротьби з бандитизмом, дезертирством та ухиленням від служби в Червоній Армії за три роки Вітчизняної війни (з 1 липня 1941р. по 1 липня 1944р.)» зазначалося, що за вказаний період на території СРСР було ліквідовано 7161 бандгрупу та 7 525 учасників бандитських угруповань. На території західних областей України було ліквідовано 34 878 учасників банд УПА та ОУН, а загальна чисельність «бандитів» складала 89 008 осіб [139, С. 503].

Розширення обсягів діяльності спецпідрозділів супроводжувалося збільшенням їх штатів. Так, наказом НКВС СРСР від 15 травня 1943 р. № 00861 затверджувалися нові штати ВББ, а наказом НКВС СРСР від 31 травня 1943 р. № 1234 оголошувався штатний розпис особового складу. Відповідно до вказаних документів до складу ВББ НКВС СРСР вже входило 8 відділень, робота яких організовувалась за територіальним принципом. При цьому до переліку завдань підрозділів по боротьбі з бандитизмом була додана функція щодо боротьби з дезертирами та особами, які ухиляються від мобілізації. З метою виконання цих завдань у складі ВББ утворене 8 відділення. Загальний штат ВББ вже складав 66 осіб. Крім того, наказом НКВС СРСР від 31 травня 1943 р. № 1235 затверджувалася розстановка негласного складу ВББ НКВС СРСР у кількості 50 осіб (9 відділення та відділення розвідки) [139, С. 502–503].

Як зазначалося начальником ВББ НКВС СРСР А. Леонтьєвим у вказаній вище доповіді, збільшення штатної чисельності, а також укріплення керівного та оперативного складу центрального і периферійних відділів – відділень по боротьбі з бандитизмом сприяло успішній їх роботі. Якщо у жовтні 1941 р. загальна чисельність апаратів по боротьбі з бандитизмом складала 712 осіб, то вже у липні 1944 р. – 5900 [139, С. 502–503].

Особлива увага радянського керівництва була прикута до територій західних областей України. В період 1943 – 1944 рр. тут активізувалися антирадянські

виступи українських націоналістичних організацій. Оскільки спротив українців радянській владі кваліфікувався як особливо небезпечний злочин проти порядку управління, НКВС СРСР на території України був проведений ряд заходів, спрямованих на придушення «бандитських проявів» та стабілізації обстановки. Так, в м. Рівне був створений оперативний штаб, а в уражених бандитизмом районах – оперативні групи на чолі з керівними працівниками НКВС СРСР та УРСР; в усіх районах і крупних населених пунктах розставлялися посилені гарнізони військ НКВС; з відібраних радянських партизан створювалися загони по боротьбі з бандитизмом; у складі ВББ НКВС СРСР було організоване спеціальне відділення по ліквідації банд УПА та оунівського підпілля.

Наскільки складною була ситуація на територіях західних областей УРСР, підтверджує лист секретаря Станіславського обкому КП (б) У М. Слоня секретарю ЦК КП (б) У Д. Коротченку від 23 вересня 1944 р. під назвою «Політінформація про політичний стан в області та боротьбі з проявами ворожої діяльності німецько-українських націоналістів» [225, С.71–86]. Зокрема, у листі зазначалося, що ситуація з політичним бандитизмом в районах, звільнених від німецьких окупантів, у липні 1944 р. була напруженою. В районах активізувалася діяльність спеціальних груп ОУН, так званих «СБ», які створювалися за вказівкою центрального проводу ОУН. Боротьба з бандитизмом проводилась, як вважав партійний функціонер, на недостатньому рівні, чому були причиною певні недоліки в організації діяльності наявних сил радянської влади на територіях, зокрема, відсутності узгодженості у діях військових начальників і начальників органів НКВС та НКДБ, внаслідок чого мали місце випадки, коли «те що робить один – не знає другий», в результаті чого банди здебільшого не знищуються, а перегоняються з одного місця на інше. Крім того, негативним фактором була відсутність єдиного централізованого управління військами і органами, що позначалося на оперативній діяльності, аналізі даних розвідки, здебільшого дії військ та органів НКВС та НКДБ спиралися на узгодженість їх керівників, а не єдиний наказ. З метою усунення недоліків у боротьбі з бандитизмом у листі були запропоновані певні заходи. Серед них – створення єдиного штабу по боротьбі з бандитизмом. Партсекретар пропонував

призначити керівником цього штабу командуючого Прикарпатським прикордонним округом генерала-майора Д. Демишина, його заступниками: начальника обласного управління НКВС полковника М. Завгороднього та начальника обласного управління НКДБ полковника О. Михайлова. Також пропонувалося підпорядкувати штабу діючі військові підрозділи охорони тилу фронту, внутрішні війська НКВС та прикордонні війська, а також обласні та районні апарати НКВС та НКДБ. У довідці до цього документу від 18 травня 1945 р. міститься інформація, що наркомом внутрішніх справ УРСР зазначене доповідалося особисто Д. Коротченку та М. Хрущову, а в подальшому зазначені пропозиції увійшли до постанови КП (б) У від 10 січня 1945 р. «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР».

Вже у жовтні 1944 р. через складну ситуацію, яка складалася на території західних областей УРСР, відповідно до наказу НКВС/НКДБ СРСР від 09 жовтня 1944 р. № 001240/00380 [42], з метою посилення роботи органів НКВС – НКДБ у західних областях УРСР був прийнятий ряд положень, які мали на меті підвищення ефективності боротьби з політичним та кримінальним бандитизмом, що вплинуло на зміну структури відділу по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР, який був реорганізований в управління. Діючі районні відділення НКВС та НКДБ реорганізовувалися у районні відділи, з тимчасовим збільшенням штатів. У складі районних відділів УНКВС західних областей створювалися відділення по боротьбі з бандитизмом чисельністю по 3-5 співробітників кожне, з комплектуванням їх особовим складом, який мав досвід боротьби зі злочинністю. Увесь склад начальників районних відділів НКВС та НКДБ західних областей підлягав перегляду, а тих керівників, які не відповідали своєму призначенню, наказувалося замінити. З цією метою відділи кадрів НКВС та НКДБ СРСР мали направити у розпорядження НКВС та НКДБ УРСР відповідно по 50 осіб досвідчених начальників райвідділів. З метою контролю проведення виконання кадрової роботи до УРСР був відряджений заступник начальника відділу кадрів НКВС СРСР.

Контроль за ефективністю виконуваних завдань по боротьбі з бандитизмом покладався на керівний склад НКВС та НКДБ УРСР. Керівництво агентурно-

оперативною роботою по боротьбі з оунівським підпіллям та озброєними бандами ОУН було розділене поміж керівниками НКВС УРСР по районах (Рівненської, Волинської і Тернопільської областей), а додатково на допомогу визначалися керівники НКДБ УРСР, прикордонних та внутрішніх військ по Українському округу. Так, на допомогу народному комісару внутрішніх справ УРСР В. Рясному призначався народний комісар державної безпеки УРСР С. Савченко і начальник прикордонних військ НКВС Українського округу П. Бурмак. Начальникові УББ НКВС УРСР Т. Строкачу у питаннях організації агентурно-оперативної роботи допомогти мали заступник народного комісара державної безпеки УРСР Д. Єсипенко і начальник внутрішніх військ НКВС Українського округу М. Марченков.

Нарком внутрішніх справ УРСР був зобов'язаний звітувати НКВС СРСР і Першому Секретарю ЦК КП (б) У про хід боротьби з оунівським підпіллям та ліквідацію озброєних банд ОУН в західних областях УРСР кожні 5 діб, а по найбільш резонансних справах інформувати позачерговими повідомленнями. Також начальники УНКВС західних областей УРСР мали систематично доповідати про проведені заходи першим секретарям відповідних обкомів КП (б) У.

Відповідно до штатного розпису УББ НКВС УРСР, затвердженого наказом НКВС СРСР від 14 листопада 1944 р. № 001388 [139, С. 516], по управлінню налічувалося 140 посад. До структури управління входило 5 відділів: 1-й – з викриття та ліквідації підпілля ОУН і повстанських банд УПА; 2-й – з викриття, ліквідації «політичного бандитизму», повстанських банд, груп нелегалів, по боротьбі з парашутистами і дезертирами; 3-й – слідчий відділ; відділ оперативного радіозв'язку та відділ по винищувальним батальйонам.

Відділи мали у своєму складі по декілька відділень, які виконували свої функції за територіальним-лінійним принципом. Так, у складі 1-го відділу із штатною чисельністю 36 осіб, функціонували: 1-е відділення – із розробки голів проводу ОУН, штабі УПА та УПК (8 посад); 2-ге відділення - яке здійснювало керівництво роботою з викриття та ліквідації підпілля ОУН і УПА на території Ровенської Волинської і Тернопільської областей (8 посад); 3-е відділення – ті самі

дії на території Львівської, Дрогобицької, Станіславської і Черновецької областей (10 посад); 4-те відділення – охоплював діяльністю території східних областей України (8 посад).

У складі 2-го відділу із загальною чисельністю 22 посади: 1-е відділення – здійснювало заходи по викриттю, ліквідації політичного бандитизму, повстанських банд та груп нелегалів по Харківській, Запорізькій, Сталінській, Сумській, Чернігівській, Полтавській, Ворошиловградській областях (5 посад); 2-ге відділення – по Київській, Одеській, Вінницькій, Миколаївській, Херсонській, Ізмаїльській, Дніпропетровській, Кам'янець-Подільській, Кіровоградській областях; 3-тє відділення – здійснювало роботу по боротьбі з парашутистами і дезертирами (9 посад).

3-й відділ із загальною чисельністю 25 посад, здійснював слідчу діяльність і мав у своєму складі 2 відділення, діяльність яких будувалася за територіальним принципом: 1-е – по обслуговуванню західних областей (12 посад); 2-ге відділення – по обслуговуванню східних областей (8 посад).

Крім того у складі управління функціонували: обліково-інформаційне відділення – 6 посад та відділення розвідки – 3 посади.

З метою надання допомоги у боротьбі з озброєними бандами у західних областях УРСР були виділені частини військ НКВС і визначені місця їх дислокацій. Так, у Львівській області дислокувалась 17 стрілецька бригада, три батальйони 25-ї стрілецької бригади, 18-й кавалерійський полк, 118-й окремий стрілецький батальйон 18-ї стрілецької бригади, 66-й та 219-й окремі стрілецькі батальйони 24-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС; у Станіславській області – 19-та стрілецька бригада внутрішніх військ НКВС; у Дрогобицькій області – 210-й окремий стрілецький батальйон 17-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС; Чернівецька область – 192-й окремий стрілецький батальйон 19-ї бригади, 237-й та 240-й окремі стрілецькі батальйони 23-ї бригади внутрішніх військ НКВС; Рівненська область – 16-та та 20-та стрілецькі бригади, 228-й окремий стрілецький батальйон 21-ї стрілецької бригади та три батальйони 24-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС; Волинська область – 9-та стрілецька дивізія (у складі 3

полків) та 189-й окремий стрілецький батальйон 18-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС; Тернопільська область – три батальйони 21-ї стрілецької бригади, два батальйони 25-ї стрілецької бригади, 174-й та 193-й окремі стрілецькі батальйони 19-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС [139, С. 516].

В подальшому, загальносоюзний ВББ НКВС СРСР також змінює свій статус і відповідно до наказу НКВС СРСР від 1 грудня 1944 р. № 001447 на його основі було створене Головне управління НКВС по боротьбі з бандитизмом. Начальником був призначений колишній керівник цього ж відділу комісар державної безпеки 3-го рангу А. Леонтьєв. В районах та областях створювалися відповідні управління та відділи НКВС – УНКВС [112, С.80].

Відповідно до покладених функцій визначалася й нова структурна організація управління, яка тепер складалася із 7 відділів та відділень (по боротьбі з дезертирством, відділення зв'язку), обліково-інформаційного відділу та секретаріату. Відділи формувалися за лінійно-територіальним принципом, тим самим здійснюючи заходи по боротьбі з бандитизмом не тільки на визначених територіях, а і за направленістю бандитських проявів. Так, 1-й відділ – займався боротьбою з оунівським підпіллям та озброєними бандами ОУН. Складався відділ з 3-х відділень, які вже формувалися за категоріями злочинів (по боротьбі з оунівським підпіллям, з озброєними бандами УПА та бандитизмом на Україна). 2-й, 3-й, 4-й и 5-й відділи – займались боротьбою з антирадянським підпіллям та озброєними бандами, створеними і залишеними німецькими розвідувальними органами на звільнених територіях. Відділи також мали у своєму складі по три відділення. 7-й відділ займався слідчою роботою. Крім того, після ліквідації штабу винищувальних батальйонів до складу ГУББ був включений 6-й відділ, який здійснював керівництво батальйонами. Таке рішення обумовлювалося зміною їх призначення, коли після 1943 р. зазначені підрозділи використовувалися виключно для боротьби з бандитизмом. На відділ покладалася функції щодо організації, навчання та забезпечення батальйонів, а також контроль за оперативно-бойовим використанням [204, С 28]. Всього по штату ГУББ НКВС СРСР значилося 179 осіб [139, С. 513–514].

Поряд із участю в бойових діях, боротьбою із націоналістичними рухами не припинявся маховик репресивних заходів із використанням органами НКВС окремих його структурних підрозділів. Розширення списку «неблагонадійних» осіб вимагало удосконалення діяльності архівних органів у складі НКВС. Так, наказ НКВС та НКДБ УРСР «Про затвердження Інструкції по збору та використанню документальних матеріалів органів УДА НКВС УРСР у роботі НКВС та НКДБ УРСР», виданий у серпні 1943 р., чітко регламентував дії архівних установ щодо забезпечення «оперативно-чекістської роботи» оперативних підрозділів. Зокрема, даною Інструкцією було регламентовано процес збирання, розробляння та зберігання документів, які мають важливе значення у роботі органів НКВС та НКДБ, визнавалася пріоритетною «оперативно-чекістська робота» цих підрозділів на підставі представлених АУ документів. Інструкція зобов'язувала органи Управління державними архівами на підставі документів, які мають «оперативно-чекістське» значення, складати списки-довідники на увесь контрреволюційний елемент і представляти в обов'язковому порядку один екземпляр цих списків відповідно до НКВС або НКДБ. Був розроблений приблизний перелік «політичних забарвлень», який додавався до даного наказу і містив майже 26 позицій [220, С. 108, 13].

Архівні органи чітко звітували про зроблену роботу, при цьому відмічаючи перевищення планів. Цьому є підтвердження у чисельних рапортах керівників центральних та районних архівів. Згідно з цими рапортами, лише по Центральному державному архіву Революції НКВС УРСР станом на 20 січня 1943 р. було розроблено 1143 одиниць зберігання, складено списків-довідників «контрреволюційних елементів» на 714 осіб. Той же самий архів звітує за 1-й квартал 1943 р.: розроблено 2472 одиниць зберігання (154 % від запланованого), підготовлено списків-довідників на 1288 осіб [219].

Надалі видавалися все нові циркулярні та директивні документи щодо ефективності використанні документальних матеріалів ГАУ в роботі оперативних підрозділів НКВС – НКДБ. Це і наказ НКВС – НКДБ СРСР від 2 жовтня 1944 р. № 00122/00368, який зобов'язував архівні органи зміцнити та покращити діловий

зв'язок з оперативними органами НКВС, НКДБ та контррозвідками СМЕРШ НКО та НКВМ СРСР, і циркуляр НКВС УРСР від 8 червня 1945 р. № 6/4/121.611сс «Про ефективність використання довідкових матеріалів архівних органів в оперативно-чекістській роботі», та інші [221, С. 1, 4,7,9,71].

Про «ефективність» діяльності архівних установ свідчить «Огляд роботи архівних органів НКВС СРСР за 1-е півріччя 1945 року з розробки та використання секретних документальних матеріалів державних архівів в оперативно-чекістських цілях» підготовлений начальником ГАУ НКВС СРСР І. Нікітінським 12 грудня 1945 р.. Згідно з цим документом по УРСР виявлено та обліковано з 01 січня по 31 квітня 1945 р. – 95 720 контрреволюційних елементів, тоді як за увесь 1944 р. – 277 тис. 688; отримано запитів оперативних підрозділів з 1-е півріччя 1945 р. – 3 106, і дано позитивних відповідей – 1 803. У результаті відпрацювання документальних матеріалів ГАУ УРСР протягом 1944 р. викрито та арештовано, за неповними даними, близько 4 тис. людей, і лише за 1-е півріччя 1945 р. арештовано близько 1 тис. контрреволюційних елементів [222, С. 4–16].

Переймалося керівництво країни і документальними матеріалами установ, організацій та підприємств, які функціонували при окупації територій німецькими військами. Наказом НКВС УРСР від 12 серпня 1943 р. № 006 «Про збір документальних матеріалів Великої Вітчизняної війни в районах УРСР, звільнених від німецько-фашистських окупантів» [220, С. 14] зазначалося, що такі документальні матеріали мають надзвичайне політичне, науково-історичне і оперативне значення і підлягають зберіганню у державних архівах. В зв'язку з цим начальники УНКВС були зобов'язані особисто керувати відділами державних архівів у цьому напрямку. На оперативний склад міліції міських та районних відділів-відділень (оперуповноважених та дільничних оперуповноважених) був покладений обов'язок збирати такі документи на територіях обслуговування і передавати до державних архівів, а керівники УНКВС мали щодавно доповідати наркомату про кількість і характер зібраних документів, їх розробку та використання в оперативних цілях. Знищення таких документів заборонялось.

Звільнення окупованих територій і відновлення на них радянських органів влади та апаратів НКВС супроводжувалося рядом заходів, переважно оперативного характеру, спрямованих на якнайшвидше відновлення радянської влади і попередження будь-якої підривної діяльності залишків німецьких пособників. Основними вимогами відомчих нормативних документів, виданих в рамках організації діяльності органів НКВС на звільнених територіях, була організація агентурно-оперативної роботи, відновлення зв'язків з агентурою та облікових матеріалів на неї. Так, в наказі НКВС СРСР від 12 грудня 1941 р. № 001683 «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, звільнених від військ противника» [154, С. 413–415] вимагалось організувати виявлення агентури німецьких розвідувальних органів, враховуючи при цьому ймовірну організацію з боку ворожих елементів диверсій, повстанського і контрреволюційного саботажу. З цією метою від органів НКВС під час здійснення агентурно-оперативної роботи на звільнених територіях вимагалось поновити зв'язки з агентами та освідомлювачами в тилу супротивника, а також негайно приступити до насадження нової агентурно-освідомчої мережі, через агентів, інформаторів, партизан та радянських громадян встановлювати і заарештовувати зрадників, провокаторів та інших осіб, які сприяли німецькій окупаційній владі у проведенні антирадянських заходів і переслідуванні партійно-радянського активу. Разом з активним розгортанням агентурно-оперативної роботи вимагалось поновити і активізувати слідчу роботу.

Нормативні документи, які видавалися згодом, містили певні рекомендації щодо дій оперативних підрозділів органів НКВС – УНКВС на звільнених територіях. З метою ефективної боротьби із залишками ворожих агентів практикувалося використання оперативно-чекістських груп, які представляли собою самостійні оперативні утворення, сформовані для виконання широкого кола спеціальних завдань. До їх складу входили оперативні співробітники, слідчі та допоміжний склад. Очолювали групи, як правило, керівні співробітники центрального апарату НКВС СРСР або союзних республік, а в деяких випадках – обласних УНКВС.

Наголошувалося і на необхідності узгодження оперативно-чекістської роботи між територіальними органами НКВС та відповідними особливими відділами, розгортати її за взаємною попередньою домовленістю. Особливу увагу необхідно було приділяти відновленню зв'язків зі старою агентурою, враховуючи при цьому обставини можливого її перевербування німецькими розвідками. Рекомендувалося якнайшвидше провести першочергові оперативні заходи з виявлення ворожої агентури, пособників німецької окупаційної влади, жандармів, поліцаїв та ін. З метою постійного спостереження за віддаленими населеними пунктами, де могли ховатися німецькі розвідники, радисти або банди, необхідним було проведення вербування агентури з числа лісників, мисливців, об'їждчиків. Одним з важливих етапів найскорішого поновлення агентурно-оперативної роботи було поновлення оперативного обліку і забезпечення агентурними розробками певних категорій громадян, які і у довоєнні часи вважалися «неблагодійними» (троцькісти, праві, колишні члени антирадянських партій та ін.).

Важливого значення в умовах відновлення радянського ладу на звільнених територіях набували й охорона та забезпечення належних умов роботи транспортних магістралей. З цією метою НКВС УРСР 28 жовтня 1943 р. був виданий наказ, який зобов'язував управління дорожніх відділів міліції активізувати роботу щодо посилення охорони залізниць. Особлива увага приділялася створенню спеціального апарату (резиденти, агенти, інформатори, довірені особи), здатного швидко проникати в злочинне підпілля, повідомляти органи міліції про вчинені злочини і підготовку нових, надавати можливість забезпечити ефективно в своєчасне проведення оперативно-розшукових заходів [236, С. 358–359].

Відновлення структури органів НКВС на звільнених територіях відбувалося у складних умовах і вимагало від усіх ланок апарату максимальних зусиль як у сфері забезпечення безпеки державної і громадян так і у відновленні суспільного ладу та забезпеченні нормальних умов життєдіяльності. Важливого значення набували відновлення транспортних магістралей, зруйнованих об'єктів промислової інфраструктури та ін. В повному обсязі відновлювали свою діяльність УШОСДОР НКВС УРСР та його територіальні органи на звільнених територіях. Так, наказом

НКВС УРСР від 16 грудня 1943 р. № 6 [224, С. 8] оголошувались штати УШОСДОРа НКВС УРСР на 1943 рік. До його складу входили: керівництво (очолював підрозділ А. Смирнов), виробничо-технічний відділ; відділ головного механіка; плановий відділ; відділ праці та заробітної плати; фінансовий відділ; відділ кадрів; відділ постачання та адміністративно-господарський відділ. Всього за штатами налічувалося 62 посади.

З метою проведення вишукувальних робіт та проектуванню відновлювальних шляхів та мостів загальносоюзного значення наказом НКВС УРСР від 29 грудня 1943 р. № 12 [224, С. 12] у складі УШОСДОР НКВС УРСР створювалася спеціальна група, до складу якої відряджалося 12 співробітників УШОСДОРа.

Крім того, на всіх дільницях де вимагалось відновлення доріг та мостів загальносоюзного значення створювалися дорожньо-експлуатаційні і мостові дільниці. Ряд наказів НКВС УРСР, виданих протягом 1943–1944 рр., закріплювали створення таких дільниць у населених пунктах, звільнених від німецьких окупантів. Так, наказами НКВС УРСР від 01 грудня 1943 р. № 3 [224, С. 4] такі дільниці створювалися у населених пунктах Чернігів, Козелець, Святошино, Васильків; від 03 січня 1944 р. № 21 [224, С.8] в м. Коростень; від 11 січня 1944 р. № 27 та від 12 січня 1944 р. № 29 [224, С. 10, 13] в м. Бердичів, від 13 січня 1944 р. № 30 [224, С. 14] у мм. Новоград-Волинський, Любарі та Вінниці; від 21 січня 1944 № 38 [224, С. 19] у м. Казатині та ін. На них покладалось відновлення об'єктів дорожньої інфраструктури, а також налагодження роботи кар'єрів для забезпечення матеріалами відновлювальних робіт.

В подальшому, питання відновлення автошляхів поставало ще гостріше і на це спрямовувався ряд наказів керівництва НКВС СРСР та УРСР. Так, 22 травня 1944 р. наказом НКВС СРСР «Про заходи з відновлення шосейних доріг та організації експлуатації шляхової служби на звільненій від ворога території» перед ГУШОСДОРом ставилося невідкладне завдання щодо якнайшвидшого відновлення та експлуатації шосейних доріг, мостів, кар'єрів, ремонтних майстерень, службових і житлових будинків на звільнених від ворога шляхах. На території УРСР фахівцям ГУШОСДОРу доручалося провести проектно-пошукові роботи з підготовки

будівництва автошляхів Харків-Київ і Київ-Сталіно [160, С. 189]. Наявної у розпорядженні УШОСДОРів робочої сили не вистачало з об'єктивних причин повоєнного життя суспільства. В зв'язку з цим, керівництвом НКВС було прийнято рішення щодо використання у проведенні будівельних робіт по всіх об'єктах УШОСДОРів військовополонених. Закріпило це постановою ДКО від 4 червня 1945 р. № 8921сс «Про заходи по трудовому використанню військовополонених і матеріально-технічному забезпеченню таборів для військовополонених». Зважаючи на важливість автодорожньої інфраструктури для відбудови промисловості в УРСР, урядовим рішенням республіці виділили 97 400 бранців, працю яких планувалося використати на реконструкції існуючих і будівництві нових автошляхів. Цей трудовий контингент переходив у підпорядкування ГУШОСДОР НКВС СРСР і передавався шести Управлінням будівництва (№ 3, 5, 6, 8, 12, 13), що мали проводити роботи на території 11 областей України [160, С. 189–190]. З метою забезпечення робочою силою УШОСДОРів на виконання наказу НКВС СРСР від 01 серпня 1945 р. у складі стаціонарних таборів ГУПВІ утворювалися табірні відділення, в яких утримувались військовополонені, що використовувалися на відбудові автошляхів. Так, на території України функціонувало вісім підсобних виробничих об'єктів ГУШОСДОРу із лімітною чисельністю 4 300 військовополонених [160, С. 192].

Дуже скоро з'ясувалося, що робочих рук бранців із стаціонарних таборів ГУПВІ для реалізації планів автодорожнього будівництва явно не вистачає. Відтак черговим кроком НКВС СРСР у напрямку підготовки до інтенсивного трудового використання військовополонених у будівництві доріг стала організація в УРСР стаціонарних таборів, підпорядкованих безпосереднього ГУШОСДОРу НКВС СРСР. У липні-серпні 1945 р. ГУПВІ облаштовує такі режимні установи: № 412 (м. Мерефа, Харківської області), № 413, (м. Хорол, Полтавської області), № 414 (сел. Березань, Київської області), № 415 (м. Харків), № 417 (м. Новомосковськ, Дніпропетровської області), № 418 (м. Берислав, Херсонської області). Бранців цих таборів планувалося використовувати безпосередньо на прокладанні дорожнього полотна [160, С. 192].

Протягом останніх років війни відбувся також ряд структурно-організаційних змін у загальній структурі системи НКВС, пов'язаних як зі створенням нових, зміною статусу існуючих підрозділів або їх назв.

Серед основних структурних перетворень слід, зокрема, відмітити створення у структурі НКВС відділу по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. До того ця функція входила до кола завдань органів міліції, а у 1943 р. було прийнято рішення про покладання цих завдань на окремий підрозділ. У січні 1944 р. та у січні 1945 р. змінюють свій статус Архівне управління та УПВІ НКВС СРСР до Головних управлінь. Наказом НКВС СРСР від 28 березня 1945 р. було утворено Управління спеціальними об'єктами НКВС в Криму, на яке покладалось управління Лівадійським, Воронцовським, Юсуповським палацами, радгоспами “Червоний” і “Молода гвардія” та керівництво їх охороною, що здійснювалася військовими підрозділами НКВС [91, С. 115].

У воєнні та повоєнні роки перед органами НКВС – НКДБ поставало нове завдання, пов'язане з репатріацією як цивільних громадян СРСР, так і військовослужбовців, які перебували у полоні, або були вивезені в країни Європи. Поставала нагальна потреба їх обліку та «фільтрації». З цією метою наказом НКВС СРСР від 28 серпня 1944 р. на базі Відділу спецтаборів ГУЛАГу створюється Відділ спецтаборів НКВС СРСР, а вже 20 лютого 1945 р. він був перейменований у відділ перевірко-фільтраційних таборів НКВС СРСР [112, С. 80–81].

Згідно з постановою ДКО від 22 травня 1945 р. № 8670сс звільнені Червоною Армією та військами союзників громадяни СРСР після реєстрації їх у фронтових збірно-пересильних пунктах та в таборах, для такої категорії осіб, направлялись до місць свого постійного проживання. По прибуттю на місце вони вже підлягали перевірці органами НКВС – НКДБ. У сільській місцевості облік проходив через сільради або апарат дільничної міліції, а в містах та районних центрах – через відділення міліції [25, С. 84].

В результаті проведених організаційно-структурних змін станом на 1 квітня 1945 р. до складу НКВС СРСР входили наступні підрозділи: керівництво, секретаріат, група офіцерів при наркомі, секретаріат Особливої наради, відділ

контррозвідки «Смерш» НКВС, відділ урядового зв'язку, ГУПВІ, ГУМПВО, ГУББ, ГУМ, ГУПО, 6 спецвідділів, тюремне управління, ВСП, відділ спецзавдань, відділ по боротьбі з дитячою бездоглядністю та безпритульністю, ВПФТ, ЦФВ, Плановий відділ, відділ залізничних і водних перевезень, автотранспортний сектор, арбітраж, господарське управління, управління військ НКВС, куди входили прикордонні та внутрішні війська, війська з охорони тилу ЧА, по охороні залізниць, по охороні підприємств, конвойні війська, війська урядового зв'язку, військового постачання, учбові заклади та гараж, ГАУ, ГУЛАГ, управління лісової промисловості, ГУАБ, ГУТГМП, Головпромбуд, ГУТЗБ, УМТП, ГУШОСДОР та партком НКВС СРСР.

За аналогією з союзним НКВС була організована структура і НКВС УРСР, за винятком окремих підрозділів, які створювалися і функціонували тільки у складі загальносоюзного апарату. Наприклад відділ залізничних і водних перевезень значився лише у структурі НКВС СРСР, а на місцях його функції виконували відділи зв'язку.

Висновки до 3 розділу

Радянізація західних областей УРСР та територій Бессарабії та Північної Буковини здійснювалася форсованими темпами, мала переважно насильницький характер, супроводжувалася масовими порушеннями громадянських прав, зловживаннями партійно-державних органів. Власне, це було утвердження вже випробуваної радянською владою в кінці 20-х–30-х років ХХ століття моделі соціалізму, насильницької уніфікації всіх сфер життя за стандартами тоталітарного суспільства. Органи НКВС відіграли у цьому процесі важливу роль. Боротьба з підпіллям ОУН–УПА, «бандитизмом» та іншими проявами «непокори» налаштованих проти радянської влади верств населення України були основними завданнями органів та підрозділів НКВС на цих територіях.

Структурна перебудова органів та підрозділів НКВС, розгалуження структурних підрозділів відбувалися переважно за умов зміни оперативної й політичної обстановки на зазначених територіях, відповідного наповнення переліку функцій апаратів НКВС. Структура створених підрозділів не вирізнялась від

загальноприйнятої моделі обласних, районних НКВС – УНКВС і містила у своєму складі апарати, які виконували основні завдання і функції.

У першому півріччі 1941 р. в умовах все більшого загострення суспільно-політичної ситуації і активних бойових дій на території Західної Європи, керівництво СРСР провело ряд суттєвих реорганізаційних кроків для удосконалення діяльності головного карально-репресивного апарату. Тут і розподіл існуючої системи НКВС на два наркомати, що дозволило усунути гіперцентралізацію всієї каральної системи СРСР та спростити занадто громіздкий апарат і створення нових підрозділів, діяльність яких мала забезпечити виконання основних завдань уряду із забезпечення безпеки держави та підвищення її обороноздатності.

Перебудова структурної організації НКВС в умовах початку і подальшого розгортання бойових дій на території СРСР здійснювалась повсякчасно і була викликана об'єктивними причинами необхідності підвищення обороноздатності країни, боротьбою із шпигунами, диверсантами, а також антирадянські налаштованими верствами населення. Об'єднання НКВС та НКДБ в одне відомство дозволило зосередити зусилля двох силових відомств у протидії противнику. На оформлення структури НКВС та визначення його штатної чисельності впливала низка факторів, пов'язаних із об'єктивними чинниками часів війни, які спричиняли певні структурно-організаційні зміни у загальній структурі НКВС. Широта завдань покладених на НКВС свідчить про значну роль його органів в екстремальних умовах. Крім того, Друга Світова війна з особливою виразністю розкрила військово-організаційну та правоохоронну мобільність органів НКВС.

Перебудова апарату НКВС УРСР протягом 1943 – 1944 рр. відбувалась по мірі звільнення територій республіки від загарбників. Майже одразу на місцях організовувалися і відновлювали свою діяльність всі ланки апаратів комісаріату.

Посилення протистояння радянській владі на звільнених територіях західних областей УРСР вимагало від керівництва країни та НКВС прийняття відповідних заходів, які в подальшому призводили до змін у загальній структурі НКВС та окремих її апаратів. Зокрема, підвищення статусу основного підрозділу, діяльність якого спрямовувалась на боротьбу з націоналістичними рухами – управління по

боротьбі з бандитизмом, до головного у структурі загальносоюзного НКВС та управління в НКВС УРСР.

Поновлення репресивних заходів на звільнених територіях потребувало активізації діяльності всіх ланок апарату НКВС, в тому числі й тих, які забезпечували його інформаційну складову. Поява нових об'єктів в колі діяльності оперативних підрозділів НКВС, як то німецькі шпигуни, диверсанти, пособники, учасники контрреволюційних рухів тощо, вимагало оновлення системи їх виявлення та обліку для подальшого агентурного розроблення. В цьому напрямку спрямовували свою діяльність державні архівні органи у складі НКВС.

РОЗДІЛ 4.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА НКВС – МВС У ПОВОЄННІ РОКИ (ВЕРЕСЕНЬ 1945 Р. – БЕРЕЗЕНЬ 1954 Р.)

4.1. Реорганізаційні процеси в структурі НКВС - МВС УРСР у перші післявоєнні роки (вересень 1945 р. - 1948 р.).

В перші повоєнні місяці, на відміну від змін, що спостерігалися у всьому світові, внутрішня ситуація в СРСР залишалася незмінною. Партійне керівництво країни під приводом захисту радянського народу від «імперіалістичної загрози» активно поновлювало і продовжувало політику придушення будь-яких спроб опору тоталітарному режиму [143, С. 38–39]. Поновлення діяльності всіх ланок карально-репресивного механізму відбувалося в умовах повоєнної стабілізації суспільного ладу, відновлення органів влади на місцях і насамперед діяльності правоохоронних органів. Тут варто зауважити, що юридичний режим воєнного стану на більшості територій СРСР, в тому числі й в Україні, був відмінений лише 25 вересня 1945 р., з прийняттям постанови Президією ВР СРСР від 25 вересня 1945 р. «Про признання недійсними Указу Президії Верховної Ради про об'яву в ряді районів СРСР воєнного стану». Проте, у західних областях України він діяв до липня 1946 р., по причині активізації національних визвольних рухів. Крім того, не одразу після закінчення війни було знято воєнний стан на транспорті: він зберігався ще деякий час у зв'язку з необхідністю здійснення спеціальних задач щодо відновлювання народного господарства та демобілізації армії [104, С. 176].

Розмежовані у 1943р. в окремі наркомати НКВС та НКДБ мали чітко визначені функції та завдання, які впливали з їх ролі у підтриманні тоталітарного режиму. Відповідно до організаційної побудови НКВС СРСР були структурно оформлені і НКВС союзних республік, в тому числі й України.

В цілому структури НКВС СРСР та УРСР до січня 1946 р. залишалися незмінними. Проте, у серпні 1945 р. розглядалося питання щодо переформатування

структури центрального апарату НКВС СРСР. Спеціально створеною комісією були розроблені варіанти нової структури центрального апарату НКВС СРСР і запропоновані на розгляд та затвердження народному комісару внутрішніх справ Л. Берії. Один з варіантів зміни структурної організації в цілому відображав тенденцію до скорочення штатів НКВС. В ньому пропонувалося провести такі зміни:

1. Створення Загального управління НКВС СРСР, куди мали увійти Секретаріат НКВС СРСР, 2-й спецвідділ (шифрувальний), 1-й спецвідділ (обліково-статистичний), а також Юридичний та Контрольно-інспекторський відділи.

2. Створення Секретно-оперативного управління НКВС СРСР на базі ГУББ, завданнями якого визначались: боротьба з бандитизмом; агентурно-оперативне обслуговування ув'язнених у ВТТ; агентурно-оперативне обслуговування спецпереселенців.

3. За відділом контррозвідки НКВС «СМЕРШ» пропонувалося залишити оперативне обслуговування військ НКВС і пожежної охорони, а оперативне обслуговування міліції та інших апаратів НКВС передати у створений СОУ НКВС СРСР;

4. 3-й спецвідділ (державне сховище цінностей (Гохран)) НКВС СРСР пропонувалося ліквідувати, і передати його функції до НКФ СРСР.

5. 4-й спецвідділ (особливе технічне бюро) НКВС СРСР – ліквідувати, а у структурі ГУЛАГу створити відділення з використання спеціалістів з числа ув'язнених.

6. 6-й спецвідділ НКВС СРСР – ліквідувати, а матеріально-технічне забезпечення об'єктів НКВС у Криму передати до Господарського управління НКВС СРСР.

7. Центральний фінансовий відділ НКВС СРСР пропонувалося об'єднати з фінансовим відділом військ НКВС СРСР в один відділ.

8. Тюремне управління – ліквідувати, передавши його функції до ГУЛАГу.

9. Головне управління пожежної охорони НКВС СРСР пропонувалося реорганізувати у Головну пожежну інспекція НКВС СРСР, а функції ГУПО НКВС СРСР (окрім контролю) передати пожежній охорони Наркоматів та виконкомів Рад.

10. Головне управління місцевої протиповітряної оборони НКВС СРСР пропонувалося реорганізувати в Управління МПВО НКВС СРСР.

11. Відділ спецзавдань НКВС СРСР включити до складу ГУПВ НКВС СРСР на правах відділу.

12. Відділ НКВС СРСР по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю – ліквідувати, функції передати до ГУМ НКВС СРСР.

13. Головне архівне управління НКВС СРСР передати у відання РНК СРСР.

14. Відділ спецпоселень НКВС СРСР пропонувалося ліквідувати, і передати оперативне обслуговування спецпереселенців до СОУ НКВС СРСР, а адміністративно-господарське обслуговування покласти на ГУЛАГ НКВС СРСР.

15. Відділ кадрів реорганізувати в Управління.

16. Виокремити з ГУМ НКВС СРСР Відділ по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності у самостійний відділ НКВС СРСР.

17. Політичний відділ ГУМ НКВС СРСР ліквідувати.

18. У складі ГУЛАГу НКВС СРСР організувати: тюремний відділ, відділ лісової промисловості (на базі Управління таборів лісової промисловості), відділ спецпоселень.

19. На базі ГУТГМП, Головпромбуда і ГУАБ організувати Головне управління промислового будівництва НКВС СРСР.

20. Інспекцію з котлонагляду виділити з ГУТГМП у самостійний апарат при НКВС СРСР.

21. На базі Політуправління ГУПВ та політвідділів усіх управлінь військ НКВС СРСР організувати самостійні Політуправління військ НКВС СРСР.

22. Відділ перевірко-фільтраційних таборів – ліквідувати.

23. Оперативно-чекістський відділ ГУЛАГу – ліквідувати, а його функції передати в СОУ НКВС СРСР [112, с. 83–85].

Більшість запропонованих змін у структурі були реалізовані частково, і звісно не одразу, а протягом декількох років. На чому можна зауважити напевно, це те, що скорочення штатів НКВС СРСР відбулося частково, і те лише за рахунок військових формувань у складі комісаріату. Так, поряд з ліквідацією деяких підрозділів у структурі НКВС, що було пов'язано з об'єктивними причинами повоєнного часу, апарат НКВС продовжував нарощувати свою могутність як за рахунок структурної організації, так і відповідно штатного навантаження.

Плани щодо скорочення організаційної структури і відповідно штатної чисельності насамперед стосувалися воєнізованих підрозділів у структурі НКВС, необхідність у діяльності яких, після закінчення воєнних дій відпадала. Так, у жовтні 1945 р. було ліквідоване Головне управління військ НКВС з охорони тилу діючої Червоної Армії. Скорочення чисельності військових підрозділів НКВС відбувалося у двох напрямках: за рахунок демобілізації 13 старших призовних віків й жінок-військовослужбовців та зняття військової охорони з важливих підприємств промисловості. Скорочення військ НКВС передбачали демобілізацію однієї шостої частини та доведення їхньої штатної чисельності до 763 914 осіб. Хоча, фактичне скорочення військ НКВС було здійснено у значно більших розмірах. Серед причин такого стану називають істотне скорочення обсягу їх завдань у зв'язку зі зміною міжнародної та внутрішньої обстановки у повоєнні роки [91, С. 109].

Певні зміни в організаційній структурі НКВС УРСР відбулися у 1946 р., в зв'язку з утворенням у складі УРСР Закарпатської області [179].

Наказом НКВС СРСР від 8 березня 1946 р. № 00189 було утворене обласне управління і затверджені штати: керівництво – начальник УНКВС, заступник начальника управління, заступник начальника УНКВС по міліції (він же начальник Управління міліції), заступник УНКВС по кадрам; секретаріат УНКВС; управління міліції (по штату – 124 посади); відділ пожежної охорони (14 посад); тюремне відділення (5); відділ по боротьбі з бандитизмом (по штату – 35 осіб, складався з секретаріату, відділень: агентурно-оперативного, по керівництву місцевими формуваннями, слідчого та радіозв'язку, групи оперативного обліку); відділення контррозвідки НКВС «Смерш» (7); 1 спецвідділ (обліково-архівний) (18); 2

спецвідділ (шифрувально-дешифрувальний) (3); група по боротьбі з дитячою безпритульністю та безнаглядністю (2); відділ кадрів (20); господарський (95) та фінансовий (14) відділи. Всього по штату апарату УНКВС Закарпатської області УРСР рахувалося 360 осіб, а по органах НКВС – 1993 особи [139, С. 543].

15 березня 1946 р., відповідно до прийнятих законодавчих актів, РНК СРСР перетворювалася на Раду Міністрів СРСР, РНК союзних республік в Ради Міністрів, а Народні Комісаріати – у міністерства. За аналогією союзного нормативного документу ВР УРСР був прийнятий Закон, згідно з яким РНК УРСР перетворювалося на РМ УРСР, а НКВС УРСР став Міністерством внутрішніх справ УРСР і відповідно НКДБ УРСР – МДБ УРСР [178; 112, С. 634–635].

Керівництво міністерствами внутрішніх справ союзних республік, зокрема й УРСР, здійснювало МВС СРСР – центральний орган державного управління в галузі внутрішніх справ союзно-республіканського значення. На початок 1946 р. особовий склад МВС УРСР налічував за штатом 96 741, а за списком 76 718 працівників [124, С. 25–26].

У повоєнні роки чітко простежується курс на зниження ролі МВС при одночасному укріпленні органів державної безпеки. Цьому, як вважають сучасні науковці, є цілий ряд причин, пов'язаних насамперед із посиленням репресій, укріпленням радянської влади на територіях, де спостерігались активні спротиви населення насадженому режиму.

Розширення повноважень органів державної безпеки супроводжувалося певними організаційними змінами, запровадженими на підставі рішення ПБ ЦК ВКП (б) від 4 травня 1946 р. про нову структуру МДБ СРСР і його місцевих органів [145]. Зокрема, в структурі МДБ створювалися підрозділи, діяльність яких спрямовувалась на реалізацію політики жорсткого придушення будь-яких спроб опору тоталітарному режиму. Детальна структурна органів державної безпеки представлена у роботі В. Окіпнюка [143, 146].

Найбільших структурних змін зазнали у цей період органи міліції. Зміна підпорядкування, виконання непритаманних функцій, значна нестача кадрових співробітників, кваліфікованих оперативників – все це лише неповний перелік тих

проблем з якими стикнулися органи міліції на повоєнному етапі свого розвитку і які справляли негативний вплив на якість та ефективність їх діяльності, оперативної роботи.

Порівняно із довоєнним періодом організаційні форми побудови міліції протягом 1946 р. залишалися практично незмінними. В складі ГУМ МВС СРСР, УМ союзних республік діяли відділи: політичний, кримінального розшуку, боротьби з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією, оперативний, служби й бойової підготовки, державної автомобільної інспекції, паспортний та секретаріат. У 1946–1947 рр. в результаті проведених організаційно-структурних змін змінювався статус відділів кримінального розшуку та по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією до Управлінь, що обумовлювалося необхідністю укріплення оперативних апаратів міліції через різке зростанні кримінальної та економічної злочинності.

Перед керівництвом МВС як СРСР, так і УРСР, поставало завдання переглянути наявні кадри, з тим, щоб співробітників, які не відповідали вимогам, замінити і таким чином кількісно укомплектувати та поліпшити якісний склад органів міліції [236, С. 393]. Для підвищення кваліфікаційного рівня, на території СРСР, в тому числі України, створювалися спеціальні школи та курси, що в свою чергу позитивно вплинуло на покращення оперативної майстерності співробітників. Зокрема, в УРСР спеціальні вечірні середні школи для навчання працівників міліції організовувались у всіх обласних управліннях внутрішніх справ. Офіцерський склад направлявся на навчання до спеціальних шкіл та курси, що відкривалися у Львові, Чернівцях, Харкові та Одесі [129, С. 410].

Важливим аспектом на той час у діяльності органів міліції було залучення до виконуваних функцій громадськості. Особливого значення це набувало на територіях західних областей УРСР, де у післявоєнні часи проводилася активна боротьба із націоналістичним рухом. Все це позначилося на структурі органів міліції на місцях. Так, в 1946 р. при міських, районних відділах міліції, лінійних відділеннях і лінійних пунктах міліції залізничного і водного транспорту створювалися бригади сприяння міліції, загальне керівництво якими покладалося на

органи міліції [129, С. 412]. На територіях західних областей України, на виконання постанови ЦК ВКП (б) від 1 червня 1948 р., органами міліції створювалися добровільні організації – групи охорони громадського порядку.

З метою боротьби із злочинністю та поліпшення профілактичної роботи в лютому 1948 р. у складі ГУМ МВС СРСР, а також в республіках і областях створювалися слідчі відділи та відділення.

Протягом 1946–1948 рр. партійним керівництвом СРСР і УРСР, керівним складом МВС СРСР та УРСР на спільних нарадах неодноразово розглядалися випадки грубих порушень законів співробітниками органів внутрішніх справ при провадженні арештів, обшуків, затягуванні термінів слідства тощо. Вкрай напруженою складалася ситуація у західних областях України, де спостерігався найвищий відсоток таких порушень співробітниками підрозділів міліції. З метою подолання таких явищ партійним керівництвом виносилися чисельні постанови та накази, які були здебільшого спрямовані на покарання винних і наголошували на необхідності подолання таких явищ².

Важливим елементом в структурі органів міліції, як складової ефективної боротьби зі злочинністю, були науково-технічні апарати. Наказом НКВС СРСР від 19 грудня 1945 р. була проведена реорганізація цих підрозділів. Науково-технічне відділення оперативного відділу ГУМ НКВС СРСР було реорганізоване у Науково-технічний відділ. Відповідно до цього наказу проведені відповідні зміни й у складу УМ НКВС УРСР. У складі оперативного відділу УМ у січні 1946 р. було утворене науково-технічне відділення. Аналогічні відділення почали функціонувати при оперативних відділах УМ УНКВС (УМВС) Харківської, Львівської, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Одеської, Миколаївської та Одеської областей. В інших областях науково-технічні апарати було представлено на рівні науково-технічних груп [129, С. 412]. А вже на початку 1947 р. через значне збільшення обсягів роботи науково-технічних апаратів, а також потребою підняття

---

² Постанова ЦК КП (б) У від 24 липня 1946 року «Про недоліки в роботі органів МВС, МДБ, Суду і прокуратури по боротьбі з порушниками радянської законності в західних областях УРСР»; Постанова ЦК КП (б) У від 25 лютого 1948 року «Про стан та заходи щодо зміцнення соціалістичної законності і радянського правопорядку в Українській РСР»; Наказ МВС УРСР від 10 липня 1946 року «Про боротьбу з порушниками радянської законності в органах МВС Української РСР» та ін.

їхнього авторитету, наказом МВС СРСР науково-технічні підрозділи виділялися із підпорядкування оперативних відділів у самостійні підрозділи управлінь міліції, і відповідно збільшувалась їх штатна чисельність [129, С.412–413].

Проведені протягом 1946-1947 рр. заходи щодо укомплектування органів міліції новими співробітниками, удосконалення структурної організації підрозділів принесли свої позитивні результати. Вже у 1948 р. хвилю злочинності вдалося подолати і її рівень знизився майже на 50% порівняно з 1947 р. [129, С.412–413]. Поступово налагоджувалася й кадрова складова міліції. Так, якщо станом на 1 січня 1946 р. укомплектованість штатів МВС УРСР становила 79,3 % (згідно із штатом – 96 741 особа, у наявності – 76 718 осіб), то вже на 1 січня 1947 р. вона зросла до 87,2 % (згідно із штатом – 93 233 особи, у наявності – 81 406 осіб) [129, С. 410].

Із закінченням Другої світової війни більшість підрозділів системи НКВС-МВС пройшли через структурно-реорганізаційні зміни, пов'язані здебільшого із об'єктивними чинниками, викликаними змінами у суспільному житті країни і умовами повоєнного відновлення. Наповнення структури новими підрозділами відбувалося відповідно до покладання на них виконання тих чи інших завдань, поставлених радянським урядом.

Так, зокрема, нові функції, пов'язані із контролем за особами, які поверталися на батьківщину (репатріантами) на місце постійного проживання, на роботу в промисловість, а також тих, що перебували у перевірконо-фільтраційних пунктах, відповідно до наказу НКВС СРСР від 02 березня 1946 р. № 00179 покладались на ГУББ. Зазначене вимагало створення нової структурної одиниці у складі ГУББ, яка б виконувала поставлене завдання. Відповідно до цього наказу у його складі був організований відділ з керівництва агентурно-оперативною роботою відносно зрадників, німецьких ставлеників та пособників. В УББ НКВС УРСР створювалися відповідні відділення або групи по роботі з репатріантами [139, С. 544].

Подальші зміни у структурі ГУББ були викликані необхідністю об'єднання роботи з виконання завдань оперативних управлінь та відділів МВС СРСР по зовнішньому спостереженню та установкам. Так, на підставі наказу МВС СРСР від 24 червня 1947 р. № 00665, були розформовані відділення розвідки ГУББ МВС

СРСР та група розвідки Оперативного відділу ГУТ, а їх функції передані до Відділу контррозвідки МВС СРСР, де створене 8-ме відділення [139, С. 553].

Крім того, у перші повоєнні роки була суттєво скорегована вся система роботи з військовополоненими у СРСР, насамперед з урахуванням, по-перше, обставин мирного часу, а також господарських планів керівництва СРСР і зростаючих потреб у використанні праці військовополонених. Враховуючи те, що Україна з її промислово-сировинним і сільськогосподарським потенціалом посідала одне з перших місць у цьому контексті, відповідних структурних змін зазнавали підрозділи, на які покладалися завдання щодо забезпечення контролю за такою категорією осіб, зокрема УПВІ НКВС УРСР.

Наказом НКВС СРСР від 16 січня 1946 р. № 0044 оголошувалися зміни у штатах УПВІ НКВС УРСР, відділах у справах військовополонених та інтернованих УНКВС Сталінської, Ворошиловградської та Дніпропетровської областей, відділень у справах військовополонених та інтернованих УНКВС Київської, Житомирської, Запорізької, Одеської та Харківської областей. У складі УНКВС Вінницької, Дрогобицької, Миколаївської, Полтавської, Станіславської та Чернігівської областей формувалися групи у справах військовополонених та інтернованих. У штаті республіканського УПВІ відтепер нараховувалося 78 осіб. Загалом структурні підрозділи системи військового полону охоплювали діяльністю 18 областей УРСР із 23 існуючих на той час. А станом на 01 березня 1946 р. на території УРСР діяло 26 стаціонарних виробничих таборів, де утримувалося 242 241 військовополонений [162, С. 253–254].

Подальші зміни у структурі зазначених підрозділів були пов'язані із репатріацією військовополонених, що тягло за собою як ліквідацію самих табірних установ, так і створення додаткових структурних одиниць в управліннях. Зокрема, відповідно до наказу МВС СРСР від 5 вересня 1947 р. № 00944 «Про формування відділень із репатріації військовополонених та інтернованих у складі МВС БРСР, УРСР і Молдавської РСР» у складі УПВІ зазначених республік створювалися відповідні відділення, на які покладалися завдання із контролю й керівництва

роботою з перевірки та обслуговування ешелонів із репатрійованими військовополоненими та інтернованими на прикордонних станціях [162, С. 262].

Напружена ситуація складалася на теренах західних областей України, де спостерігався активний спротив населення насадженому радянському режиму. Відповідно активізація націоналістичних рухів вимагала від партійного керівництва прийняття рішень, спрямованих на їх подолання.

Оскільки будь-які подібні настрої населення на той час кваліфікувалися здебільшого як «політичний бандитизм», боротьбою з цим явищем займалося ГУББ МВС СРСР і відповідно УББ союзних республік.

Залежно від ситуації, яка спостерігалася на території СРСР у повоєнні роки, поширення не тільки кримінального бандитизму, а й «політичного», змінювалась структура підрозділів по боротьбі з бандитизмом. Події у західних областях УРСР вимагали відповідних кроків, спрямованих на покращення діяльності підрозділів по боротьбі з бандитизмом та подолання активного спротиву населення. Стара система боротьби з українським націоналістичним підпіллям, за якої керівну роль відігравали органи МВС, не давали бажаних результатів. З метою удосконалення цього напрямку діяльності каральних органів у складів МДБ УРСР на початку 1947 р. було створене управління 2-Н МДБ УРСР, відділи 2-Н УМДБ областей і відділення 2-Н мвіськрайвідділів МДБ УРСР [143, С. 41].

Крім того, у січні 1947 р. на виконання постанов РМ СРСР № 101-48сс та № 103-50сс від 20 січня 1947 р. та згідно зі спільними наказами МВС і МДБ СРСР № 0074/0029 та № 0075/0030 від 21 січня 1947 р. [111 С. 37] з МВС до МДБ передавалися усі структурні одиниці по боротьбі з політичним бандитизмом, а саме: з ГУББ МВС СРСР 1 та 2 відділи; весь апарат МВС по боротьбі з бандитизмом західних областей УРСР, а також Білорусії, Естонії, Латвії та Литви; 2/3 особового складу УББ МВС УРСР та Білорусії [139, С. 549–550].

Вся подальша боротьба з національним рухом спротиву була віднесена до виключної компетенції органів державної безпеки. Прийняті від УМВС західних областей відділи по боротьбі з бандитизмом та відділення другого відділу МВС УРСР були реорганізовані у єдині відділи. Всього до МДБ було передано: 1617

оперативних співробітників, агентурна мережа чисельністю 17945 осіб, оперативний облік на 12714 учасників підпілля, оперативні внутрішні війська МВС (більше 25 тисяч бійців), а також винищувальні батальйони (більше 35 тисяч осіб). Після цього в органах МВС західноукраїнських областей залишилося всього 312 співробітників оперативного складу карного розшуку міліції. За наявності 206 адміністративних сільських районів практичною роботою по боротьбі з кримінальною злочинністю в кожному з них фактично займався тільки один оперативник карного розшуку та дільничні уповноважені – по одному на 3-5 сіл. [21, С.29–30].

Крім цього, відповідно до вищевказаного наказу до складу МДБ СРСР передавалися внутрішні війська МВС загальною чисельністю 68 582 особи. Згідно з переліком з'єднань та частин внутрішніх військ МВС СРСР, що підлягали передачі, до МДБ передавалося УВВ МВС Українського округу, які нараховували 32 тис. військовослужбовців.

Тут варто зауважити, що внутрішні війська розглядалися партійним керівництвом як один з засобів силового тиску на суспільство [91, С. 155]. Саме це, а також необхідність посилення протидії спротиву саме силовими методами, стало причиною передачі внутрішніх військ МВС до складу МДБ.

Використання військових підрозділів НКВС–МВС–МДБ було чи не найважливішим у протидії національним рухам у Західній Україні. Більшість нормативних документів 1946–1947 рр., які регламентували і спрямовували діяльність каральної машини у подоланні спротиву антирадянські налаштованих місцевих мешканців, містить вказівки щодо використання власних озброєних воєнізованих формувань. Так, наприклад, у наказі МДБ СРСР від 22 квітня 1947 р. «Про посилення боротьби з націоналістичним підпіллям та його озброєними формуваннями в УРСР» [185, С. 105–111] поряд з посиленням агентурної роботи в цьому напрямку містяться й вимоги щодо участі військових підрозділів МДБ. Зокрема, спрямування для участі у чекістсько-військових операціях додаткових військових одиниць, проведення передислокації військ МДБ, а також звільнення оперативних військ МДБ від невластивих їм функцій з охорони промислових підприємств та використання їх за призначенням у боротьбі з бандитизмом.

Загалом у боротьбі з національним підпіллям на території здебільшого Західної України, брали участь близько 100 окремих полків військ НКВС – МВС – МДБ СРСР, серед яких: прикордонні полки військ НКВС з охорони тилу діючої Червоної Армії, полки з охорони залізничних доріг, полки з охорони особливо-важливих об'єктів промисловості, конвойних військ, інженерно-протихімічних військ МПВО НКВС - МВС; 12 загонів, близько 50 окремих батальйонів тощо [139, С.551–552].

Зазначене дає підстави вважати, що саме військові підрозділи НКВС – МВС були могутніми елементами в структурі, які мали широкі повноваження у сфері проведення військових операцій.

Щодо структури цих підрозділів варто зауважити, що до складу НКВС у післявоєнні роки входили наступні військові управління: прикордонних військ, внутрішніх військ, військ по охороні тилу Червоної армії, по охороні залізниць, по охороні підприємств, конвойних військ, військ урядового зв'язку, військового постачання, навчальних закладів [91, С. 110]. Закінчення війни та повернення до мирного ладу вимагали певних кроків щодо реорганізації усіх збройних сил, в тому числі і військових підрозділів НКВС.

Зменшення штатної чисельності військ НКВС неодмінно викликало необхідність пошуку шляхів удосконалення їхньої організаційно-структурної будови, що призводило до численних реорганізацій як самих військових підрозділів, так і центральних органів управління ними. Так, після доведення чисельності військ НКВС з охорони тилу діючої армії до 20 тис. осіб, в жовтні 1945 року вони ввійшли до складу внутрішніх військ, а Головне управління військ НКВС по охороні тилу діючої Червоної Армії було розформоване [91, С. 109–110].

Крім цього, закінчення війни і відновлення суспільного ладу вимагало не тільки скорочення військових формувань, а й перебудови всіх промислових підприємств. Зокрема, постанова ДКО СРСР від 26 травня 1945 р. про перебудову роботи промисловості на випуск мирної продукції, стала підставою й для зміни напрямку використання військ НКВС, зокрема з охорони залізниць та промислових підприємств. На виконання вказаної постанови уряд СРСР постановами від 21

вересня 1945 р. та 13 квітня 1946 р. скоротив перелік промислових об'єктів, що охоронялися військами НКВС та звільнив військові частини НКВС від обов'язків охороняти вантажі на залізницях. Відповідно до урядових рішень наказом МВС СРСР від 07 грудня 1946 р. № 001083 Управління військ по охороні особливо важливих підприємств промисловості та Управління військ по охороні залізниць були реорганізовані в єдине Управління по охороні особливо важливих підприємств промисловості та залізничних доріг [91, С. 110].

В подальшому, на виконання постанови РМ СРСР № 2998-937сс від 25 серпня 1947 р. та спільного наказу МВС – МДБ СРСР № 00897-00458 від 26 серпня 1947 р. у відання органів державної безпеки увійшли Відділ урядового зв'язку та Управління військ урядового зв'язку [111, С. 55].

А наступного року, на підставі постанови РМ СРСР № 1130-405сс від 6 квітня 1948 р. та спільного наказу МВС і МДБ СРСР № 00369/0141 від 9 квітня 1948 р. до складу МДБ СРСР та відповідно республіканських МДБ увійшли частина військ з охорони особливо важливих об'єктів промисловості і залізниць загальною чисельністю 7 301 особа [111, С. 37].

Структурні зміни, які відбувалися у 1946–1948 рр. чітко окреслювали прагнення партійного керівництва до підвищення ролі органів державної безпеки в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Розширення повноважень МДБ оформлювалось відповідними перебудовами існуючих ланок системи МВС з їх подальшим поглинанням. Так, однією з важливих сфер, з погляду державної безпеки і забезпечення виконання політики уряду, стала транспортна галузь. Спочатку на виконання постанови РМ СРСР № 101-48сс від 20 січня 1947 р., та відповідно до спільного наказу МВС та МДБ СРСР № 0075/0030 від 21 січня 1947 р. до ТУ МДБ СРСР з МВС була передана транспортна міліція. А вже згодом, на виконання постанови РМ СРСР від 17 червня 1947 р. і прийнятих на її підстав наказів МДБ СРСР від 19 червня 1947 р. № 00322 і від 21 червня 1947 р. № 00324 на базі ТУ МДБ СРСР було створене Головне управління охорони МДБ СРСР на залізничному і водному транспорті [143, С. 42].

Не залишалась осторонь загальних структурних змін і інформаційна складова діяльності оперативних підрозділів органів державної безпеки та міліції, яку виконували архівні підрозділи. Посилення репресивних заходів спричинило ряд змін як у структурі архівних відділів, так і у спрямованості їх діяльності. Так, з метою удосконалення та систематизування «оперативно-чекістської роботи» у складі АУ МВС УРСР у 1947 р. був створений Відділ використання документальних матеріалів АУ МВС УРСР (раніше він мав назву відділ таємних фондів). В складі відділу було три відділення: оперативної інформації; народногосподарської та наукової інформації та оперативно-довідкова картотека. Згідно з наказом від 26 серпня 1947 р. № 00166 «Про затвердження Положення про особливі задачі Відділу використання документальних матеріалів Архівного управління МВС УРСР» на цей підрозділ покладалися завдання щодо керівництва із забезпечення охорони та збереження таємних документів держархівів УРСР; здійснення керівництво Центральними архівами та архівними органами УМВС з питань виявлення, використання таємних документальних матеріалів в оперативно-чекістських цілях; здійснення керівництва спеціальною розробкою таємних документальних матеріалів у державних архівах УРСР з виявлення та взяття на облік контрреволюційних елементів; керівництво по складанню списків-довідників, спецповідомлень, довідок-орієнтувань, тематичних оглядів по таємним документальним матеріалам, які представляють оперативно-чекістське значення; ведення централізованої алфавітно-довідкової картотеки на контрреволюційний елемент, який був виявлений за таємними матеріалами; забезпечення виконання запитів оперативних органів МВС та МДБ з перевірки осіб за обліками і документальними матеріалами держархівів УРСР та ін. [223, С. 2–3].

Зазначене ще раз підтверджує той факт, що архівні органи, опинившись у повному підпорядкуванні головного карально-репресивного апарату тоталітарної держави, стали важливим елементом його структури. Як видно з вищевикладеного, основним напрямком, їх діяльності стало інформаційне забезпечення НКВС – НКДБ відомостями про “контрреволюційний елемент”, який виявлявся за допомогою архівних документів, і завдяки яким провадилися масові репресії.

Отже, відповідно до проведених протягом 1945–1947 рр. структурних змін головний механізм радянської держави – МВС СРСР, діяльність якого спрямовувалась на підтримання тоталітарної влади і встановлення тотального контролю за кожною ланкою, галуззю життєдіяльності радянської держави, мав у своєму складі 12 головних управлінь, 11 управлінь, 4 спецвідділи, 7 відділів та 4 господарські підрозділи, також у структурі функціонували Секретаріат, Особлива Нарада МВС СРСР та група контролю та особливих доручень при міністрів ВС.

Подібно до структури центрального МВС СРСР була побудована й організаційна структура МВС УРСР, за винятком окремих підрозділів, що забезпечували здійснення адміністративно-господарських функцій на території СРСР в цілому.

4.2. Структурне оформлення МВС в умовах кардинального звуження компетенції (1948 р. – 1949 р).

Повоєнний період розвитку правоохоронних органів характеризувався, з одного боку, необхідністю відновлення суспільного ладу на вражених війною територіях, скасуванням норм воєнного часу й певною лібералізацією законодавства, а з іншого, – подальшим посиленням тотального контролю і відповідно репресивних заходів. Саме прагнення партійного керівництва СРСР до якнайшвидшого відновлення влади, в усіх її проявах з урахуванням тих часів, призвели у 1948–1949 рр. до підвищення ролі органів державної безпеки, на які покладалися основні завдання щодо підтримання тоталітарного режиму при паралельному звуженні компетенції МВС.

Як уже зазначалося, у перші повоєнні роки діяльність правоохоронних органів спрямовувалась переважно на відновлення суспільного ладу на відповідних територіях, придушення будь-яких спроб протистояти тоталітарній владі, що, в свою чергу, супроводжувалося черговими хвилями репресій, особливо на територіях Західної України.

Всі ці фактори справляли вплив на діяльність всіх ланок системи МВС та МДБ. Незаперечлива керівна роль у процесі поновлення тоталітарного контролю належала органам державної безпеки. В той же час органи та підрозділи МВС, поряд із виконанням своїх безпосередніх функцій із охорони громадського порядку та особистої безпеки громадян, боротьби з кримінальною злочинністю і розкраданнями соціалістичної власності, охороною державних кордонів СРСР тощо, виконували завдання, спрямовані на виконання господарських планів керівництва СРСР із якнайшвидшого відновлення промислового, народно-господарського потенціалу, тобто задоволення адміністративно-господарських потреб, здебільшого шляхом використання праці ув'язнених та військовополонених.

1948–1949 рр. стали свого роду знаковими у формуванні структури органів державної безпеки і покладання на них невластивих функцій при одночасному звуженні компетенції органів МВС. Поступове нарощування впливу чекістських методів роботи на усіх напрямках діяльності правоохоронних органів призвело в кінцевому результаті до перепідпорядкування більшості структурних одиниць МВС, особливо тих, які наділені правом здійснювати оперативно-розшукову діяльність, а також практично всіх тих структур, які визначалися як озброєнні військові підрозділи.

Не минули структурно-організаційні зміни наприкінці 40-х років й органи міліції. Все більше окрім виконання безпосередніх своїх функцій, підрозділи міліції залучались до виконання невластивих їм завдань із участі у проведенні чекістсько - військових операцій, депортації населення західних областей України тощо.

Наприкінці 1940-х років діяльність підрозділів міліції, особливо на території УРСР та західних її областей, все частіше звучала у доповідях та директивних листах вищого партійного керівництва СРСР та УРСР, керівництва МВС та МДБ, як така що викликає занепокоєння і вважається незадовільною через ряд факторів. Зокрема, серед причин зниження ефективності діяльності органів міліції звучали масові порушення радянського законодавства, погіршення агентурно-оперативної роботи по усіх напрямках боротьби зі злочинністю, незадовільний стан кадрового забезпечення органів міліції, їх низький професійний рівень. Ескалацію напруження

провокувала також поведінка співробітників внутрішніх справ, які порушували закон або ж своїми вчинками дискредитували репрезентовану ними владу.

Так, зокрема, у Постанові ЦК КП(б) України від 25 лютого 1948 р. «Про стан та заходи щодо зміцнення соціалістичної законності і радянського правопорядку в Українській РСР» [125, С.280–282], акцентувалася увага на порушеннях соціалістичної законності та допущення окремими працівниками МВС, особливо західних областей УРСР, свавілля та беззаконня, порушення законодавства щодо проведення арештів, ведення слідства тощо. В дусі тих часів, причиною такого стану в органах МВС УРСР партійне керівництво називало незадовільну роботу з боку ряду керівників органів МВС та міліції, відсутність повсякденної вимогливості та контролю за діяльністю своїх підлеглих, слабку партійно-політичну і виховну роботу серед особового складу, притуплення більшовицької пильності та відсутність належної боротьби за чистоту і моральний облік чекіста.

Крім цього, як вже зазначалося вище, після закінчення війни розпочиналася нова хвиля репресій і органи міліції мусили сприяти органам державної безпеки у виконанні непритаманних їм функцій, що, врешті, призвело до передачі органів міліції до складу органів державної безпеки. У жовтні 1949 р., на виконання постанови РМ СРСР № 4723-1815сс від 13 жовтня 1949 р. та на підставі спільного наказу МВС та МДБ СРСР № 00968/00334 від 17 жовтня 1949 р. [111, С. 60] до складу МДБ СРСР передавалися органи міліції зі штатною, резервною чисельністю та особовим складом. Подібні до центрального апарату структурні зміни були обов'язковими для всіх республіканських підрозділів СРСР.

Відповідно до вимог наказу до складу МДБ передавалися як структурні підрозділи органів міліції так і штатна чисельність та особовий склад Господарського Управління, Управління матеріально-технічного постачання, фінансового, планового, санітарного відділів та будівельних організацій МВС як у центрі, так і на місцях, які забезпечували обслуговування підрозділів, що передавалися до МДБ.

Спільним наказом МДБ і МВС СРСР від 28 жовтня 1949 р. «Про передачу з Міністерства внутрішніх справ СРСР в Міністерство державної безпеки СРСР

особового складу та матеріальних ресурсів» [129, С. 699–707] визначався порядок передачі та поділ матеріальних цінностей, об'єктів, підприємств та установ тощо, які перебували на балансі МВС.

В УРСР порядок передачі-прийняття, розподілу між відомствами особового складу, об'єктів, будівель, матеріально-технічних цінностей, проведення перевірок, ревізій стану архіву та оперативних обліків міліції та інших підрозділів і структур врегульовувала низка спільних наказів МВС і МДБ УРСР – № 00968/00334 від 17 жовтня, № 00350/00307 від 1 листопада, № 00351/00308 і директив – № 53/653 і 55/659 від 28 жовтня 1949 р. Діяльність відповідних комісій, передбачених цими нормативними актами, мала бути завершена до початку грудня 1949 р. [147, С. 155–156].

Окрім, органів міліції зазначений вище наказ № 00968/00334 закріплював і передачу до підпорядкування МДБ ще ряду підрозділів, а саме прикордонних військ, 1-го Спеціального відділу МВС СРСР, архівів, особливих тюрем МВС тощо.

Крім того, не могла залишитись поза увагою і діяльність 1-го Спеціального відділу МВС СРСР, який відав оперативними обліками. Підпорядкування його органам державної безпеки є, на наш погляд, цілком закономірним, враховуючі підвищення ролі органів державної безпеки у провадженні тотальної, репресивної політики, оскільки, інформаційна складова завжди мала вагу у здійсненні правоохоронними органами своїх завдань. Отже, відповідно до наказу, у відання МДБ передавався 1-й Спеціальний відділ МВС СРСР та його органи на місцях зі штатною чисельністю та особовим складом співробітників. При цьому було окреслене виключення, яке залишало у підпорядкуванні МВС СРСР два відділення, що відали обліком агентури, завербованою з військовополонених ворожих армій та обліком спецпереселенців, а також частково 3, 5, 13 відділення 1-го спецвідділу МВС СРСР із загальною чисельністю 55 штатних одиниць.

До того ж, з цією ж метою – отримання контролю над інформаційними масивами, до складу МДБ передавалися архіви – особливий, секретаріату, агентурний та слідчий, центральна оперативно-довідкова картотека з обліку політичних та кримінальних злочинців, матеріали по загальносоюзному розшуку

злочинів, окрім матеріалів з розшуку у зонах таборів та спецпоселень, а також інші архівно-чекістські матеріали та оперативні обліки органів ВЧК – ОДПУ – НКВС – НКДБ – МВС, які зберігались у 1-му спецвідділі МВС СРСР. Одночасно вимагалось провести передачу оперативних архівів та картотек з обліку політичних та кримінальних злочинців з органів МВС до органів МДБ на місцях.

Дещо пізніше, 07 квітня 1950 р. розпорядженням МВС-МДБ СРСР «Про передачу в МДБ – УМДБ архівів секретаріатів МВС – УМВС» [129, С. 728–729] був деталізований порядок передачі документальних матеріалів, що перебували на зберіганні. Зокрема, передачі підлягали усі документальні масиви документів з питань діяльності органів державної безпеки, міліції, прикордонних військ та інших підрозділів, які були передані у відання МДБ.

Отже, зазначене, на наш погляд, ще раз підтверджує, що інформаційна складова у діяльності органів державної безпеки мала вкрай важливе значення. Ймовірно, що передача таких великих документальних масивів документів, які б могли розкрити усі «таємниці» діяльності репресивного механізму, мала бути утаємничена і закрита під «пильним оком» МДБ.

Друга половина 40-х років ХХ століття позначена в історії радянської держави таким проявом тоталітаризму як репресивні виселення корінних народів з тих районів СРСР, де спостерігався активний спротив насадженому більшовицькому режимові. Створений у 1944 р. у складі НКВС відділ спецпоселень мав цілий ряд функцій і завдань щодо організації і трудового використання спецпереселенців, адміністративного нагляду за ними, підтримання режиму в місцях розселення тощо. 21 лютого 1948 р. РМ СРСР була прийнята чергова постанова № 418-161сс «Про ссилку, висилку та спецпоселення», якою передбачалося проведення нової репресивної операції. На виконання зазначеної постанови спільним наказом МВС та МДБ СРСР органам державної безпеки була передана вся оперативно-чекістська робота по виявленню шпигунів, диверсантів та інших ворожих елементів серед виселених на спецпоселення під нагляд органів МВС членів родин засуджених, вбитих і тих, що перебувають на нелегальному становищі бандитів та їх пособників, власовцев, німців, кримських татар, калмиків, чеченців, інгушей, балкарців, курдів,

а також колишніх торговців, поміщиків, фабрикантів, кулаків, чиновників та інших соціально-небезпечних елементів, виселених за особливою вказівкою інстанцій з Прибалтики, Молдавської СРС, західних областей України та Білорусії.

З цією метою до МДБ республік, УМДБ країв та областей передавалися усі оперативні матеріали, в тому числі агентурні розробки, облікові та інші матеріали на спецпереселенців, які перебували у розробках за підозрою у шпигунстві, диверсіях, терорі, участі в антирадянських організаціях, зраді, пособництву німецьким окупантам тощо, та агентурна мереж з виявлення ворожих елементів серед спецпереселенців. При цьому чекістська робота серед поселенців, які використовувались на роботах у таборах МВС, залишалася за МВС СРСР, як і виконання інших функцій, покладених на відділи спецпоселень, а також боротьба з бандитизмом, кримінальною злочинністю і втечами спецпереселенців.

В подальшому, МДБ повністю закріпило за собою право контролю за політичними репресіями у вигляді примусових переселень та розшуку особливого контингенту. Постановою РМ СРСР від 14 липня 1950 р. № 3077-1286сс [112, С. 647–651] МДБ було визначено відповідальним за цей вид репресивних заходів. На виконання цієї постанови МВС–МДБ СРСР 21 липня 1950 р. був виданий спільний наказ, яким деталізувався порядок передачі відділів спецпоселень до складу органів держбезпеки.

Відповідно до цієї політичної вказівки зі складу МВС до складу МДБ передавалися відділи спецпоселень МВС СРСР та його місцеві органи (відділи спецпоселень МВС республік, УМВС країв та областей, спецкомендатури), міські та районні відділи – відділення МВС у місцях розселення спецпереселенців, відповідно до переліку, збірні пункти для осіб, як направлялися до спецпоселень (членів сімей бандитів і їх пособників, які висіялися із Західної України) зі штатною чисельністю та особовим складом. При цьому у віданні МВС залишались лише функції з перевезення, конвоювання і харчування осіб, які направлялися до місць спецпоселення як на шляху прямування та і на місцях поселення. Також, за МВС залишався контроль та відповідальність за спецпереселенців, які працювали на підприємствах стратегічного значення, при цьому чітко визначених територій

(Єнісейбуд, Норильський нікелевий комбінат, будівництвах МВС в Тюменській області тощо), але з подальшим звітуванням про них перед МДБ СРСР. А інші спецпереселенці, які працювали на промислових підприємствах МВС, залишалися у розпорядженні МВС як робоча сила, проте нагляд за ними, забезпечення режиму і боротьба із втечами покладалася на органи МДБ. З цією метою зі складу Головного управління таборів МВС СРСР до МДБ передавалися відповідні спецкомендатури.

Відповідно до переліку, закріпленому постановою, до МДБ були передані 9 збірних пунктів на території західних областей України (2 – Львівська область, 2 – Станіславська область, 2 – Тернопільська область, по 1 – му – Рівненська, Волинська та Дрогобицька області) зі штатом загальною чисельністю більше 100 осіб.

Тим самим, органи державної безпеки, враховуючи той перелік функцій, який був покладений на них, виконували основне своє призначення із забезпечення тотального контролю і проведення репресивних заходів.

Це була не єдина функція, яка передавалася у відання органів державної безпеки з МВС.

У 1948–1949 рр. одним з основних завдань в роботі правоохоронних органів поставала діяльність щодо належної та ефективної організації розшуку злочинців, втікачів тощо, що в свою чергу, відобразилося у структурних змінах у складі МВС, зокрема управлінь міліції та управлінь по боротьбі з бандитизмом.

Начальниками ГУББ, ГУМ, ГУЛАГ, 1 спецвідділу та відділу спецпоселень у березні 1949 р. на ім'я міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова була направлена доповідна записка з пропозиціями щодо реорганізації ГУББ. Зокрема, пропонувалося об'єднати заходи ГУББ, ГУЛАГ, ГУМ, ГУПВІ та ВСП МВС СРСР по розшуку втікачів з таборів та спецпоселень в одному керуючому та контролюючому центрі. Таку роботу пропонувалося покласти у центрі на ГУББ МВС СРСР, а на місцях – на його периферійні апарати.

До складу ГУББ пропонувалося передати: 8 відділ 1-го управління ГУЛАГу МВС СРСР, а на місцях оперативно-розшукові загони, застави і оперативні пости; повністю апарат відділу спецпоселень МВС – УМВС УРСР, Литовської РСР та

Кримської області, а з інших периферійних апаратів відділу спецпоселень МВС-УМВС лише слідчих співробітників. В зв'язку зі вказаними реорганізаціями пропонувалося перейменувати ГУББ в Головне оперативне управління МВС СРСР, а на місцях управління – відділи по боротьбі з бандитизмом на оперативні управління – відділи МВС – УМВС [139, с. 554–555]. В зв'язку з цим пропонувалося покласти на ці підрозділи виконання наступних завдань: агентурно-оперативну роботу з ліквідації стійких бандитських угруповань та їх пособницькі бази; агентурно-оперативний розшук втікачів із таборів і колоній ГУЛАГу, таборів військово-полонений, місць спецпоселень та виселень; розшук адміністративно висланих осіб; агентурно-оперативний розшук дезертирів з Червоної Армії; розшук репатріантів, які ухиляються від фільтрації, виявлення та оформлення спецпоселення репатріантів, які підпадають під дію директиви МВС № 97; виконання спеціальних завдань МВС СРСР.

Вже згодом у 1949 р., відповідно до наказу МВС СРСР № 00305 від 5 квітня [34], частково пропозиції, викладені у доповідній записці були реалізовані, зокрема, боротьба зі злочинним бандитським елементом, а також правильна організація єдиного розшуку злочинців, організація розшуку бандитів, втікачів з тюрем, виправно-трудова таборів і колоній МВС тощо, репатріантів, що ухиляються від фільтрації – покладалась на ГУББ МВС СРСР. При цьому, організація розшуку злочинців, які переховуються від суду та слідства, по справах, що перебувають у провадженні органів міліції, розшукуємих органами суду і прокуратури, які ухиляються від сплати аліментів, іноземців та осіб без громадянства, що переховуються від обліку у ОВІР, осіб без вісті відсутніх та неповнолітніх злочинців – покладалась на Оперативний відділ ГУМ МВС СРСР. У складі останнього, а також у складі відділів управлінь міліції республік, країв, областей і міст, згідно з вказаним наказом, організовувалися розшукові відділення (групи) по розшуку злочинців та осіб, що переховуються від влади.

Штати розшукових відділень (груп) Оперативних відділів УМ МВС – УМВС УРСР оголошувались наказом МВС УРСР від 23 травня 1949 р. № 00122, і загальна їх кількість складала 183 штатних посад [129, С. 589–595]. Зокрема, у складі

Оперативного відділу УМ МВС УРСР створені: 2 відділення по розшуку злочинців та безвісті зниклих осіб у кількості 8 штатних одиниць та 3 відділення з розшуку неплатників аліментів та інших осіб, що переховуються від органів влади у кількості 6 осіб; в УМ УМВС Вінницької, Волинської, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Дрогобицької, Житомирської, Запорізької, Закарпатської, Ізмаїльської, Кам'янець-Подільської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Рівненської, Сталінської, Станіславської, Сумської, Тернопільської, Харківської, Херсонської, Чернігівської та Черновецької областях у складі оперативних відділів створювалися 2 відділення (розшукові) із кількістю посад від 9 до 4 осіб; в УМ міст Києва, Львова, Одеси та Харкова також створювалися розшукові відділення, а в УМ м. Дніпропетровськ та м. Сталіно – розшукові групи.

Вказаний вище наказ МВС СРСР від 05 квітня 1949 р. № 00305, визначив цілий ряд заходів, спрямованих на проведення успішної боротьби зі злочинним елементом та правильну організацію єдиного розшуку злочинців. Зокрема, оперативно-розшукові загони, застави і оперативні пости, створені у 1948 р., згідно з наказом МВС СРСР № 001460 від 15 грудня 1948 р., які функціонували у складі ГУМ МВС – УМВС союзних республік, оперативно були підпорядковані відділам МВС – УМВС по боротьбі з бандитизмом територіально. У складі ГУББ МВС СРСР організовувався 7 відділ, на який покладался контроль за службовою діяльністю вказаних загонів, до якого передавався особовий склад розформованого 8 відділу 1-го управління ГУЛАГу МВС СРСР, який мав аналогічні функції.

Крім цього, до складів управлінь та відділів МВС – УМВС по боротьбі з бандитизмом передавалися апарати Відділів спецпоселень Української та Литовської СРС та УМВС по Кримській області з їх штатною чисельністю та особовим складом. А за рахунок загальної штатної чисельності управлінь – відділів МВС – УМВС по боротьбі з бандитизмом організовувалися відділи – відділення по розшуку злочинців в УМВС західних областей України та Білорусії та МВС Литви, Латвії і Естонії.

Організація та оголошення загальносоюзного розшуку злочинців та централізований їх облік покладався, згідно з цим наказом на 1 Спецвідділ МВС СРСР, а облік злочинців, які проходили по місцевому агентурно-оперативному розшуку, на 1 Спецвідділи МВС – УМВС територіально.

У травні 1949 р. до переліку функцій УББ додалася ще одна функція – оперативний радіозв'язок. Наказом МВС СРСР від 14 травня 1949 р. № 0296 на 6 відділ ГУББ МВС СРСР був покладений обов'язок реєстрації радіостанцій органів МВС СРСР, бронювання у Міністерстві зв'язку СРСР позивних і робочих частот та розподіл їх поміж головних управлінь МВС СРСР [139, С. 556].

У серпні 1949 р. МВС УРСР була оголошена штатна розстановка особового складу УББ МВС УРСР, відповідно до якої у складі цього підрозділу функціонувало 4 відділи, кожне з яких складалося з двох відділень, передбачена кількість штатних посад – 52. Також до складу УББ входив секретаріат (5 посад). Керівництво здійснювали начальник та два його заступники. Всього за штатним розписом підрозділу передбачалося 59 посад [129, С. 628–630].

Вже на початку 1950 р. відповідно до наказу МВС СРСР від 4 лютого № 00101 «Про посилення роботи з розшуку осіб, які втекли з місць ув'язнення і спецпереселенців – виселенців, які втекли з місць обов'язкового поселення злочинців» ГУББ МВС СРСР було реорганізоване у Головне управління МВС СРСР з оперативного розшуку (боротьба з бандитизмом). Цим же наказом затверджувалися штати центрального апарату ГУОР (бб) МВС СРСР (63 посади) та його органів на місцях та його структура, яка включала: керівництво, 4 відділи і секретаріат [139, С. 560].

Вказаним наказом також визначалися штати оперативних апаратів УББ - ОББ МВС УРСР по розшуку. Так, у складі центрального апарату УББ МВС УРСР функціонував відділ по розшуку у складі трьох відділень, 2 з яких здійснювали діяльність за територіальністю і 1 відділення оперативно-слідче, всього передбачалося 30 штатних посад. По областях у складі УМВС передбачалися відділи та відділення та периферійні апарати для міськрайорганів. Зокрема, для УМВС Станіславської, Львівської і Дрогобицької областей передбачалося

функціонування відділу з розшуку із 15 штатними посадами, а для периферійних апаратів – 25 посад. Окремий відділ у складі 8 посад та 18 для периферійних апаратів передбачалося для УМВС Тернопільської області. УМВС Волинської, Рівненської та Сталінської областей та їх периферійних апаратів 8 та 12 посад відповідно. У складі УМВС Закарпатської, Київської, Одеської, Харківської, Черновецької областей УРСР та периферійних апаратів – 8 та 10. У складі УМВС Ізмаїльської, Кам'янець-Подільської, Вінницької, Ворошиловградської, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Кіровоградської, Миколаївської, Полтавської, Сумської, Херсонської та Чернігівської областей та їх периферійних апаратів на місцях передбачалося функціонування відділень з розшуку загальною чисельністю 17 посад. Всього по оперативним апаратам з розшуку МВС УРСР штатна належність складала 278 посад [129, С. 714–716]. Аналізуючи викладене, можна зауважити, що в тих областях України, де спостерігався приріст спецконтингенту, звідки проводилися масові депортації місцевого населення передбачалися найбільші штатні розрахунки, розраховані відповідно до завантаженості цих підрозділів.

В подальшому, на виконання постанови РМ СРСР від 14 липня 1950 р. № 3077–1286сс МВС – МДБ СРСР був виданий спільний наказ від 21 липня 1950 р. № 00464/00392, згідно з яким у підпорядкування МДБ СРСР передавалося Головне управління МВС СРСР по оперативному розшуку з його місцевими органами, штатною чисельністю та особовим складом станом на 13 жовтня 1949 р.. Цим же наказом до складу МДБ передавалися оперативно-розшукові загони, застави та оперативні пости з усією штатною чисельністю та особовим складом; 2-е та 3-є відділення 1-го Спецвідділу МВС СРСР, відповідні працівники 1 Спецвідділів МВС республік, УМВС країв та областей, які доречі, у 1949 році були залишені у складі МВС, та Секретаріат Особливої Наради при МВС СРСР [129, С. 744–745].

Як випливає з викладеного, структурно-організаційні зміни в органах МВС – МДБ здебільшого проводились з урахуванням змін пріоритетних напрямків діяльності правоохоронних органів. Як це видно з наведених змін у структурі підрозділів по боротьбі з бандитизмом, ті виклики, які поставали перед ними із

погіршенням ситуації, пов'язаною із зростанням кількості втеч ув'язнених, сперцпереселенців та інших осіб, вимагали суттєвих реорганізаційних процесів у структурах, які протидіяли цьому явищу.

Отже, протягом декількох років із системи МВС до органів державної безпеки були передані структурні одиниці, за допомогою яких посилювався механізм репресивного апарату. В системі ж МВС залишалися підрозділи, які здебільшого забезпечували виконання не правоохоронної функції, а виконання завдань уряду спрямованих на посилення контролю за усіма виробничими, будівельними, народно-господарчими галуззями.

Практично незмінними залишались структурні організації системи виконання покарань (ГУЛАГ, ГУПВІ, ГУШОСДОР та інші), одиниці в структурі з адміністративно-господарськими функціями та частина адміністративно-оперативних підрозділів.

Так, зокрема щодо системи виправних закладів у структурі МВС маємо зауважити, що станом на вересень 1949 р. вона представляла собою могутній механізм реалізації важливіших державних виробничих проектів, переважно військово-стратегічного призначення, із широким використанням праці ув'язнених.

Цей механізм у структурі МВС утворювали наступні управління та органи: ГУЛАГ МВС СРСР із загальною штатною чисельністю 293 763 осіб; тюремне управління, загальна штатна чисельність – 47 070 осіб; відділ МВС СРСР по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю (34 847 осіб); відділ спеціальних поселень МВС СРСР (9 956 осіб); ГУПВІ МВС СРСР (29 197 осіб); військово-будівельні частини ГУТПБ МВС СРСР, які утворювали 12 військово-будівельних полків, 16 окремих батальйонів (загальна чисельність – 58 411 осіб); ГУШОСДОР МВС СРСР (88 909 осіб); Головне управління таборів промислового будівництва МВС СРСР (82 267 осіб); Головне управління таборів гірсько-металургійних підприємств МВС СРСР (71 050 осіб); Головне управління таборів з будівництва залізниць МВС СРСР (58 270 осіб); Головне управління таборів гідротехнічного будівництва МВС СРСР (Головгідробуд), яке мало 8 виправно-трудова таборів і будівництв, проектне управління «Гідропроект», «Управління

механізації» (загальна кількість працівників – 22 771); Спеціальне головне управління МВС СРСР, яке контролювало видобуток алмазів та дорогоцінних металів (золота, платини) (146 734); Головне управління будівництва Далекої Півночі МВС СРСР (Дальстрой), яке контролювало територію 2,5 млн кв. км, мережа автодоріг – 2,5 тис. км, морський флот – 25 тис. тон, річковий флот – 45 тис. тон, наявний власний повітряний флот (загальна кількість працівників – 131 500); Головне управління «Єнісейбуд» МВС СРСР із загальною штатною кількістю 9 700 осіб; Головне управління військового забезпечення МВС СРСР (15 159 осіб); Управління матеріально-технічного забезпечення МВС СРСР (1 058 осіб); Відділ перевезень МВС СРСР (474 особи); 3-й спеціальний відділ МВС СРСР, який здійснював оперативно-чекістське обслуговування підприємств та установ золото-платинової та алмазної промисловості Спеціального головного управління МВС СРСР (штат – 221 особа); 4-й спеціальний відділ МВС СРСР, що організував використання ув'язнених у науково-дослідницькій роботі та конструкторських бюро (штат – 82 осіб); 5-й спеціальний відділ МВС СРСР, який функціонував як виробничо-технічний відділ Міністерства з питань керівництва Дальбудом (штат – 25 осіб); 6-й спеціальний відділ МВС СРСР, організований забезпечувати видобування Б-6 (торію) (штат – 825 осіб); 7-й спеціальний відділ МВС СРСР для роботи з питань «Єнісейбуду» (штат – 20 осіб); Плановий відділ МВС СРСР (56 осіб). [240, С. 44–47; 188, С.68–70].

Щодо представленої організаційної структури системи виправних закладів МВС СРСР, маємо зауважити на структурно-організаційних змінах в УПВІ МВС УРСР у зазначений період, оскільки через певні обставини повоєнного розвитку країни в умовах відбудови, зростала потреба у використанні праці військовополонених, що в цілому відображалось на структурних змінах у цьому підрозділі.

Загалом, як відмічають дослідники цього питання (О. Потильчак) організаційно-структурні зміни органів військового полону відбувався у повоєнні роки у два етапи, кожен з яких має свої особливі характеристики та суттєві особливості. По-перше, пов'язані із розширенням географії розміщення

військовополонених в окремих районах УРСР та поступовим зростанням їх чисельності в таборах, за яких система табірних установ розширювалася і відповідно у самій структурі УПВІ утворювалися нові табори та підрозділи, які забезпечували їх організацію та функціонування. По-друге, етап скорочення як мережі таких установ, так і ліквідації деяких окремих відділів та відділень у структурі відомства, що пов'язувалося із початком масової репатріації військовополонених [162].

Так, зокрема, якщо станом на 1 січня 1948 р. мережа стаціонарних виробничих установ МВС СРСР для військовополонених в УРСР охоплювала 26 таборів у складі 266-ти табірних відділень та 9 окремих робочих батальйонів, то вже на січень 1950 р. на території УРСР функціонувало 10 стаціонарних таборів для військовополонених (6 з яких – режимні) у складі 67 табірних відділень [162, С. 265, 278].

Протягом 1948–1949 рр. через широкомасштабну репатріацію військовополонених було ліквідовано близько 12 таборів та 147 табірних відділень. Відповідно, зменшення кількості таких об'єктів призводило до розформування підрозділів у структурі насамперед місцевих органів УПВІ УРСР та скорочення штатної чисельності центрального апарату. Зокрема, протягом цього ж 1948 р. були розформовані апарати у справах військовополонених та інтернованих УМВС Дрогобицької та Сумської областей, ліквідовані групи при УМВС Вінницької, Кам'янець-Подільської та Миколаївської областей. Станом на 1 січня 1949 р. органи по роботі з військовополоненими та інтернованими існували лише у центральному апараті МВС УРСР та восьми обласних управліннях. Штати центрального апарату УПВІ МВС УРСР склали 54 співробітники, відділи УМВС по Сталінській та Ворошиловградській області – по 34, відділення в м. Одесі та м. Запоріжжі – по 3, м. Харкові – 5, м. Дніпропетровську – 7, а групи у справах військовополонених та інтернованих УМВС Київської, Житомирської та Львівської областей мали у складі одного оперативного працівника [162, С. 268–270].

Проте, забезпечення широкомасштабної та ефективної трудової експлуатації військовополонених, як і раніше, було одним з основних завдань системи табірних

установ. Відповідно до цього, не зважаючи на зниження кількості військовополонених, з одного боку, та необхідність виконувати пріоритетні завдання радянського уряду, перед УПВІ МВС СРСР поставало завдання якомога ефективніше розпорядитися наявними трудовими ресурсами. В зв'язку з цим, продовжували проводитися активні організаційно-структурні заходи щодо облаштування нових таборів та табірних відділень, передислокація існуючих, реорганізація окремих табірних підрозділів, зміна штатної чисельності особового складу тощо [162, С. 270].

При цьому варто також відмітити, що зменшення кількості військовополонених і ліквідація табірних установ не закінчувалася повною ліквідацією. Особовий склад розформованих підрозділів мав бути працевлаштований у системі ГУЛАГу, а приміщення, які використовувались, перепрофільовувалися під нові табірні установи вже для радянських громадян, але у структурі Управління виправно-трудова таборів і колоній МВС УРСР [162, С. 269].

Вже наприкінці 1949 р. відбулася докорінна реорганізація штатів відділів і відділень у справах військовополонених та інтернованих. Після відповідних штатних змін, затверджених наказом МВС СРСР від 13 серпня 1949 р. № 00779, структурні підрозділи системи військового полону залишалися лише у Сталінській, Ворошиловградській областях, де функціонували відділи у складі УМВС зі штатною чисельністю 20 та 15 осіб відповідно, а також в УМВС Дніпропетровської, Харківської та Запорізької областей – відповідно відділення – 6,5 та 3 співробітники. Групи у справах військовополонених та інтернованих УМВС Житомирської, Київської та Львівської областей були розформовані [162, С. 277].

Отже, на прикладі організаційно-структурних змін, які відбувалися протягом 1948 – 1949 рр. у такій ланці загальної структури МВС як підрозділи у справах військовополонених та інтернованих, чітко можна визначити залежність оформлення організаційної структури від покладених на підрозділ функцій.

Окрім перелічених апаратів, які забезпечували виконання господарських завдань уряду, в структурі також залишалась частина військових підрозділів загальною чисельністю 257 736 осіб, які виконували функції з охорони об'єктів

народно-господарчого, стратегічного значення, забезпечували охорону табірних установ тощо. Зокрема у віданні МВС перебували: конвойні війська, загальна кількість 97 з'єднань та частин; війська по охороні особливо важливих об'єктів промисловості та залізниць (110 підрозділів); особливий шляхо-будівельний корпус (5 дивізій) та військово-будівельні частини ГУТПБ МВС СРСР, загальною кількістю 12 полків і 16 батальйонів [91, С. 118].

4.3. Міліція в складі МДБ УРСР: структура та функції (жовтень 1949 – березень 1953 рр.).

Органи міліції за час свого розвитку пройшли різні етапи, але завжди основними їх завданнями були забезпечення громадського порядку і безпеки громадян, боротьба зі злочинністю тощо. Зміни у переліку функцій і завдань підрозділів міліції на всіх етапах супроводжувалися організаційно-структурними змінами від реорганізацій існуючих структурних одиниць, створення нових або ж повного розформування, до перепідпорядкування відомству, яке займало пріоритетне місце у піраміді карально-репресивного механізму в цілому.

Посилення політичного контролю над суспільством, зростання антирадянських проявів серед населення викликали необхідність об'єднання усіх силових структур в одному відомстві, що в принципі і відбулося у 1949 році.

Етап функціонування органів міліції у складі МДБ характеризується декількома особливостями, пов'язаними зі структурно-організаційними змінами та функціональним навантаженням. Зростання рівня кримінальної злочинності наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років вимагали прийняття кардинальних заходів у налагодженні роботи органів міліції, спрямованих на посилення боротьби зі злочинністю. В зв'язку з цим, майже через рік після підпорядкування МДБ була проведена суттєва структурно-організаційна зміна їх загальної структури.

На виконання постанови РМ СРСР від 22 серпня 1950 р. № 3632-1516сс з метою посилення роботи органів міліції з охорони громадського порядку, боротьби з кримінальною злочинністю та розкраданнями соціалістичної власності були

проведені реорганізаційні зміни системи органів міліції, які закріплювалися наказом МДБ СРСР від 23 серпня 1950 р. № 00448 «Про заходи щодо посилення роботи органів міліції МДБ СРСР» [40].

Відповідно до наказу ГУМ підлягало реорганізації з відповідним затвердженням його структури. Так, у складі ГУМ МДБ СРСР та союзних і автономних республік організовувалися: управління міліцейської служби, на яке покладалась охорона громадського порядку і громадської безпеки; управління кримінального сиску – боротьба з кримінальною злочинністю (бандитизмом, вбивствами, розбійними нападами, крадіжками тощо); управління по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією – робота з попередження та розкриття розкрадань соціалістичної власності, спекуляцією і фальшуванням грошей; відділи: слідчий, розшуку, науково-технічний, видачі дозволів на зброю і розмножувальні апарати, паспортний, віз та реєстрації іноземців, актів громадянського стану, державна автомобільна інспекція, кадрів, учбовий, політичний, інспекція при начальникові ГУМ, секретаріат.

При Управліннях створювалися реєстраційно-облікові відділи, на які покладалась реєстрація та облік слідчих справ, особових справ агентури, агентурних розробок, дактилоскопія, реєстрація кримінальних елементів та облік кримінальних злочинців. Та, крім цього, поновлювалась діяльність столів приводу, реєстрації і дактилоскопії кримінальних елементів.

Аналогічна структура впроваджувалася й в союзних республіках.

Вказаним наказом скасовувалася існуюча система керівництва місцевими органами розшуку по зонам і організовувалася за видами злочинів. В системі кримінального сиску, поряд з існуючими посадами, вводилися нові: старший сищик, сищик і молодший сищик.

Маємо також відмітити, що наказом акцентувалася увага на використання органів міліції за їх прямим призначенням – боротьбою зі злочинністю та охороною громадського порядку. З наказу: «... Направити увагу всіх співробітників органів міліції як у центрі, так і на місцях, на посилення боротьби з кримінальною злочинністю (бандитизмом, вбивствами та крадіжками), розкрадачами

соціалістичної власності та на покращення справи охорони громадського порядку...». Ймовірно, що мається на увазі звільнення органів міліції від непритаманних їм функцій із участі у військових, чекістських операціях, залучення до виконання репресивних заходів органами державної безпеки. Хоча, повністю виконання зазначеної вказівки забезпечено не було. Тут також маємо відмітити, що виконання зазначених функцій неодмінно відбувалося під контролем та за участі головного керуючого органу МДБ. Так, після передачі міліції в підпорядкування МДБ, вони почали включатися в систему заходів із забезпечення державної безпеки під час проведення загальнодержавних свят. Зокрема, начальник міліції нарівні з керівниками оперативних підрозділів МДБ неодмінно входив до складу оперативних штабів, які створювалися для керівництва агентурно-оперативними заходами у зв'язку із забезпеченням святкування кожного окремого державного свята. Такі штаби діяли за планами, які повторювались у подальшому щороку практично повністю, можна сказати, були калькою попередніх, аж до завершення досліджуваного хронологічного періоду.

Прикладом може стати наказ МДБ УРСР від 03 листопада 1949 р. № 00355 [38, С. 154–162], яким визначався склад оперативного штабу, куди був включений начальник УМ МДБ УРСР К. Руденко, а й відповідні вказівки щодо організації діяльності органів міліції під час святкування державного свята, визначення обов'язкової участі у цих заходах всього особового складу органів та частин міліції та покладання контролю за правильною організацією заходів по охороні громадського порядку і безпеки на начальника УМ МДБ УРСР. Зокрема, серед настанов наказу: керівництво управління міліції м. Києва мало посилити зовнішньо-міліцейські заходи з охорони громадського порядку та безпеки у столиці, задіяти у цьому напрямку весь особовий офіцерський оперативний і технічний склад міліції; управління міліції м. Києва та Київської області мали забезпечити повне очищення міста та його околиць від кримінального і “бездомно-бродячого” елементу. В цілому такі заходи із задіяння органів міліції у забезпеченні державної безпеки під час святкування державних свят застосовувались постійно.

Повертаючись до вищевказаного наказу №00448, маємо відмітити, що важливого значення у наказі набували вирішення питань, пов'язаних із кадровим потенціалом органів міліції. Згідно з вимогами наказу штат управлінь міліції мав бути збільшений. Загалом пропонувалося збільшити чисельність особового складу на 20 тисяч осіб.

Зауважимо, що ще до видання цього наказу, серед керівного складу органів МДБ, міліції неодноразово піднімалося питання про незадовільний стан комплектування правоохоронних органів, професійного та освітнього рівня співробітників тощо. Наприклад, у доповідній записці про партійно-політичну роботу в органах міліції МДБ УРСР начальника політвідділу УМ МДБ УРСР М. Максимова, складеній навесні 1950 р., стверджувалося, що кадри міліції в Україні більше ніж наполовину склалися з молодих працівників зі стажем служби до 3 років (85,7 % особового складу), які не мали спеціальної міліцейської підготовки. 55,3 % особового складу мали освіту від 2 до 5 класів. Частина працівників мали досить обмежені знання та уявлення про роботу міліції, і йшли до її лав, маючи на меті суто меркантильні інтереси, пов'язані із стабільним забезпеченням продуктами харчування, в тому числі спецпайками [186, с. 267, 295]. Рівень освіти міліціонерів був настільки низьким, що протягом 1950–1951 рр. на навчання до загальноосвітніх закладів було зараховано всіх працівників міліції, які не мали 7-річної та 10-річної освіти. Загальна кількість таких осіб становила 17 740, що в масштабах всієї країни становило значний відсоток. Однак і цей крок закінчився невдало, оскільки політвідділ ГУМ МДБ СРСР дійшов висновку, що це серйозна помилка, і за вказівкою його начальника в школах загальноосвітньої підготовки були залишені 11 292 працівники, які мали позитивні характеристики по службі та мали перспективу службового зростання. Однак, протягом навчання зі шкіл було відраховано з різних причин 2517 осіб, 2 656 працівників закінчили навчання [70, С.36; 198, С.301–302].

Враховуючи такого роду обставини і необхідність укріплення органів міліції професійними, освіченими кадрами, вищевказаним наказом передбачався ряд заходів в цьому напрямку. Зокрема, керівництву ГУМ МДБ СРСР, начальнику

Політичного відділу ГУМ, всьому керівному складу її політпрацівників ставилося завдання повсякденно виховувати співробітників міліції «в душі безмежної відданості більшовицькій партії, бездоганного виконання свого службового обов'язку, підвищення пильності та укріплення дисципліни». Окрім цього, від керівництва ГУМ та начальників республіканських, крайових і міських управлінь міліції вимагалось призначати на керівні посади в органи міліції 5 тисяч членів ВКП (б) з партійної, радянської і господарської роботи, відібраних через ЦК компартій радянських союзних республік, крайкоми та обкоми ВКП (б), а також прийняти на роботу в міліцію 10 тисяч комсомольців.

Проте, існували об'єктивні обставини, які ускладнювали ситуацію із кадровою складовою органів міліції. На початку 1950 р. кадрову проблему в органах міліції спробували розв'язати шляхом прийняття постанови уряду щодо повернення до органів міліції всіх колишніх її співробітників. Але ж цей крок виявився неефективним, оскільки до лав органів міліції повернулася незначна частина працівників [70, С.36]. Ускладнювало ситуацію і те, що частина кваліфікованих кадрів після передачі органів міліції у систему МДБ була перенаправлена для комплектування органів безпеки. Так, наприклад, у зв'язку з ліквідацією міських і районних органів МВС УРСР і значним некомплектом керівного оперативного складу міських і районних органів МДБ УРСР, керівництвом МДБ УРСР до ЦК КП (б)У 03 листопада 1950 р. було направлено лист із проханням передати 188 звільнених осіб у розпорядження МДБ УРСР, і вже 16 листопада до ЦК були надані їх заплановані посади в МДБ. З подібними проханнями до партійного керівництва УРСР звертались також і керівники обкомів і обласних УМДБ УРСР [147, С. 270].

Кадрове питання постійно було актуальним протягом і наступних років. Так, у зв'язку з некомплектом кадрів, а також на виконання постанови ЦК КП (б)У від 29 серпня 1951 р. «Про недоліки в роботі з кадрами в міністерствах і відомствах Української РСР» керівництво МДБ УРСР зверталось до партійного керівництва із проханням прийняти постанову про направлення 384 комуністів з посад секретарів і завідувачів відділів обкомів, міськкомів і райкомів КП (б)У для роботи в органах МДБ і міліції та ще 324 осіб з партійних, радянських і комсомольських працівників

областей на посади оперативного складу органів державної безпеки. Про недоліки в роботі з кадрами МДБ УРСР у цей же період подало до ЦК КП (б)У відповідну довідку, а проблеми кадрової роботи обговорювалися на засіданні працівників кадрових підрозділів МДБ УРСР, яке відбулося в листопаді 1951 р. [147, С. 326].

Окремим пунктом у наказі містилася вимога щодо підбору професійних кадрів через вищі навчальні заклади. Керівництву центральних апаратів МДБ СРСР, заступникові по кадрах М. Свинелупову та начальникові УМ СРСР О. Леонт'єву належало через Міністерство вищої освіти СРСР здійснити відбір необхідної кількості фахівців для укомплектування інституту криміналістики та 800 інших спеціальностей – юристів, економістів, плановиків, фінансистів та інженерів – автомобілістів для роботи в органах міліції. Всі ці заходи мали сприяти поліпшенню ситуації в частині професійного кадрового потенціалу органів міліції.

Питання професійного навчання співробітників органів міліції, підготовки кваліфікованих та освічених працівників керівного складу піднімався доволі часто і вимагало прийняття відповідних рішень з метою покращення ситуації. Особливо це стосувалося співробітників оперативних підрозділів та керівного складу апаратів міліції. В зв'язку з чим, керівництвом МДБ було проведено ряд заходів, спрямованих на підвищення професійного рівня, зокрема шляхом організації відповідних курсів, направлення на навчання керівників апаратів міліції тощо. Наказом від 01 серпня 1950 р. № 00410 [61, С. 39–40] з метою перепідготовки і підготовки керівних та спеціальних кадрів органів міліції створюється Вища школа міліції МДБ СРСР. Згідно із наказом на неї покладалися завдання із перепідготовки керівного складу органів міліції із терміном навчання – 1 рік; підготовки експертів – криміналістів з терміном навчання – 2 роки; підготовки викладачів спеціальних дисциплін для шкіл керівного складу міліції із терміном навчання – 2 роки. 08 серпня 1950 р. МДБ СРСР підготувало наказ № 00426 «Про підготовку і перепідготовку кадрів органів міліції МДБ» [39, С.43–46], яким визначався порядок організації підготовки і перепідготовки кадрів міліції у різних школах міліції СРСР. Так, наприклад, співробітники кримінального сиску та ВБРСВ проходили навчання терміном від 1 до 2 років, залежно від напрямку підготовки (початкова або

перепідготовка) у Ленінградській, Рязанській, Омській і Ташкентській школах міліції. Всі інші співробітники міліції проходили навчання в декількох школах СРСР за напрямами підготовки, визначених затвердженим переліком. Так, в Україні було визначено 3 школи міліції: Чернівецька – для перепідготовки дільничних уповноважених, Львівська – для підготовки працівників паспортних відділів та перепідготовки начальників міськрайвідділів та їх заступників, Одеська – підготовка працівників міліції. Крім того, у Кишинівській школі міліції проводилася підготовка дільничних уповноважених та командирів взводів для органів міліції УРСР та МРСР. В інших школах міліції СРСР проводилося навчання для різних апаратів міліції: Державтоінспекції, міліціонерів зовнішніх служб тощо.

В управліннях міліції республік, країв та областей створювалися відділи кадрів. При цьому варто відмітити, що в наказі, окрім вказівки комплектувати відділи кадрів досвідченими і політично підготовленими працівниками, наголошувалось на обов'язковому укріпленні органів міліції чекістськими кадрами. За працівниками органів державної безпеки, які переходили на службу до міліції, зберігалися правове становище та матеріально-побутове забезпечення.

Вперше наказом № 00448 був запроваджений інститут бронювання працівників міліції від військової служби. Начальникам кадрів МДБ – УМДБ республік, країв та областей наказувалося провести заходи щодо зняття з обліку у військоматах Збройних Сил усього керівного та офіцерського складу органів міліції і прийняти його на особливий облік в МДБ. Інший склад органів міліції мав бути заброньований на весь час роботи в органах міліції.

Частково органи міліції були звільнені від виконання ряду функцій, зокрема, з обліку військовозобов'язаних, які перебувають у запасі, та призовників. Вказана діяльність мала бути передана, за окремими вказівками, до військоматів. При цьому, передачі підлягав і весь особовий склад військово-облікових столів відділень міліції. Також, з 1 січня 1951 р. виконкоми місцевих Рад депутатів трудящих мали організувати роботу з видачі довідок самотнім та багатодітним матерям на отримання виплат і нагород. Раніше ця функція належала органам міліції.

Отже, зазначеним наказом насамперед була впорядкована організаційна структура органів міліції відповідно до виконуваних ними функцій. Також він мав сприяти підвищенню статусу працівників міліції, їх освітнього рівня, укріплення кадрового потенціалу, в тому числі за рахунок чекістських кадрів та партійних працівників різного рівня.

Повертаючись до структурної організації органів міліції, маємо відмітити, що подібна до центрального апарату структура впроваджувалась й в УМ МДБ УРСР та управліннях по областях. Побудова Управління включала в себе сукупність відділів та відділень, на які покладалися основні функції органів міліції. Детальна структура УМ МДБ УРСР станом на лютий 1950 р. представлена у додатку Ф.

Щодо функцій вказаних підрозділів маємо зауважити таке:

Відділ міліцейської служби виконував такі завдання: охорона громадського порядку та громадської безпеки; проведення адміністративних заходів із впровадження законів та розпоряджень центральних і місцевих органів влади, які стосуються питань охорони громадського порядку та громадської безпеки, що відноситься до функцій міліції; здійснення дізнання; бойова, службова та фізична підготовка особового складу. Відповідно до покладених функцій відділ мав у своїй структурі 7 відділень.

Відділ кримінального сиску. Основні завдання: боротьба з кримінальною злочинністю – бандитизмом, вбивствами, крадіжками та іншими кримінальними злочинами. Мало у своєму складі 5 оперативних відділень, діяльність яких поділялася відповідно до видів злочинів, а також включало в себе відділення службового собаківництва.

Відділ по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності і спекуляцією виконував завдання пов'язані із боротьбою з розкраданнями соціалістичної власності, спекуляцією і фальшивомонетством. Мав у своєму складі 5 відділень, де вказані функції розподілялися відповідно до сфери вчинення таких злочинів та їх видів.

Слідчий відділ. Мав у своїй структурі 3 відділення, на які покладалися завдання щодо ведення слідства по справах кримінального сиску та ВБРСВС (1-е та

2-е відділення), керівництво слідчою роботою периферійних органів та надання їм допомоги у вказаній діяльності (3-є відділення).

Відділ розшуку. Серед основних завдань – розшук кримінальних злочинців, які скоїли втечі з тюрем та ВТТ, осіб, що переховуються від суду та слідства, дезертирів з Радянської Армії та з виробництв, осіб, що ухиляються від сплати аліментів, іноземців та осіб без громадянства. Виконання вказаних функцій здійснювали 3 відділення, кожне з яких відповідало за окремий напрямок роботи. Окрім цього до складу відділу входив підрозділ, що здійснював розвідувальні заходи (агентурна установка та оперативне стеження). Цей відділ відносився до негласного штату апарату міліції і його чисельність та структура оголошувалися окремими додатками до наказів.

Реєстраційно-обліковий відділ складався з 3-х відділень і здійснював реєстрацію та облік агентури, агентурних розробок, слідчих справ та осіб, що за ними проходили; облік злочинців за категоріями, прізвишками, прикметами, методами вчинення злочинів та облік осіб, без вісті зниклих, невідомих трупів; керівництво столами приводів з реєстрації та дактилоскопії злочинців, реєстрацію викраденої зброї і номерних предметів (автомобілів, мотоциклів, велосипедів, антикварних і художніх цінностей тощо). До складу відділу входила група інформації і статистики, на яку покладалися завдання з проведення аналітичної діяльності щодо стану злочинності, узагальнення статистичних показників тощо.

Науково-технічний відділ. Виконував завдання із розробки та забезпечення органів міліції оперативною технікою, а також здійснення організаційно-методичних заходів щодо її користування, керівництво роботою із проведення криміналістичних експертиз; проведення фізико-хімічних та біологічних експертиз речових доказів. Функціонувало у складі 3 відділень.

Державна автомобільна інспекція (на правах відділу). Мала у складі 3 відділення і виконувала функції щодо нагляду за технічним станом автотранспорту, витратами автоексплуатаційних матеріалів та підготовкою кадрів. Також опікувалася обліком і реєстрацією автотранспорту, забезпеченням органів

міліції номерними знаками, бланками водійських посвідчень, технічними паспортами та іншими технічними засобами.

Крім того, функції міліції передбачали й: діяльність по видачі дозволів на зброю та мнотильні апарати та агентурно-оперативне обслуговування й контроль за зберіганням та використанням зброї, вибухонебезпечних матеріалів, сильнодіючих отрут, поліграфічного обладнання та розмножувальної апаратури (відділ по видачі дозволів на зброю та розмножувальну апаратуру); здійснення паспортного режиму, що включало в себе керівництво роботою з видачі паспортів населенню, організацію адресно-довідкової роботи, видачу перепусток у прикордонні та заборонені зони (здійснював паспортний відділ у складі 3 відділень); діяльність, пов'язану із контролем за іноземцями та особами без громадянства, що передбачало їх персональний облік, забезпечення посвідками на проживання, контроль за дотриманням іноземцями та особами без громадянства правил проживання в СРСР, а також здійснення заходів щодо прийняття такими особами громадянства СРСР та виходу з нього (відділ віз та реєстрації іноземців); проведення заходів із реєстрації актів громадянського стану (у складі центрального апарату УМ функціонував відділ актів громадянського стану, який виконував функції з контролю та організації роботи периферійних органів ЗАГС, здійснював керівництво роботою архівів, розгляд скарг та заяв, оформленням документів про реєстрацію актів громадянського стану осіб, що проживають за кордоном тощо).

Також до складу УМ МДБ УРСР входили відділ кадрів, особлива інспекція, політвідділ, інспекція та секретаріат.

Отже, як видно з наведеного переліку функцій та структури центрального апарату управління міліції МДБ УРСР, органи міліції виконували широкий спектр завдань і відповідно до них проведена структурна побудова. Відповідно до такої структури будувалися й органи міліції на місцях, які мали типову структурну організацію і відрізнялися лише кількістю штатних одиниць, яка розраховувалась відповідно до оперативних умов в тому чи іншому регіоні.

Наказом МДБ СРСР від 09 лютого 1951 р. № 00103 [55–58] оголошувались штати органів міліції МДБ УРСР. Загальна чисельність штатних посад по органам

міліції УРСР складала 41 865 осіб. Крім того, окремо оголошувались штати негласного апарату органів міліції та органів відомчої міліції. Останні здійснювали охорону будівель радянських, партійних органів, закладів Державного банку. Також до їх складу входили дитячі кімнати міліції. Загальна чисельність посад відомчої міліції УРСР складала 7028 осіб.

Наказом МДБ УРСР від 20 лютого 1951 р. № 0021 [129, С. 788–804] оголошувався штатний розпис УМ МДБ УРСР та УМ УМДБ Вінницької, Волинської, Ворошиловградської, Житомирської, Закарпатської, Запорізької, Ізмаїльської, Кам'янець-Подільської, Кіровоградської і Миколаївської областей УРСР. Вказані управління міліції будувалися за вищезазначеною структурою. Чисельність штатного розрахунку центрального апарату мала складати 467 посад. Також окремо зазначалися штати негласного складу управлінь міліції МДБ УРСР, які включали 26 посад. В негласному підрозділі діяли відділення негласного складу, група агентурної установки, група оперативного стеження, група контролю та надання практичної допомоги в роботі відділень розвідки обласних і міських управлінь міліції.

Окрема увага керівництва МДБ та органів міліції на місцях приділялася карному розшуку, як одному з найважливіших підрозділів в структурі, діяльність якого спрямована на боротьбу зі злочинністю і який наділений правом здійснювати агентурно-оперативну роботу. 19 січня 1951 р. наказом міністра державної безпеки В. Абакумова «Про перебудову діяльності карного розшуку і заходи щодо посилення боротьби з кримінальною злочинністю» [129, С. 769–777] визначався ряд заходів, спрямований на покращення ситуації у боротьбі з кримінальною злочинністю, яким було внесено й низку організаційно-структурних змін у загальну систему органів міліції. Насамперед, діяльність карного розшуку, як наголошувалося у наказі, визнавалась неефективною, через відсутність оперативності в роботі, нездатність швидкого реагування на вчинені кримінальні злочини, безвідповідальне ставлення до проведення кваліфікованої агентурної роботи.

Наказ мав на меті саме впорядкування діяльності підрозділів кримінального сиску і містив вказівки не тільки організаційного характеру, а й загалом вимоги до співробітників апаратів сиску щодо необхідних знань задля ефективного розкриття злочинів, організації агентурної роботи, проведення слідства, обшуків, арештів тощо.

Щодо організаційних та структурних змін, які впроваджувалися зазначеним документом, маємо відмітити, що він закріпив насамперед розподіл діяльності апаратів кримінального сиску суворо за видами злочинів: бандитизм, розбійні напади та вбивства; крадіжки державного, громадського та особистого майна; шахрайство, хуліганство тощо.

З метою звільнення апаратів кримінального сиску від розслідування нетяжких злочинів вчинених в умовах цілковитої очевидності в управліннях (відділах) міліцейської служби створювалися відділи (відділення, групи) дізнання. На них покладалися функції із розслідування та розкриття незначних кримінальних злочинів, таких як дрібне хуліганство, нанесення побоїв, опір владі та нанесення образ її представникам, порушення паспортного режиму, ухилення від військової служби, несплата аліментів тощо.

Окрім цього, наказом визначалося пріоритетне становище працівників кримінального сиску перед співробітниками міліцейської служби (інспекторами, дільничними уповноваженими і постовими міліціонерами). Під час виконання своїх прямих обов'язків вони визнавалися старшими по службі.

Щодо підпорядкування та організації діяльності оперативників, наказом визначалося, що вони ведуть справи самостійно і підпорядковуються безпосередньо начальникові відповідного відділу (відділення) кримінального сиску.

До того ж, документом встановлювалися вимоги щодо необхідних знань, якими мали володіти сищики. Зокрема, вони мали вивчати і знати поведки і жаргон кримінальних злочинців, способи вчинення ними злочинів і місця збуту викраденого, вміти проводити огляд місця злочину, вести спостереження, виконувати установки, знати і досконало використовувати науково-технічні методи розкриття злочинів.

Окремі вимоги висувалися і до організації роботи з агентурним апаратом, проведення арештів та обшуків, ведення слідства по кримінальним справам. Так, зокрема, наказом встановлювалося, що арешти, обшуки та виїмки у справах по кримінальним злочинам проводяться тільки працівниками міліції, які займають керівні посади, та оперативними співробітниками кримінального сиску, за виключенням випадків, коли злочинці затримуються на місці вчинення злочину або ж є ймовірність їх втечі.

Отже, маємо відмітити, що зазначений нормативний документ по-перше, був спрямований на вдосконалення діяльності апаратів кримінального сиску, а по-друге, являв собою свого роду інструкцію із організації та проведення агентурно-оперативної та слідчої діяльності органами розшуку.

Тут маємо додати, що у повоєнні роки методи агентурно-оперативної роботи використовувалися правоохоронними органами у боротьбі з усіма видами злочинності. Активно розвивається нормативно-правова база її регламентації. При цьому слід відмітити, що якщо протягом 30-40-х років ХХ століття домінуючу позицію у провадженні агентурно-оперативної діяльності, в тому числі нормативно-правовому її закріпленні, займали органи державної безпеки, то вже у 1950-х роках спостерігається формування двох різних нормативно-правових відомчих платформ, призначених регулювати єдину по суті агентурно-оперативну роботу. Поступово змінюється і її розуміння в залежності від суб'єкта провадження. Так, в органах державної безпеки під нею розуміється частина контррозвідувальної діяльності, а в органах внутрішніх справ – це система розвідувальних (пошукових) заходів, що здійснюються переважно негласними засобами та методами з метою припинення, розкриття злочинів та розшуку злочинців [150, С. 29].

В умовах економічної кризи, подолання наслідків війни, грошової реформи особливого значення набували злочини, пов'язані з розкраданнями соціалістичної власності, спекуляцією, фальшуванням грошей і відповідно діяльність профільного підрозділу апарату міліції, на який покладалась завдання щодо ліквідації такого виду злочинності – ВБРСВ. У наказі МДБ СРСР № 00150 від 27 лютого 1951 р. «Про заходи щодо посилення боротьби з розкраданнями соціалістичної власності і

спекуляцією» [38] та наказі МДБ СРСР № 00111 від 18 лютого 1952 р. «Про заходи щодо посилення боротьби зі злочинцями, які виготовляють фальшиві грошові знаки» [38] вказувалося на незадовільний стан роботи органів міліції по боротьбі з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією, піддавалася критиці агентурна робота. Зокрема, відмічалось, що співробітники ВБРСВ на неналежному рівні організували роботу з агентурною мережею, через що більшість злочинів розкривається не в результаті агентурно-оперативних заходів, а шляхом розслідування за офіційними матеріалами вже вчинених розкрадань; агентурна мережа засмічена дворушниками, злочинцями, зв'язок з ними оперативними співробітниками не підтримується, професійний рівень працівників низький та інше.

Наказом, серед іншого, вимагалось спрямувати основну увагу оперативного складу органів та підрозділів міліції на своєчасне попередження та розкриття “чекістськими методами і засобами” великих розкрадань та спекуляцій, особливо у системі державної торгівлі, споживчої та промислової кооперації, легкої, харчової та місцевої промисловості тощо. Закцентовано на «чекістських методах» не випадково, оскільки органи державної безпеки володіли позитивним досвідом боротьби з такими видами злочинності, і саме із застосуванням агентурно-оперативних методів.

Від органів та підрозділів міліції вимагалось активізувати агентурно-оперативну роботу, насамперед, шляхом впорядкування агентурно-інформаторської мережі, створення резидентур з числа інформаторів, які працюють на однорідних об'єктах, а керівникам структурних підрозділів постійно контролювати роботу підлеглих, і самім працювати з агентурним апаратом. Вимагалось також не затягувати агентурні розробки на тривалий термін. Крім цього, в наказі, в одному з перших за цей період, вказується на необхідність використання при провадженні агентурних розробок оперативно-технічних засобів. Однак, дозволялось це не всюди. Зокрема, у п. 7 вказується на те, що у ГУМ МДБ СРСР, а також в апаратах ВБРСВ мм. Москви, Ленінграду, Києва, Мінську, Ташкенту, Одеси, Тбілісі, Харкова, Ростова-на-Дону, Казані, по найбільш важливим справам з санкції Міністрів державної безпеки союзних і автономних республік та начальників управлінь МДБ, дозволялось застосування оперативної техніки з тим, щоб вже у

процесі агентурної розробки документувати факти злочинної діяльності тієї чи іншої особи.

При зовні начебто самостійності апаратів міліції у складі МДБ протягом усього часу спостерігається «пильне око» і контроль за її діяльністю з боку органів державної безпеки. Це і вказівки щодо укріплення міліції чекістськими кадрами, і спільне забезпечення державної безпеки під час проведення державних свят (про що йшлося вище), та безпосередній контроль над провадженням агентурної роботи і відомче закріплення її проведення саме чекістськими методами. Крім того, за співробітниками міліції здійснювався і негласний контроль. Так, наприклад, наказом МДБ СРСР від 11 жовтня 1951 р. № 00748 «Про агентурно-оперативну роботу по рядовому і сержантському складу органів міліції» [40, С. 39] на 5 Управління МДБ СРСР, 5-ті відділи МДБ – УМДБ було покладене завдання з агентурно-оперативної роботи по рядовому і сержантському складу органів міліції, метою якої було виявлення з боку окремих осіб ймовірних злочинних дій та зв'язків із ворожими елементами. Наказом чітко визначався порядок проведення такої роботи відносно зазначеної категорії осіб. Обов'язковим було заведення на осіб, скомпрометованих за політичними ознаками, оперативного обліку з постановкою на централізований облік у відділах «А» МДБ – УМДБ. Вирішення питання про залишення на служби скомпрометованого працівника міліції мали здійснювати міністри МДБ союзних республік або начальники управлінь МДБ. До того ж вербування освідомлювачів з числа рядового і сержантського складу міліції мали бути в обов'язковому порядку санкціоновані міністрами МДБ – начальниками УМДБ або їх заступниками. До кола поставлених завдань відносилися лише злочини з політичних мотивів. Всі інші проступки щодо зловживань по службі, розголошення службової таємниці, серйозних порушень дисципліни і т.і. відносилися до кола повноважень Особливої інспекції управлінь міліції республік, країв, областей. Один раз на два місяці 5-ті відділи УМДБ та Особливі інспекції мали звітувати перед 5 Управлінням МДБ СРСР про результати проведеної роботи.

4.4. Спроби реформування системи органів внутрішніх справ протягом першого року після смерті Й. Сталіна: боротьба політичних курсів та закріплення її результатів (березень 1953 р. – березень 1954 р.).

Представлений у попередніх розділах структурний розвиток правоохоронної системи свідчить про існування в СРСР на початку 1950-х років двох силових структур, які мали окреслені завдання у сфері як забезпечення державної безпеки та громадського порядку, так і забезпечення виконання урядових програм народногосподарського, промислового характеру.

Позбавившись протягом 1948–1950 рр. основних оперативних підрозділів, МВС являв собою колосальне за своїми розмірами та переліком функцій відомство, у віданні якого перебував контроль майже за усіма сферами стратегічного та господарського значення. Станом на 1 січня 1953 р. до складу загальносоюзного МВС входило 15 головних управлінь, 12 управлінь, 7 спецвідділів, 10 відділів, а також інші підрозділи із функціями контролю за діяльністю МВС та його кадровим складом, а також інші допоміжні одиниці.

Про масштабність господарського спрямування діяльності МВС можна судити по таким могутнім його елементам у структурі як, насамперед ГУЛАГ та ряд головних управлінь: ГУТГМП, ГУТЛП, ГУТЗБ, гідротехнічного будівництва (Головгідроволгобалтбуд), будівництва підприємств нафтопереробної промисловості (Головспецнафтобуд), а також Дальбуд та Єнісейбуд, які забезпечували виконання завдань з промислового, енергетичного, шляхового та культурно-побутового освоєння районів Далекої Півночі, Сибіру та інші. До кола господарських завдань МВС входили видобуток та виробництво асбесту, видобуток та переробка слюди тощо. МВС забезпечувало контроль та проведення робіт із видобутку корисних копалин: золота, олова, вольфраму, кобальту та вугілля.

Отже, існування у системі державних органів СРСР двох апаратів, які виконували цілий ряд важливих стратегічних завдань продовжувалося до березня 1953 р.. Смерть Й. Сталіна та подальші політичні події, які спостерігалися згодом, по-перше, відобразились на політичній обстановці в країні, яка була пов'язана із

боротьбою різних політичних курсів за владу, а, по-друге, призвели до ряду структурно-організаційних змін у системі МВС – МДБ.

Аналізуючи політичні події, які відбувалися після смерті Й. Сталіна, зауважимо, що з метою налагодження дієвого механізму управління країною 5 березня 1953 р. відбулося спільне засідання пленуму ЦК, РМ СРСР і Президії ВР СРСР, на якому були оголошені важливі заходи з організації партійного і державного керівництва в СРСР. Насамперед, визначення верхівки керівного складу Ради міністрів СРСР. Так, Головою РМ СРСР став Г. Маленков, а його заступниками – Л. Берія, В. Молотов, М. Булганін та Л. Каганович. Також в протоколі спільного засідання зазначалося про створення, на основі двох існуючих на той час органів Бюро Президії ЦК партії та Президії ВР СРСР – Президії Ради Міністрів СРСР, а також об'єднання двох силових структур в одне відомство.

Як зазначають дослідники питань становлення партійної влади в СРСР, у постсталінський період, практично у перші дні після смерті «вождя», розпочалася активна гостра боротьба за владу в середовищі його найближчого оточення. Наприклад, С. Кульчицький, зазначає про трьох претендентів на лідерство – Г. Маленкова, Л. Берію і М. Хрущова, які на попередніх етапах політичної кар'єри були діяльними організаторами державного терору і добре розуміли, що зі смертю Й. Сталіна тероризування громадян стало неможливим. Пов'язувалося це, на думку дослідника, з тим, що насамперед, ніхто з цих осіб не контролював усі три важелі влади, куди, до речі, входили і органи державної безпеки, а також, під час війни суспільство піднялося з колін, і тільки завдяки своєму авторитетові Й. Сталін міг продовжувати політику превентивного терору [106]. Кожен з перелічених осіб згодом отримав ту частку повноважень, які дозволили вступити у боротьбу, маючи за підтримку відповідні партійні та державні владні кола.

На спільному засіданні 5 березня Г. Маленков був призначений Головою РМ СРСР, Л. Берія – першим заступником Голови РМ СРСР та очолив об'єднане МВС СРСР, зосередивши в своїх руках контроль за обома силовими відомствами – МВС та МДБ. Як зазначає С. Кульчицький, М. Хрущов залишався одним із секретарів ЦК,

але вживав певних кроків, здебільшого ультимативного характеру, задля отримання владних повноважень [106].

Отже, після смерті Й. Сталіна, відбувся ряд знакових подій, які відобразились не тільки на загальній політичній обстановці в країні, а й призвели до створення наймогутнішого карально-репресивного механізму у державній системі – Міністерства внутрішніх справ, до складу якого увійшли органи державної безпеки, на чолі з Л. Берією.

Постановою РМ СРСР від 11 березня 1953 р. № 756-365сс був призначений керівний склад новоствореного відомства, зокрема першими заступника міністра внутрішніх справ СРСР стали: С. Круглов, Б. Кобулов, І. Серов. Заступником міністра внутрішніх справ СРСР призначався І. Масленніков. Також вказаною постановою призначався склад Колегії МВС СРСР, до якої увійшли усі керівники підрозділів системи органів державної безпеки (1-го, 2-го Головних управлінь, 3-го та 4-го управлінь), міліції (ГУМ), управління кадрів та секретаріату.

До 19 березня 1953 р. посаду міністра внутрішніх справ УРСР обіймав Т. Строкач, але згодом його було понижено в посаді до начальника УНКВС Львівської області, а міністром внутрішніх справ УРСР призначався П. Мешик, який входив до кола найближчого оточення Л. Берії.

Варто зауважити, що кадрова політика Л. Берії за час керування відомством мала характерні особливості. По-перше, за короткий проміжок часу ним до керівних посад вищого ешелону МВС були призначені більшість його колишніх співробітників або ж особи з найближчого оточення. Тим самим Л. Берією була забезпечена повна підтримка з боку керівників центрального апарату МВС, а також МВС союзних республік. По-друге, як вважають сучасні дослідники, міністром внутрішніх справ вживалися заходи щодо підвищення питомої ваги «корінної національності» в органах МВС союзних республік, що в подальшому викликало обурення партійно-радянської номенклатури [137, С. 372].

Отже, вже 14 березня 1953 р. наказом МВС СРСР № 002 оголошувалася нова структура об'єднаного союзно-республіканського відомства, до якої увійшли усі структурні підрозділи колишнього міністерства державної безпеки у складі: 1-е

Головне управління (контррозвідка), 2-ге Головне управління (розвідка за кордоном), 3-тє управління (контррозвідка у Радянській Армії та Військово-морському Флоті), 4-тє управління (секретно-політичне), 5-тє управління (економічне), 6-тє управління (транспортє), 7-мє управління (зовнішнє спостереження, установки, обшуки та арешти), 8-мє управління (шифрувальнє), 9-тє управління (охорона уряду), 10 управління (управління коменданта Московського Кремля), слідча частина з особливо важливих справ, відділ «П» (відділ спецпоселень), 1-й спецвідділ (обліково-архівний), 2-й спецвідділ (техніка таємного прослуховування), 3-й спецвідділ (виготовлення документів), 4-й спецвідділ (радіоконтррозвідка), 5-й спецвідділ (виготовлення засобів оперативної техніки), 6-й спецвідділ (цензура), 7-й спецвідділ (державна охорона сховищ), відділ «М» (мобвідділ) та відділ «С» (спецзв'язок). Також до складу МВС СРСР увійшли всі структурні одиниці, які функціонували в МВС до березня 1953 р.. [112, С. 110–111].

Крім того, до складу МВС Постановою РМ СРСР від 15 березня 1953 р. № 765 було повернуто Головне управління геодезії та картографії. А Постановою РМ СРСР № 769 у відання МВС передавалося Управління уповноваженого РМ СРСР з охорони військових і державних таємниць у друку (Головліт при РМ СРСР), яке у складі МВС мало назву Головне управління МВС СРСР з охорони військових і державних таємниць у друку (11 Головне управління МВС СРСР) [111, С. 73–74].

Тут варто зауважити, що керівництвом країни та МВС СРСР був одразу взятий курс на звільнення МВС від виконання господарських функцій. 25 березня РМ СРСР була прийнята постанова № 895-383цт, якою припинялося будівництво ряду великих об'єктів, що здійснювалося силами ув'язнених. А наступною постановою, від 28 березня 1953 р., були ліквідовані всі виробничі главки та управління МВС, які мали у своєму складі табори. Більшість виробничих структур, що входили до їх складу, передавалися у профільні міністерства [190].

Так, до міністерства металургійної промисловості передавалися Дальбуд, Єнісейбуд, міністерству електростанцій та електропромисловості – Гідропроект, Куйбишевгідробуд, Сталінградгідробуд, міністерству нафтової промисловості – Головспецнафтобуд, міністерству сільського господарства – Середньоазіатгідробуд,

міністерству промисловості будівельних матеріалів – Головасбест та Головслюда, міністерству лісової та паперової промисловості – Головне управління таборів лісової промисловості, міністерству водного і річкового флоту СРСР – Головгидровологбалтбуд. Частина виправно-трудова таборів, які належали виробничим об'єктам, була сконцентрована у віданні ГУЛАГу.

Поряд із вивільненням зі структури господарських підрозділів, 28 березня 1953 р. зі складу МВС до Міністерства юстиції передавався ГУЛАГ з усією табірною мережею, окрім особливих таборів, які залишалися у віданні МВС, оскільки в них утримувались особливо небезпечні державні злочинці. Керівництво такими таборами покладалося на Тюремне управління МВС.

До структури МЮ СРСР, окрім ГУЛАГу, також передавалися відділ дитячих колоній, управління та відділи виправно-трудова таборів і колоній та відділи дитячих колоній в республіках, краях, областях, інспекції виправно-трудова робіт з усіма службами та підрозділами, що входили до їх складу, промисловими підприємствами, будівельними організаціями, підсобними господарствами, а також учбові заклади, які готували кадри для системи ГУЛАГу [190].

Такому кроку уряду передував указ Президії ВР СРСР від 27 березня 1953 р. «Про амністію», згідно з яким із табірних установ системи МВС мала бути звільнена категорія засуджених, які вчинили злочини, що не представляють небезпеки для держави. До цієї категорії указом віднесені посадові та господарські злочини, а також ряд військових злочинів тощо. Результатом подібного рішення стало зменшення загальної кількості таборів по всій країні та чисельності ув'язнених.

Серед науковців з цього приводу є думка, що ініціатором подібних рішень, в подальшому прийнятих РМ СРСР, був саме Л. Берія. Наприклад, В. Некрасов, вважає, що заходи щодо звільнення МВС від невластивих функцій ним були проведені у політичних цілях: ставши міністром внутрішніх справ і готуючись до захоплення влади, Л. Берія прагнув розвантажити новий МВС «від суєтної і брудної роботи» [11; 98].

Водночас існує й інша думка, про те, що рано чи пізно табірна система зазнала б краху, оскільки останні декілька років вся каральна система СРСР, а також

економіка примусової праці ув'язнених, перебували у глибокій кризі. Причиною тому називають і зростання чисельності ув'язнених, яка на 1 січня 1953 р. складала 2 472 247 осіб (ще 152 614 – у тюрмах) [190], неможливість здійснення належного контролю за ув'язненими, в тому числі агентурного, що, в свою чергу, сприяло збільшенню кількості акцій масової непокори, стихійних бунтів, втеч, появи підпільних організацій ув'язнених тощо [98].

Окрім того, вважається, що саме Л. Берією був запропонований ряд заходів, спрямованих на пом'якшення кримінальної політики. Зокрема, ним пропонувалося провести перегляд кримінального законодавства, замінивши відповідальність за деякі господарські, посадові, побутові та інші злочини мірами адміністративного і дисциплінарного впливу, а також пом'якшити кримінальну відповідальність за окремі злочини. Необхідність такого кроку пояснювалася тим, що через 1-2 роки загальна кількість ув'язнених могла знову досягти 2,5 – 3 млн. осіб [190]. В подальшому ці пропозиції були відображені у вищезгаданому Указі ПВР СРСР «Про амністію».

Окрім звільнення МВС від невластивих функцій, міністром внутрішніх справ був запроваджений не тільки процес пом'якшення кримінальної відповідальності, а і заборона будь-яких грубих порушень законодавства у провадженні співробітниками МВС арештів, допитів, слідства тощо. Проведені протягом перших днів перевірки діяльності правоохоронних органів виявили чимало кричущих фактів порушення законності. Наказом МВС СРСР від 4 квітня 1953 р. № 0068 «Про заборону застосування до арештованих будь-яких засобів примусу та фізичного впливу» були чітко регламентовані дії співробітників правоохоронних органів виключно у межах кримінально-процесуального кодексу із категоричною забороною застосування силових та психологічних методів впливу. Порушення вимог наказу тягло за собою відповідальність, аж до судових розглядів.

Також, Л. Берією виносилися пропозиції щодо обмеження повноважень Особливої наради, яка в подальшому, у вересні 1953 р. була ліквідована, і тим самим був відновлений порядок розслідування і судового розгляду справ у межах чинного законодавства.

16 червня 1953 р. на розгляд міністра внутрішніх справ було подано проект «Положення про Міністерство внутрішніх справ СРСР», яким мав бути визначений юридичний статус відомства з чітко окресленими завданнями та правовим становищем міністра внутрішніх справ, колегії МВС і Особливої наради. Перелік завдань відомства охоплював все те, що покладалося на нього і раніше. Серед їх числа увесь перелік завдань органів державної безпеки, міліції, протипожежної охорони, протиповітряної оборони тощо. Додалися до функцій відомства: охорона військових та державних таємниць у друку, організація державного геодезичного контролю, виконання спеціальних завдань уряду СРСР. Однак затверджене Положення так і не було. І причиною тому стали події, які розгорталися навколо особи Л. Берії та його поплічників у червні 1953 р.

Серед істориків є цілком справедливі думки, що дії Л. Берії були спрямовані перш за все на захоплення влади за допомогою власного відомства. Його спроби відновити колишню структуру МВС та мінімізувати на неї партійний вплив в результаті призвели до негативних наслідків для самого очільника МВС. Так, підтвердженням таких припущень може стати заява майбутнього керівника МВС С. Круглова, який очолив відомство наприкінці червня 1953 р., щодо наявності у структурі МВС новоствореного 9 відділу на чолі з П. Судоплатовим. На вказаний відділ покладалося проведення актів індивідуального терору і диверсій. На липневому пленумі ЦК КПРС С. Кругловим було повідомлено, що «Л. Берія створив цей підрозділ без дозволу ЦК КПРС і обирав для нього кадри особисто, без участі Управління кадрів МВС СРСР». Наказом МВС СРСР від 31 липня 1953 р. вказаний підрозділ був ліквідований [112, С.114].

Протиборство радянської партійної системи такій одіозній фігурі як Л. Берія, виразилося у об'єднанні зусиль його політичних супротивників, до кола яких входили Г. Маленков, М. Хрущов та ін., з метою виведення з боротьби свого небезпечного конкурента. На засіданні ЦК КПРС 25 червня 1953 р. було розглянуто питання про діяльність лідера правоохоронної системи, за результатами якого Л. Берія був заарештований і в подальшому засуджений і розстріляний. Ця акція, на думку С. Кульчицького мала інституційне значення, оскільки з усуненням від влади

«конкурента» партійна верхівка повернула собі диктаторську владу в неурізаному вигляді, а в органах державної безпеки розпочалася чистка [106]. Насамперед з посад були звільнені всі призначені Л. Берією керівники, а частина з них, зокрема і очільник МВС УРСР П. Мешик, в подальшому були засуджені або розстріляні.

Отже, начебто ліберальна політика нового керівництва МВС до провадження його органами діяльності, пом'якшення впливу каральної системи на громадян і суспільство в цілому, мала б призвести до нормалізації роботи правоохоронних органів. Очоливши відомство Л. Берія, який знав усі проблемні питання діяльності МВС, вбачав за необхідне реструктурувати апарат, оскільки карально-репресивна спрямованість діяльності всієї системи правоохоронних органів вже ставала очевидною. Очільник МВС за декілька місяців свого правління ініціював не тільки перебудову репресивної системи, а ряд інших ініціатив, які стосувалися найрізноманітніших питань, серед яких і національна політика, і міжнародні відносини, і відмова від репресій та ін. Маючи на меті справити «позитивний імідж» для отримання в майбутньому підтримки представників партії та уряду, він прагнув утвердження на першій ролі у партії та державі.

Затверджений новий керівний склад МВС СРСР розпочав свою діяльність впроваджуючи ряд змін, спрямованих на спрощення структури МВС та скорочення штатної чисельності. До того ж, після призначення М. Хрущова першим секретарем Комуністичної партії, яке відбулося на вересневому пленумі ЦК КПРС, одразу був взятий курс на посилення партійного впливу і контролю за діяльністю органів державної влади, зокрема правоохоронних структур.

Так, у листопаді 1953 р. МВС СРСР на розгляд Президії ЦК КПРС був представлений проєкт «Про скорочення штатної чисельності органів МВС та затвердження структури МВС СРСР». В ньому, зокрема, пропонувалося провести об'єднання 4-го і 5-го управлінь в одне – 4 управління МВС СРСР; 3-го і 5-го спецвідділів у 5-й спецвідділ МВС СРСР; ліквідувати 6-й спецвідділ, з передачею його функцій 4-му управлінню МВС СРСР; ліквідувати Управління конвойної охорони, а його функції передати Головному управлінню внутрішньої охорони, яке відповідно мало змінити назву на Головне управління внутрішньої і конвойної

охорони МВС СРСР; Головну бухгалтерію пропонувалося об'єднати з Фінансовим відділом МВС СРСР. Всього планувалося скоротити штат центрального апарату МВС СРСР на 20 % [111, С. 80].

Подальші зміни у системі МВС відбувалися вже після подій січня 1954 р., із прийняттям ЦК КПРС постанов «Про серйозні недоліки в роботі партійного і державного апарату», «Про суттєві недоліки в структурі міністерств та відомств і заходах до поліпшення роботи державного апарату». Серед іншого, курс нового очільника партії був спрямований на усунення недоліків у системі управління шляхом її реформування. Певним чином настанови партії відобразилися і на системі МВС не тільки союзно-республіканського, а й союзних республік. Так, у січні 1954 р. керуючись вищезгаданою постановою ЦК КПРС, керівництвом МВС СРСР було прийнято рішення про перегляд штатів органів міліції по різних регіонах з урахуванням змін у чисельності населення та оперативній обстановці. В результаті управлінський штат органів міліції був скорочений на 12 %.

Посилення впливу партійного керівництва на систему МВС призвело до повернення до структури ГУЛАГу та інших виробничих підприємств, переданих з його відання у березні 1953 р. Пов'язується це, серед іншого, з тим, що Міністерством юстиції не здійснювався належний контроль за ув'язненими, що спричиняло масові заворушення у таборах, акції непокори тощо. Крім того, керівництво країни, розуміючи наскільки «дешевою» може бути праця ув'язнених, а також прораховуючи економічні показники, мали прийняти рішення про повернення до структури МВС як ГУЛАГу з його табірною мережею, так і більшості виробничих підприємств, задля забезпечення виконання урядових програм стратегічного значення.

Окрім питань організації загальної структури МВС, повернення до його складу системи виправно-трудова таборів, керівництво СРСР та УРСР не залишало осторонь ситуацію на території західних областей України, де продовжувалася боротьба із залишками збройних формувань українських націоналістів. Наприкінці 1953 р. зазначене питання розглядалося на засіданні Президіуму ЦК КП України, за результатами якого була затверджена постанова «Про стан ліквідації залишків банд

українських буржуазних націоналістів у західних областях Української РСР». Після цього зазначене питання було винесено на розгляд колегії МВС СРСР як невідкладне. 28 січня УРСР Т. Строкача була прийнята постанова, якою визначався ряд заходів, спрямованих на подолання антирадянського спротиву [53, С. 260–270].

Серед іншого у постанові відмічалися певні недоліки в організації діяльності органів МВС УРСР у боротьбі з ОУН, серед яких, насамперед зазначалися незадовільний стан агентурно-оперативної роботи (засмічена агентурна мережа, неприйняття заходів до організації агентурної роботи по зв'язкам бандитів, проведення масових військових операцій тощо) Так, зокрема, в постанові відмічалось: «... Замість кропіткого налагодження агентурно-оперативної роботи МВС України проводить масові військові операції, які, як правило, не базуються на серйозних агентурних даних, часто готуються наспіх і тому не мають успіху. З 370 масових військових операцій, проведених у 1953 р., безрезультатно закінчилися 341...».

Серед недоліків у роботі апарату МВС та підпорядкованих йому оперативних груп, які вели таку боротьбу, відмічалися: незадовільний стан співробітництва із МВС – УМВС східних областей УРСР, відсутність дієвої агентурної мережі у колі оточення лідерів націоналістів, незадовільне використання можливостей органів міліції, особливо – зв'язків дільничних уповноважених серед місцевого населення, недостатній рівень взаємодії із обласними управліннями та районними органами МВС. Особлива увага у зазначеному документі була приділена фактам порушення дисципліни, “радянської законності”, зокрема застосування органами МВС такого методу боротьби, як використання «неправдивих бандитських бункерів» («ЛП (ложные бандитские бункера)» - рос.).

Колегією МВС СРСР за результатами доповіді був прийнятий ряд положень, які мали важливе значення для визначення подальших напрямків боротьби з націоналістичними рухами на західній Україні. Однією з перших вказівок було визначення такої боротьби невідкладним завданням МВС УРСР та його місцевих органів. З цією метою мала бути перебудована агентурно-оперативна робота усіх ланок апарату МВС УРСР. Також, органам МВС заборонялося використання так

званих заходів «ЛП», проведення масових військових операцій, які не підкріплені перевіреними агентурними даними і щодо яких не проведена ретельна попередня підготовка. Проте, це не означало повну заборону використання військових підрозділів, а лише часткове їх обмеження і покладання керівництва операціями на досвідчених оперативних працівників органів МВС. Також начальник ГУВО МВС СРСР Т. Філіппов та міністр Т. Строкач мали надати пропозиції щодо скорочення кількості частин, підрозділів і гарнізонів внутрішньої охорони МВС у західних областях УРСР.

Важливе значення у боротьбі з українськими націоналістами мало і залучення органів міліції, зокрема дільничних уповноважених, яких пропонувалося використовувати в якості резидентів. Керівництвом МВС СРСР вимагалось від МВС УРСР активного використання усіх оперативних можливостей органів МВС, а також введення практики відряджень оперативного складу МВС СРСР та МВС УРСР у місця вислання українських націоналістів з метою виявлення усіх можливостей залишків націоналістичного підпілля на Україні та впровадження агентури МВС у зарубіжні націоналістичні центри.

Отже, при зовні позитивних зрушеннях в лібералізації діяльності МВС певні методи протидії антирадянським проявам силами правоохоронних органів залишалися в дії і активно використовувалися вже новим керівництвом.

При цьому якщо на початкових етапах боротьби з антирадянськими елементами ефективними визнавалися проведення масових військових операцій, то вже на початку 50-х років перевага віддавалася все ж таки агентурно-оперативним методам, які на практиці були більш дієвими.

Саме неефективне здійснення агентурно-оперативної роботи у боротьбі з зовнішніми та внутрішніми загрозами, які поставали перед СРСР в умовах «холодної війни», розширення переліку завдань радянської розвідки, призвели до виведення органів державної безпеки в окреме структурну відомство у системі державних органів СРСР.

Питання про їх виокремлення із МВС поставало вже у лютому 1954 р. Так, міністром внутрішніх справ СРСР С. Кругловим 4 лютого 1954 р. до Президії ЦК

КПРС був направлений лист [112, С 685–687] із пропозиціями виділення зі складу МВС апарату органів державної безпеки. Серед основних причин такого кроку визначалося неможливість проведення ефективної діяльності через, насамперед масивність організаційної побудови апарату МВС та його органів. Виділення оперативно-чекістських управлінь мало забезпечити необхідні умови для покращення їх розвідувальної і контррозвідувальної діяльності. Також в листі надавалися пропозиції щодо побудови організаційної структури МВС СРСР із певними змінами. Так, зокрема, пропонувалося включити до складу ГУМ – Управління міліції на залізничному та водному транспорті. Враховуючи те, що після включення до складу МВС ГУЛАГу на правоохоронний орган покладене виконання виробничої програми уряду та значний об'єм капітального будівництва, було запропоновано поновити в системі Міністерства Управління матеріально-технічного постачання.

Також, була внесена пропозиція про ліквідацію міських та районних відділів та відділень МВС, існування яких при проведенні зазначених організаційних заходів вже не вважалося необхідністю. При цьому оперативне керівництво роботою існуючих в містах і районах органів пожежної охорони, архівних органів і спецкомендатур в місцях поселень – мало бути покладене на начальників відповідних відділів та відділень міліції.

Ліквідація таких відділів та відділень МВС в адміністративних районах країни не передбачалася в Естонській, Латвійській та Литовській республіках, а також в західних областях УРСР. Замість ліквідації таких відділів та відділень на їх базі у перелічених республіках мали бути створені апарати уповноважених Комітету у справах державної безпеки. Такий крок вважався необхідним з урахуванням політичної обстановки на зазначених територіях.

Вже 12 березня 1954 р., відповідно до рішення ЦК КПРС, Указом Президії ВР СРСР від 13 березня 1954 р. органи держбезпеки були виділені зі складу МВС і утворений Комітет Державної безпеки при Раді Міністрів СРСР. Цей орган був союзно-республіканським комітетом і діяв на правах міністерства. Відповідними указами Президій Верховних Рад союзних республік були проведені аналогічні

заходи щодо створення окремих підрозділів із забезпечення державної безпеки в союзних та автономних республіках. Так, в республіках утворювалися Комітети державної безпеки при Радах Міністрів союзних республік, в кряях та областях – управління або відділи, у містах і районах замість колишніх міських відділів та відділень МВС СРСР створювалися апарати уповноважених КДБ при РМ СРСР та РМ союзних республік.

В систему КДБ увійшли усі існуючі до цього часу оперативні підрозділи, діяльність яких була пов'язана із забезпеченням держбезпеки (органи розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, особливі відділи, апарати уповноважених УКДБ та ін.) [111, С. 94]. У складі МВС в той же час залишалися: Головне управління міліції, Головне управління виправно-трудових таборів і колоній, Головне управління прикордонних військ, Головне управління внутрішньої і конвойної охорони, Головне управління пожежної охорони, Головне управління служби МППО, Головне управління геодезії та картографії, Головне управління військового постачання, Тюремне управління, Воєнно-будівельне управління, відділ урядового зв'язку, Відділ фельд'єгерського зв'язку, Відділ з нагляду за засланцями, висланими та спецпоселенцями, Відділ з охорони та обліку державних запасів дорогоцінних металів, алмазного фонду та інших цінностей, відділ по контролю та інспектуванню відомчої охорони, відділ залізничних і водних перевезень. Крім того, до складу МВС увійшли усі структурні підрозділи, які виконували функції із забезпечення діяльності підрозділів апарату МВС.

Отже, між МВС та КДБ були розподілені функції, що значно вплинуло на ефективність їх роботи. Поступова відбувалася переорієнтація двох головних правоохоронних структур на виконання поставлених перед ними завдань.

Висновки до 4 розділу

Умови повоєнного відновлення і повернення країни до мирного існування вимагали від уряду прийняття заходів, спрямованих на удосконалення діяльності усіх ланок державної системи управління, з внесенням відповідних змін як до завдань та функцій державних органів, так і до їх структурної організації. Системі

НКВС – МВС в цьому контексті відводилося одне із перших місць, оскільки поряд із основним завданням поновлення суспільного ладу в країні поставало питання відновлення тотального контролю над населенням шляхом силового тиску за допомогою підвладних структур.

На формування структури МВС УРСР вплив справляв ряд чинників, характерних саме для цих територій. Серед них повоєнне збільшення злочинності, активний спротив населення західних областей України тоталітарному режимові тощо. До того ж територія України, а саме західні її області, за своїм географічним положенням виявилися транзитною зоною для репатріації військовополонених. Постійне перебування на території УРСР військовополонених вимагало створення нових табірних установ для їх утримання, а також впливали на оформлення структурної організації УПВІ та зміни у штатному навантаженні.

Протягом перших післявоєнних років, у зв'язку з передачею частини функцій МВС до МДБ, створювалися нові структурні підрозділи вже як складові органів державної безпеки. А протягом 40-х років значно змінився профіль діяльності МВС і зріс об'єм функцій, що ним виконувався. На передній план висувалась різного роду господарська діяльність, переважно силами ув'язнених ГУЛАГу.

Протягом 1948–1950 рр. відбулося значне звуження компетенції системи МВС, зокрема в частині виконання і провадження таких видів діяльності, як агентурно-оперативна та розшукова робота. Підвищення ролі органів державної безпеки у провадженні карально-репресивних заходів вимагало контролю на усіма ланками механізму, насамперед тими, які здатні самостійно проводити оперативну роботу. А перепідпорядкування важливих ланок системи органам державної безпеки значною мірою вплинуло на розуміння змісту системи внутрішніх справ, у тому понятті, яке прийнято на сьогодні.

Проте, не зважаючи на втрату основних оперативних підрозділів, МВС продовжувало займати чільне місце у піраміді державних органів та державного управління, завдяки саме розгалуженій структурі управлінь та відділів господарчого призначення, які забезпечували неухильне виконання важливих урядових

народногосподарських програм, переважно силами ув'язнених, військовополонених тощо.

Перебування органів міліції протягом кінця 1949 – початку 1953 рр. в підпорядкуванні МДБ з одного боку, позитивно позначилося на виконанні ними основних функцій. Діяльність міліції в основному відповідала тим завданням, які не виходили за рамки охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Низка заходів, проведених протягом 1950–1951 рр., дозволила впорядкувати структурну організацію апаратів міліції. Визначення чіткої структури і розподілу функцій дало можливість скоординувати роботу органів міліції. Зміна структурування оперативних підрозділів за лінійним принципом в цілому позитивно позначилася на ефективності їх діяльності. Запроваджена професійна підготовка кваліфікованих кадрів мала на меті покращити оперативну майстерність і загалом освітній рівень співробітників міліції. З іншого боку, загальна тенденція підвищення статусу і ролі органів державної безпеки негативно впливали на органи міліції. Перебування їх у складі карального механізму тоталітарної держави не могло мати позитивні наслідки. Постійний контроль з боку МДБ, його «чекістських» підрозділів, всіх напрямків діяльності міліції, агентурне супроводження кадрового складу апарату міліції, використання у проведенні «чекістських» заходів тощо – все це було елементами суцільного контролю в умовах панування тоталітарної держави.

Багатим на кардинальні організаційні та функціональні зміни в системі органів МВС – МДБ виявився перший рік після смерті Й. Сталіна (березень 1953 – березень 1954 рр.). Протягом дуже короткого терміну відбулося спочатку об'єднання МВС та МДБ в одне відомство – МВС на чолі з Л. Берією (з виведенням із компетенції міністерства цілої низки функцій), потім (з усуненням Л. Берії від влади) – повернення цих функцій, а вже незабаром (у березні 1954 р.) – роз'єднання апаратів МВС та органів держбезпеки, включенням останніх до складу новоствореного Комітету державної безпеки при РМ СРСР та союзних республік. Логіку цих змін, їх причини та механізми реалізації можна досягнути лише з урахуванням цілей та характеру запеклої політичної боротьби за владу, що точилася в цей період у найвищому керівництві КПРС та СРСР.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі наведено теоретичні узагальнення і вирішення наукового завдання, які в сукупності дозволили розкрити особливості організаційно-структурних і функціональних змін системи НКВС–МВС в період панування тоталітарного режиму (1934–1954 рр.). За результатами проведеного дослідження сформульовано такі висновки:

1. Історіографія становлення та розвитку НКВС – МВС (1934 – 1954 рр.) поділяється на два етапи: радянський та сучасний. Кожен з них має свої особливості. Радянська історіографія аж до «перебудовчих часів» характеризується перш за все своєю закритістю, оскільки тема діяльності «органів» переважно перебувала «під грифом секретності», їй була притаманні ідеологізація і приховування будь-яких негативних аспектів діяльності органів НКВС – МВС. Сучасна наукова література має значний обсяг напрацювань з різних аспектів діяльності апаратів НКВС – МВС, здебільшого участі його підрозділів у здійсненні тоталітарної влади. Значна кількість робіт, де розглядаються організаційно-структурні трансформації, функції та завдання НКВС, стосуються лише окремих його структурних підрозділів, окреслені різними часовими і географічними межами. Комплексних історико-правових праць із зазначеної тематики обмаль, а стосовно досліджуваного періоду – практично немає.

2. Попередньо висунута гіпотеза про те, що структура організації є формою вираження суті її функцій і фактором впливу на ефективність діяльності, підтвердилася на прикладі організаційно-структурного розвитку і функціонування НКВС – МВС УРСР у досліджуваній період. Нездатність більшовицької партії під проводом Й. Сталіна організувати будівництво соціалістичного суспільства шляхом розвитку демократії і залучення широких мас до цього процесу на засадах добровільності, а згодом надзвичайні умови воєнного часу і складнощі повоєнного періоду, спонукали партійно-державну верхівку невпинно нарощувати сфери відання «силової» інституції – НКВС – МВС, аж до перетворення його у

«надвідомство» з надзвичайно широким колом завдань і функцій охоронно-карального, мобілізаційного, обліково-реєстраційного, господарського характеру.

Джерельну базу дослідження, поряд зі спеціальною літературою, становить широке коло документальних джерел, де охарактеризовані різноманітні аспекти діяльності системи НКВС – НКДБ – МВС – МДБ, а також архівні документи вітчизняних центральних архівосховищах – ЦДАВО, ЦДАГО, ГДА МВС, ГДА СБУ (відомчі нормативні акти (накази, інструкції тощо), матеріали офіційного діловодства).

3. Організація основних структурних елементів апарату НКВС була завершена у серпні 1934 р. В основному, вона на той час відповідала структурі ліквідованого ОДПУ – ДПУ. Розрізнені у його структурі підрозділи державної безпеки були об'єднані в одне управління – ГУДБ, а в союзних республіках – УДБ. Наскільки важливим було місце органів державної безпеки у системі НКВС, простежується вже з перших кроків по його оформленню – від місця у загальній структурі до системи підпорядкування обласних, районних, місцевих органів.

Протягом перших років існування характерним для НКВС є й те, що його структура поступово наповнювалася підрозділами, діяльність яких не пов'язувалася із виконанням правоохоронних функцій. Всеохоплюючий тотальний контроль за усіма економічними, стратегічними, адміністративно-господарськими напрямками діяльності вимагав перепідпорядкування НКВС тих підприємств і установ, які здійснювали таку діяльність. Процеси «поглинання» інших підрозділів мали свої особливості. По-перше, включенню до структури підрозділів, сфера діяльності яких складала відповідний інтерес для правлячого режиму, передували, як правило, політичні рішення. По-друге, такі перетворення майже завжди супроводжувалися критикою діяльності тих чи інших підрозділів, які було вже заплановано передати під «крило» НКВС, і подальшим проведенням репресивних заходів щодо їх співробітників. Поступове наповнення у першому десятиріччя існування загальносоюзної системи НКВС підрозділами, які здійснювали керівництво галузями, що мали народно-господарське та мобілізаційно-оборонне значення, призвело до формування гіперструктури, «надвідомства» з великою кількістю

структурних підрозділів і з безпрецедентним обсягом адміністративно-політичних і соціально-економічних функцій.

4. Радянізація західних областей УРСР та територій Бессарабії та Північної Буковини здійснювалася форсованими темпами, мала переважно насильницький характер, супроводжувалася масовими порушеннями громадянських прав, зловживаннями партійно-державних органів. Органи НКВС відіграли у цьому процесі важливу роль. Формування і розгалуження їх структурних підрозділів відбувалися переважно за умов зміни оперативної й політичної обстановки на зазначених територіях, а структура не вирізнялась від загальноприйнятої моделі обласних, районних НКВС – УНКВС і містила у своєму складі апарати, які виконували основні завдання і функції.

У першому півріччі 1941 р. в умовах все більшого загострення суспільно-політичної ситуації на території Західної Європи, проведено розподіл існуючої системи НКВС на два наркомати, що дозволило усунути гіперцентралізацію всієї каральної системи СРСР та спростити занадто громіздкий апарат. Подальша перебудова структурної організації НКВС в умовах початку і подальшого розгортання бойових дій на території СРСР здійснювалась повсякчасно і була викликана об'єктивними причинами необхідності підвищення обороноздатності країни. Об'єднання НКВС та НКДБ в одне відомство дозволило зосередити зусилля двох силових відомств у протидії противнику, а широта завдань покладених на НКВС засвідчила значну роль його органів в екстремальних умовах. Крім того, Друга Світова війна з особливою виразністю розкрила військово-організаційну та правоохоронну мобільність органів НКВС.

Перебудова апарату НКВС УРСР протягом 1943 – 1944 рр. відбувалась по мірі звільнення територій республіки від загарбників. Посилення протистояння радянській владі на звільнених територіях західних областей УРСР стало поштовхом до змін у загальній структурі НКВС та окремих його апаратів. Зокрема, підвищення статусу управління по боротьбі з бандитизмом, до головного у структурі загальносоюзного НКВС та управління в НКВС УРСР. Поновлення репресивних заходів на звільнених територіях, поява нових об'єктів в колі

діяльності оперативних підрозділів НКВС, вимагало оновлення системи їх виявлення та обліку для подальшого агентурного розроблення. В цьому напрямку спрямовували свою діяльність державні архівні органи у складі НКВС.

5. Умови повоєнного відновлення і повернення країни до мирного існування вимагали від уряду прийняття заходів, спрямованих на удосконалення діяльності усіх ланок державної системи управління. Системі НКВС – МВС в цьому контексті відводилося одне із перших місць, оскільки поряд із основним завданням поновлення суспільного ладу в країні поставало питання відновлення тотального контролю над населенням шляхом силового тиску за допомогою підвладних структур. На формування структури МВС УРСР вплив справляв ряд чинників, характерних саме для цих територій (повоєнне збільшення злочинності, активний спротив населення західних областей України тоталітарному режимові тощо).

Протягом перших післявоєнних років, у зв'язку з передачею частини функцій МВС до МДБ, створювалися нові структурні підрозділи вже як складові органів державної безпеки. А наприкінці 1940-х років значно змінився профіль діяльності МВС і зріс об'єм функцій, що ним виконувався. На передній план висувалась різного роду господарська діяльність, переважно силами ув'язнених ГУЛАГу.

6. Протягом 1948 – 1950 рр. відбулося значне звуження компетенції системи МВС, зокрема в частині виконання і провадження таких видів діяльності, як агентурно-оперативна та розшукова робота. Перепідпорядкування важливих ланок системи органам державної безпеки значною мірою вплинуло на розуміння змісту системи внутрішніх справ, у тому понятті, яке прийнято на сьогодні. Проте, не зважаючи на втрату основних оперативних підрозділів, МВС продовжувало займати чільне місце у піраміді державного управління, завдяки саме розгалуженій структурі управлінь та відділів господарчого призначення, які забезпечували неухильне виконання важливих урядових народногосподарських програм, переважно силами ув'язнених, військовополонених тощо.

7. Перебування органів міліції протягом кінця 1949 – початку 1953 рр. в підпорядкуванні МДБ з одного боку, позитивно позначилося на виконанні ними основних функцій. Діяльність міліції в основному відповідала тим завданням, які не

виходили за рамки охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Визначення чіткої структури і розподілу функцій дало можливість скоординувати роботу органів міліції, а зміна структурування оперативних підрозділів за лінійним принципом позитивно позначилася на ефективності їх діяльності. З іншого боку, загальна тенденція підвищення статусу і ролі органів держбезпеки негативно впливали на органи міліції. Постійний контроль з боку МДБ, його «чекістських» підрозділів, всіх напрямків діяльності міліції, агентурне супроводження кадрового складу апарату міліції, використання у проведенні «чекістських» заходів тощо – все це було елементами суцільного контролю в умовах панування тоталітарної держави.

8. Багатим на кардинальні організаційні та функціональні зміни в системі органів МВС – МДБ виявився перший рік після смерті Й. Сталіна (березень 1953 – березень 1954 рр.). Протягом дуже короткого терміну відбулося спочатку об'єднання МВС та МДБ в одне відомство – МВС на чолі з Л. Берією (з виведенням із компетенції міністерства цілої низки функцій), потім (з усуненням Л. Берії від влади) – повернення цих функцій, а вже незабаром (у березні 1954 р.) – роз'єднання апаратів МВС та органів держбезпеки, включенням останніх до складу новоствореного Комітету державної безпеки при Радах Міністрів СРСР та союзних республік. Логіку цих змін, їх причини та механізми реалізації можна досягнути лише з урахуванням цілей та характеру запеклої політичної боротьби за владу, що точилася в цей період у найвищому керівництві КПРС та СРСР.

9. Аналіз організаційно-структурних перетворень системи НКВС – МВС на тлі відповідних змін її завдань і функцій протягом досліджуваного двадцятиліття, попри певну непослідовність та інколи суперечливі кроки, залежність від чинників суб'єктивного характеру (приховані устремління «вождя» Й. Сталіна, особисті якості та нахили очільників відомства Г. Ягоди, М. Єжова, Л. Берії), безперечно свідчить, що зазначені процеси були об'єктивно обумовлені, відбиваючи глибинну сутність тоталітарної держави. Матеріали проведеного дослідження можуть слугувати підґрунтям для збагачення історико-правової характеристики радянської державності як такої, для якої іманентно притаманними були, навіть при виконанні значущих і суспільно-корисних завдань (розбудова промисловості, організація

оборони від агресії зовнішнього ворога, післявоєнне відновлення країни та ін.), репресивні, насильницькі методи, державний примус, а не переконання.

10. Важливий урок, який можна вивести для сьогодення в результаті вивчення чисельних структурно-функціональних трансформацій НКВС – МВС 1934 – 1954 рр. полягає в наступному: створення в державному механізмі гіперструктур, «надвідомств» з різноманітними, різнопрофільними функціями, під проводом «силових» структур, з засекреченими підрозділами, тотальним контролем за особовим складом, в т.ч. із застосуванням спецметодів, є ознакою негативних тенденцій в суспільстві та державі, становить небезпеку для демократії та прав людини. Історія свідчить, що особливо небезпечним є об'єднання спецслужб (політичної поліції) та поліції загальної (міліції) в рамках одного відомства, де завжди верх беруть підрозділи держбезпеки. В умовах демократичної держави надійною гарантією проти подібних тенденцій можуть бути лише постійний і дієвий контроль за правоохоронними органами і спецслужбами з боку парламенту, інститутів громадянського суспільства, завершення їх реформування на науковій основі згідно з європейськими стандартами.

Останніми роками організаційні форми підготовки реформування правоохоронної системи не можна назвати оптимальними: у цій справі відбувся певний відкат назад, набула розповсюдження практика «самореформування» окремих відомств, без широкого обговорення в суспільстві та науково-експертному середовищі. Не викликає сумніву, що ефективно, глибоке реформування правоохоронних органів має відбуватися лише комплексно, на базі системної методології, за умови широкої суспільної підтримки. Вважаємо за доцільне в сучасних умовах створити при Президентові України постійно діючий консультативно-дорадчий орган, подібний Національній комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права, яка існувала в 2005 – 2010 рр., активно співпрацювала з державними органами, науковими установами, громадськими організаціями, розглядала важливі концептуальні документи, проекти законодавчих актів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агентурно-осведомительный аппарат органов НКВД : учеб. пособ. / под ред. А. Н. Пнева. Москва : Высшая школа НКВД СССР, 1945. 45 с.
2. Андрухів О. І. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в західних областях УРСР у 1940–1950-х роках: історико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2019. 451 с.
3. Андрухів О. І. Депортаційно-репресивні процеси на території західних областей УРСР в 1939–1953 рр.: історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Донецьк, 2014. 230 с.
4. Андрухів О. І. Історико-правова характеристика "першої радянзації" західноукраїнських земель (1939–1941 рр.). *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені короля Данила Галицького*. 2015. № 11. С. 45–51.
5. Андрухів О. І. Правові аспекти боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю в західних областях УРСР у 1940–1950-х роках : монографія. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2018. 516 с.
6. Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Рівне ; Івано-Франківськ : Таля, 2001. 288 с.
7. Бадах Ю. Приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР (до 70-річчя). *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2010. № 3. С. 92–99.
8. Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність. Частина 1 : підручник. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2002. 336 с.
9. Белогуров В. П. Основи управління : учеб. пособ. Харьков : Консум, 2003. 240 с.
10. Бенько О. П. Державно-правові аспекти політичного терору в Україні (1917–1953) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 1994. 28 с.

11. Берия: конец карьеры / под ред. В. Ф. Некрасова. М. : Политиздат, 1991. 416 с.
12. Билас И. Г. Органы милиции западных областей Украинской ССР 1939 – 1945 гг. (возникновение, структура, деятельность) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 1984. 22 с.
13. Билас И. Г. Органы советской милиции западных областей Украинской ССР в 1939–1945 гг. Организационно-правовые аспекты становления и деятельности. Львов : Львов гос. ун-т, 1987. 369 с.
14. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь–Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.
15. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь–Військо України, 1994. Кн. 2. 688 с.
16. Биленко С. В. На охране тыла страны. Истребительные батальоны и полки в Великой Отечественной войне. М. : Военная книга, 1988. 356 с.
17. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) : джерелознавче дослідження. Київ, 1999. Т. 1. 447 с.
18. Болдижар С. М. Правове становище Закарпатської України (1944–1946 роки) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 20 с.
19. Бородич Л. В. Внутрішні й прикордонні війська в Україні у 1917–1941рр. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 1999. 22 с.
20. Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки 1918– 1946 рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. № 2. С. 281–315.
21. Бурдс Джеффри. Советская агентура: очерки истории СССР в послевоенные годы (1944–1948). М.–Нью-Йорк : Современная история, 2006. 296 с.
22. Бурова Є. Д. Формування і становлення органів НКВС в південній частині Бессарабії після її входження до складу УРСР (серпень 1940 - лютий 1941 рр.). *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / за ред. С. В. Ківалова. Одеса, 2011. Вип. 41. С. 340–349.

23. Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки : монографія. Київ : К.І.С., 2006. 568 с.
24. Венедіктов В. С., Зозуля І. В. Проблеми реформування системи МВС України : монографія. Ужгород : Патент, 2005. 216 с.
25. Вертилецкая Е. В. Репатрианты в Свердловской области в 1943–начале 1950-х гг. : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Екатеринбург, 2004. 235 с.
26. Вишняков В. Г. Структура и штаты органов советского государственного управления / АН СССР ; Ин-т гос-ва и права. М. : Наука, 1972. 277 с.
27. Внутренние войска в годы мирного социалистического строительства (1922–1941 гг.) : док. и материалы. М. : Юрид. лит., 1977. 640 с.
28. Внутренние войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Документы и материалы. М. : Юрид. лит., 1975. 728 с.
29. Внутренние войска. 1945–1960. Документы и материалы. М. : Юрид. лит., 1989. 642 с.
30. Войцеховський М. М. Правові основи організації та діяльності міліції України у повоєнний період (1946–1953 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2001. 176 с.
31. Гакман С. Політико-дипломатичні та військово-пропагандистські підготовчі заходи радянського керівництва щодо приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР. *Україна – Румунія – Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин* : матеріали міжнар. наук. конф. (Чернівці, 16–17 трав. 2001 р.). Чернівці, 2002. С. 213–225.
32. Галузевий Державний архів МВС України (далі – ГДА МВС України). Ф. 45. оп. 1. Спр. 5. Цілком таємні і таємні накази НКВС/МВС СРСР за 1936 рік.
33. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 1. Спр. 9. Цілком таємні накази НКВС/МВС СРСР за 1937 рік.
34. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 1. Спр. 213. Цілком таємні і таємні накази НКВС/МВС СРСР за 1949 р.

35. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 6. Накази, циркуляри за 1933 рік. 275 арк.
36. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 10. Накази МВС СРСР 1934 – 1939 рр. 292 арк.
37. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 13. Накази, циркуляри; таємні накази; циркуляри; нетаємні накази; циркуляри за 1934 – 1953 рр. 298 арк.
38. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 25. Циркуляри НКВС СРСР за 1940 р. 80 арк.
39. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 27. Накази НКВС СРСР за 1940 р. 103 арк.
40. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 31. Накази НКВС СРСР за 1941 – 1942 рр. 212 арк.
41. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 36. Накази, вказівки, циркуляри НКВС СРСР за 1943 р. 57 арк.
42. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 38. Накази та вказівки НКВС СРСР за 1944 р. 39 арк.
43. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 76. Накази ОДПУ, НКВС СРСР за 1934 р. 113 арк.
44. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 84. Накази НКВС СРСР за 1935 р. 231 арк.
45. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 100. Накази НКВС СРСР за 1936 р. 242 арк.
46. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 103. Накази НКВС СРСР за 1937 р. 149 арк.
47. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 114. Циркуляри та вказівки НКВС СРСР за 1938 р. 81 арк.
48. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 118. Накази НКВС СРСР за 1939 р. 222 арк.
49. ГДА МВС України. Ф. 45. оп. 5. Спр. 122. Накази НКВС СРСР за 1939 р. 270 арк.

50. Галузевий державний архів СБУ: путівник / [авт.-упоряд.: В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін.] ; ГДА СБУ. Харків : Права людини, 2009. 136 .

51. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 9. Нормативно-розпорядчі документи ЧК – КГБ. Спр. 7. Цілком таємні накази НКВС УРСР за 1937 р.

52. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 16. Цілком таємні, таємні накази, директиви, циркуляри НКВС–НКДБ СРСР за 1940–1954 рр. 344 арк.

53. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 21. Цілком таємні, таємні накази, директиви та циркуляри МДБ СРСР за 1945–1954 рр. (СРСР). 307 арк.

54. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 34. Директиви НКВС УСРР з № 1302 по № 2685/сн.

55. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 53. Збірник № 72, т. 2. Додаток до наказу МДБ СРСР № 00103 (Штати органів міліції МДБ УРСР) за 1951 р. 254 арк.

56. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 54. Збірник № 72, т. 3. Додаток до наказу МДБ СРСР № 00103 (Штати органів міліції МДБ УРСР) за 1951 р. 264 арк.

57. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 55. Збірник № 72, т. 4. Додаток до наказу МДБ СРСР № 00103 (Штати органів міліції МДБ УРСР) за 1951 р. 225 арк.

58. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 56. Збірник № 72, т. 5. Додаток до наказу МДБ СРСР № 00103 (Штати органів міліції МДБ УРСР) за 1951 р. 289 арк.

59. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 127. Циркуляри МДБ УРСР за 1947 р.

60. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 158. Збірник № 43, т. 3. Додаток до наказів МДБ УРСР цілком таємних за 1949 р. з № 00276 по № 00417.

61. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 235. Нормативно-правові акти колишнього СРСР за 1950 р. 108 арк.

62. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 237. Нормативно-правові акти колишнього СРСР за 1951 р. 120 арк.

63. Головка О. М., Греченко В. А. 1938 рік в організації та діяльності міліції України. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1 (11). С. 124–133. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2020.1.13>.

64. Греченко В. А. Апогей сталінського тоталітаризму (30-ті роки ХХ ст.) : монографія. Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. 352 с.

65. Греченко В. А. 1941 рік (довоєнне півріччя): зміни у структурі НКВС УРСР. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 9–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2018_3_4.

66. Греченко В. А., Головка О. В. Становлення та утвердження тоталітарної партії в Україні (1918–1941 рр.) : монографія. Харків : Ніка Нова, 2012. 402 с.

67. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Основні тенденції в дослідженнях історії радянського тоталітарного режиму 20–50-х років ХХ ст. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 27. С. 196–207.

68. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) : монографія. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2001. 276 с.

69. Головка О. М., Ярмиш О. Н. Методологічні аспекти дослідження історії держави і права України кінця XVIII – початку ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2002. Спец. вип. С. 67–74.

70. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Організація і діяльність міліції Української РСР у 1951 р. *Наука і правоохорона*. 2019. № 2 (44). С. 33–44.

71. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918–1960 / [сост. : А. И. Кокурин, Н. В. Петров]. М. : МФД, 2000. 888 с.

72. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицкий С. В. Сталінізм на Україні : 20–30-ті роки / ред. С. О. Васильченко ; рец. канд. іст. наук Ю. І. Шаповал. Київ : Либідь, 1991. 344 с.

73. Докаш О. Військово-політичні та міжнародно-правові аспекти визнання Північної Буковини як складової частини УРСР. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Серія : Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. 2013. Вип. 676–677. С. 31–37.

74. Еропкин М. И. Развитие органов милиции в Советском государстве. М. : НИ и РИО ВШ МООП СССР, 1967. 87 с.

75. Ешлбом Е. Історія ГУЛАГу. Київ : Києво-Могилянська Академія, 2006. 512 с.

76. Ешлбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України. Київ : Наш формат, 2018. 440 с.

77. Жертвы репрессий / [Ю. С. Шемшученко, А. Н. Мироненко, В. И. Пристайко и др.] ; отв. ред. Ю. С. Шемшученко. Киев : Юринформ, 1993. 296 с.

78. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ : наук. і док. журн. 2000. № 1. Спецвипуск. 254 с.

79. Золотарьов В. А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919 – 1941). Харків : Фоліо, 2003. 477 с.

80. Зорин В. Евразийская мудрость от А до Я : толковый словарь. Алматы : Сөздік-Словарь, 2002. 408 с.

81. Іваньков І. В. Тюремні установи в Україні в системі карально-охоронного механізму держави (кінець ХІХ - середина ХХ ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 20 с.

82. Іллюшин І., Пшенніков О. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВС у західних областях України (вересень-жовтень 1939р.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 2/4. С. 424–433.

83. Из истории советских пограничных войск (1928–1934 гг.) : док. и материалы. М. : [Б. и.], 1971. 773 с.

84. Из истории советских пограничных войск (1935 – июнь 1941 гг.) : док. и материалы. М. : [Б. и.], 1973. 656 с.

85. Из истории советских пограничных войск. Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. М. : Воениздат МО СССР, 1975. Кн. 1. Июнь 1941–1943 гг. 483 с.

86. Из истории советских пограничных войск. Пограничные войска в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. М. : Воениздат МО СССР, 1975. Кн. 2. 1944–1945 гг. 621 с.

87. Из истории милиции Советской Украины / под ред. проф. П. П. Михайленко ; Мин-во охраны обществ. порядка Укр. ССР. Киев : РИО МООП УССР, 1965. 400 с.

88. История советской милиции : в 2 т. М. : Акад. МВД СССР, 1977. Т. 1. 346 с.

89. История советской милиции : в 2 т. М. : Акад. МВД СССР, 1977. Т. 2. 338 с.

90. История советских органов государственной безопасности : учебник / [ред. кол. : В. М. Чебриков (председатель), Г. Ф. Григоренко, Н. А. Душин, Ф. Д. Бобков]. Москва : Мысль, 1977. 640 с.

91. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953рр.) : історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 182 с.

92. Кириченко В. Є. Інтегративний підхід при визначенні методології історико-правового дослідження. *Методологічні проблеми історико-правових досліджень* : матеріали XXIII Міжнар. історико-правової конф. (24–26 вересня 2010 р., м. Алушта). Київ ; Сімферополь, 2011. С. 48–56.

93. Коровин В. В. История отечественных органов безопасности : учеб. пособ. М. : НОРМА – ИНФРА, 1998. 254 с.

94. Колпакиди А. И., Серяков М. Л. Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. СПб. : Нева ; М. : ОЛМА–ПРЕСС образование, 2002. 736 с.

95. Кондратюк С. К. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні у 1939–1941 рр. (державно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2003. 189 с.

96. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / [пер. Н. Волошинович, З. Корабліна]. Луцьк : Терен, 2009. 880 с.

97. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / [пер. з англ. Н. Волошинович та ін.]. Луцьк : Терен, 2007. 455 с.

98. Кравери М., Хлевнюк О. Кризис экономики МВД (конец 1940-х – 1950-е годы). *Cahiers du monde russe : Russie, Empire russe, Union soviétique, États indépendants, vol. 36, n°1-2, Janvier-juin 1995. Cultures économiques et politiques économiques dans l'Empire tsariste et en URSS, 1861 – 1950.* 1995. С. 179–190. URL: https://www.persee.fr/issue/cmr_1252-6576_1995_num_36_1

99. Кравчук Л. В. Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині (вересень 1939 – червень 1941 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2019. 576 с.

100. Крапивина Н. С. Правовое регулирование деятельности государственных органов по обеспечению общественного порядка в предвоенное десятилетие (на материалах Ленинграда): историко-правовой аспект : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. СПб., 1998. 27 с.

101. Крапивина Н. С., Макеев А. А. Деятельность региональных государственных органов по обеспечению общественного порядка (1917 – 1941 гг.) : ист. и правовые аспекты. [2-е изд., доп.]. СПб. : Санкт-Петерб. юрид. ин-т, 2007. 193 с.

102. Кудрявцев С. В. Партийные организации и органы НКВД в период массовых политических репрессий 1930-х годов: на материалах областей Верхнего Поволжья : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Ярославль, 2006. 23 с.

103. Кузьминих А. Л. Эволюция системы НКВД – МВД СССР (1934 – 1956 гг. *Вестник института ВИПЭ ФСИН России : преступление, наказание, исправление.* 2010. № 10. С. 71–78. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/evolyutsiya-sistemy-nkvd-mvd-sssr-1934-1956-gg>.

104. Кузніченко С. Адміністративно-правовий режим воєнного стану в СРСР під час Великої Вітчизняної. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2014. № 4. С. 173–176. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pupch_2014_4_54.

105. Кульгавець Х. Ю. Поняття «політичний бандитизм» у нормативно-правових актах СРСР та УСРР (1917–1920 рр.). *Юридичний науковий електронний журнал.* 2014. № 6. С. 20–24.

106. Кульчицький С. В. Компарти́но-радянська система державної влади в СРСР: творення, основні етапи розвитку, крах. *Енциклопедія історії України* : в 10 т. / [редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.] ; НАН України ; Ін-т історії України. Київ, 2007. Т. 4. Ка–Ком. С. 489–500. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kompartiyno_rad_systema_derzh_vlady. (Дата звернення 30.12.2020).

107. Куманев Г. А., Чайковский А. С. Чекисты стояли насмерть: боевая деятельность воинов-чекистов на Украине в годы Великой Отечественной войны. [2-е изд., испр. и доп.]. Киев : Политиздат Украины, 1989. 239 с.

108. Курило В. М. Історична зумовленість возз'єднання Північної Буковини з Українською РСР. *Український історичний журнал*. 1983. № 9. С. 55–66.

109. Лагоша М. М. Міліція України в 1945-1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. Наук : 07.00.01. Донецьк, 2000. 19 с.

110. Лисюк Ю., Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918 – 1953 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. № 2. С. 429–436.

111. Луб'янка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. 1917–1960 : справочник / [сост. А. И Кокурин, Н. В. Петров] ; ред. Н. Г. Пихоя. М. : Междунар. фонд "Демократия", 1997. 352 с.

112. Луб'янка : Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1991 : справочник / [сост. А. И Кокурин, Н. В. Петров] ; под ред. акад. А. Н. Яковлева. М. : Междунар. фонд "Демократия" ; Материк, 2003. 768 с.

113. Луб'янка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936: Архив Сталина. Документы высших органов партийной и гос. власти / [сост. В. Н. Хаустов] ; ред. А. Н. Яковлев ; Междунар. фонд "Демократия" (Фонд Александра Н. Яковлева). М. : Междунар. фонд "Демократия" ; Материк, 2003. 912 с.

114. Луб'янка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова] ; под ред. акад. А. Н. Яковлева. М. : Междунар. фонд "Демократия", 2004. 736 с.

115. Луб'янка. Сталин и НКВД-НКГБ_ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова] ; под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. М. : Междунар. фонд "Демократия" ; Материк, 2006. 640 с.

116. Макаренко В. П. Бюрократия и сталинизм : монография. Ростов-на-Дону : Ростов. ун-т, 1989. 367 с.

117. Максаков В. В. История и организация архивного дела в СССР (1917–1945). М. : Наука, 1969. 430 с.

118. Малия М. Конец утопии. *Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал* : в 2 т. / под общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. М., 1997. Т. 2. Апогей и крах сталинизма. С. 575–595.

119. Малия М. Советская трагедия. История социализма в России, 1917–1991 / [пер. с англ. А. В. Юрасовский, А. В. Юрасовская]. М. : РОССПЭН, 2002. 584 с.

120. Матвієнко К. Основні наукові праці професора П.П. Михайленка, присвячені історично-правовим проблемам розвитку міліції України. *Закон и Жизнь*. 2013. № 2. С. 16–19.

121. Мироненко А. Н., Бенько А. П. Жертвы сталинского террора предвоенного пятилетия на Украине. Київ ; Днепродзержинск : Ин-т государства и права АН Украины, 1994. 18 с.

122. Мироненко А. Н., Бенько А. П. Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20–30 годов. Киев, Днепродзержинск : Ин-т государства и права АН Украины, 1992. 17 с.

123. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. МВС України ; НАВСУ. Київ : Генеза, 1997. Т. 1. 1917– 1925. 504 с.

124. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. МВС України ; НАВСУ. Київ : Генеза, 1999. Т. 2. 1926–1945. 412 с.

125. Михайленко П. П., Кондратьев Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3 т. МВС України; НАВСУ. Київ : Генеза, 2000. Т. 3. 1946–1990. 616 с.

126. Міліція України: історичний нарис, портрети, події : наук.-попул. вид. / Ю. О. Смирнов, П. П. Михайленко, О. Д. Святоцький, М. І. Ануфрієв ; за заг. ред. Ю. О. Смирнова Київ : Ін Юре, 2002. 798 с.

127. Міліція України у 1917–2002 рр. (Історія, організація та діяльність, дотримання законності, підготовка кадрів) : бібліограф. покажчик / [укл. П. П. Михайленко, В. А. Довбня, Т. Л. Кальченко, Е. М. Кісілюк] ; наук. ред. проф. П. П. Михайленко ; МВС України ; Нац. акад. внутр. справ України. Київ : Текст, 2002. 122 с.

128. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : наук. вид. / за заг. ред. А.Б. Авакова ; Міністерство внутрішніх справ України ; Держ. наук.-дослід. ін-т МВС України. Харків : Мачулін, 2015. Т. 4. Народний комісаріат внутрішніх справ Радянської України: реорганізації, зміна статусу, правових основ, основні напрями діяльності (грудень 1930 р. – 21 червня 1941 р.). 946 с.

129. Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : наук. вид. / за заг. ред. А.Б. Авакова ; Міністерство внутрішніх справ України ; Держ. наук.-дослід. ін-т МВС України. Харків : Мачулін, 2015. Т. 5. НКВС – МВС Радянської України в Другій Світовій війні та в повоєнний період сталінської диктатури (22 червня 1941 р. – 5 березня 1953 р.). 946 с.

130. Мітюков А. Г. Радянське архівне будівництво на Україні 1917–1973. Київ : Наукова думка, 1975. 271 с.

131. Міщанин В. В. Радянська Закарпаття 1944–1950 рр. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Ужгород, 2019. 606 с.

132. Мулукаев Р. С., Малыгин А. Я., Епифанов А. Е. История отечественных органов внутренних дел : учебник для вузов / под ред. Р. С. Мулукаева. М. : NOTA BENE ; Медиа Трейд Компания, 2005. 336 с.

133. Мулукаев Р. С., Малыгин А. Я. Советская милиция: этапы развития. М. : Акад. МВД СССР, 1985. 149 с.

134. Мулукаев Р. С. Организационно-правовые проблемы становления Советской милиции (1917–1936 гг.) : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. М., 1979. 396 с.

135. Мулукаев Р. С. Развитие системы управления органов внутренних дел СССР. М. : Акад. МВД ССР, 1979. 38 с.

136. Нариси історії архівної справи в Україні : посібник / за заг. ред. І.Б. Матяш та К. І. Климової. Київ : Академія, 2002. 612 с.

137. Нариси історії державної служби в Україні / за ред. С.В. Кульчицького. Голов. упр. Держ. Служби України ; Ін-т історії НАН України. Київ : Ніка-Центр, 2009. 536 с.

138. Некрасов В. Ф. Тринадцать "железных" наркомов: история НКВД-МВД от А. И. Рыкова до Н. А. Щелокова, 1917–1982. М. : Версты ; Полиграфресурсы, 1995. 412 с.

139. НКВД – МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) : сб. док. / [авт.-сост. : Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин]. М. : Объединенная редакция МВД России, 2008. 640 с. URL: <http://lib.ololo.cc/b/192731/read#t6>

140. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз : монографія. Київ : НА СБУ, 2002. 290 с.

141. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки на транспорті в Україні в період формування та зміцнення радянського тоталітарного режиму (1929–1939 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2018. № 4. С. 54–59.

142. Окіпнюк В. Т. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження : монографія. Київ : Центр навч., наук. та період. видань НА СБ України, 2015. 360 с.

143. Окіпнюк В. Т. Органи МДБ УРСР на завершальному етапі сталінського тоталітарного режиму (1946–1953 рр.): історико-правове дослідження. *Наука і правоохорона*. 2019. № 4. С. 38–51.

144. Окіпнюк В. Т. Правове оформлення створення НКВС УССР (1934). *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 120–134.

145. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період Другої світової війни: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 49–56.

146. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): історико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Дніпро, 2020. 476 с.

147. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 416 с.

148. Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2008. № 1/2 (30/31). С. 292–310.

149. Олійник О. І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917 – 1941 рр.): структура, функції, діяльність : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2000. 207 с.

150. Оперативно-розыскная деятельность : учебник / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилова. М. : ИНФРА-М, 2001. 794 с.

151. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. : в 2 т. / ред. С. В. Степашин [и др.]. М. : Книга и бизнес, 1995. Т. 1, кн. 1. Накануне (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). 452 с.

152. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. : в 2 т. / ред. С. В. Степашин [и др.]. М. : Книга и бизнес, 1995. Т. 1, кн. 2. Накануне (1 января – 21 июня 1941 г.). 398 с.

153. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. : в 2 т. / ред. Н. П. Патрушев [и др.]. М. : Русь, 2000. Т. 2, кн. 1. Начало (22 июня – 31 августа 1941 г.). 717 с.

154. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне : сб. док. : в 2 т. / ред. Н. П. Патрушев [и др.]. М. : Русь, 2000. Т. 2, кн. 2. Начало (1 сентября – 31 декабря 1941 г.). 699 с.

155. Органы государственной безопасности СССР в Великой отечественной войне : сб. док. / ред. Н. П. Патрушев [и др.]. М. : Русь, 2003. Т. 3 кн. 2. От обороны к наступлению (1 июля – 31 декабря 1942 г.). 712 с.

156. Основы менеджмента : учеб. пособ. для вузов / науч. ред. А. А. Радугин. М. : Центр, 1998. 432 с.

157. Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД, 1934–1941 : справочник / под ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. М. : Звенья, 1999. 504 с. URL: <http://old.memo.ru/history/nkvd/kto/index.htm>.

158. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія. Харків : Арсіс ЛТД, 2007. 576 с.

159.Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов : источниковедческий анализ. Тернополь : Збруч, 2010. 372 с.

160.Потильчак О. В., Виговський М. Ю. Військовополонені на будівництві автошляхів Української РСР у 1944–1945 рр. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки.* 2007. Вип. 4. С. 188–196. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/11376>

161.Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.): організація, дислокація, структура : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Київ, 2005. 464 с.

162.Потильчак О. Реорганізація стаціонарних таборів для військовополонених в УРСР (1946 – 1950 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 2009. № 32. С. 252–280. URL: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2009_32_1_252.

163.Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941). Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 220 с.

164.Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. Київ : Україна, 1996. 335 с.

165.Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934). Київ, 1999. 356 с.

166.Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Справа «Спілка визволення України»: невідомі документи і факти : наук.-док. вид. Київ : Інтел, 1995. 448 с.

167.Пристайко О. В., Бочек О. І. Архівні органи НКВС – МВС УРСР у механізмі репресій (1939–1953 рр.). *Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов : матеріали Міжнар. наук. – прак. конф. (Київ, 4 груд. 2009 р.) / Держ. наук.-дослід. ін-т МВС України ; Управління моніторингу дотримання прав людини в діяльності ОВС Апарату Міністра МВС України ; Київ. регіон. центр Академії правових наук ; Міжнар. правозахисний центр «Ла Страда - України».* Київ ; Харків, 2009. С. 432–435.

168. Пристайко О. В. Історичні віхи нормативно-правового регулювання оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів України (постреволюційний та передвоєнні періоди: 1917–1938 рр.). *Правові й організаційно-процедурні основи здійснення оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ в Україні. Загальна частина* : навч. посіб. / за ред. А. В. Іщенко, Б. І. Бараненка ; МВС України ; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О.Дідоренка. Луганськ, 2011. С. 283–307.

169. Пристайко О. В. НКВС УСРР: оформлення основних структурних підрозділів та розподіл функцій (1934–1936 рр.). *Наука і правоохорона*. 2016. № 3. С. 339–349.

170. Пристайко О. В. Наповнення структури НКВС УРСР підрозділами із невластивими для правоохоронного органу функціями: причини та наслідки (1934–1941 рр.). *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали XXVI наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 груд. 2020 р.). Харків, 2020. Т. 1. С. 95–96.

171. Пристайко О. В. Нормативно-правове забезпечення агентурно-оперативної роботи правоохоронних органів Радянської України (1917–1930 рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ*. 2010. Спеціальний випуск № 4. С. 263–272.

172. Пристайко О. В. Органи НКВС – НКДБ УРСР у період становлення Радянської влади у західних областях України. *Наука і правоохорона*. 2009. № 3. С. 192–197.

173. Пристайко О. В. Перебудова НКВС – МВС УРСР на повоєнному етапі розвитку (1946–1954 рр.). *Наука і правоохорона*. 2020. № 3. С. 20–28.

174. Пристайко О. В. Передача архівної системи у відання НКВС: причини та наслідки. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ, 2008. Т. 8. С. 3–19.

175. Пристайко Е. Структурная организация и функции подразделений по борьбе с бандитизмом в общей системе НКВД – НКГБ, МВД – МГБ УССР (1941–1950 гг.). *Legia si Viata (Republica Moldova)*. 2017. № 1/2. С. 149–153.

176. Пристайко О. В. Трансформаційні процеси в системі МВС в умовах боротьби політичних курсів та закріплення її результатів (березень 1953 р. – березень 1954р.). *KELM*. 2020. № 5. С. 247–251. (Республіка Польща).

177. Пристайко О. В. Участь співробітників карного розшуку НКВС УРСР у діяльності винищувальних батальйонів та партизанських загонів під час Великої Вітчизняної війни (1941–1942рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ*. 2009. Спеціальний випуск № 2, ч. 1. С. 194–203.

178. Про перетворення Ради Народних Комісарів Української РСР на Раду Міністрів Української РСР і Народних Комісаріатів Української РСР на Міністерства Української РСР : Закон УРСР від 30 серп. 1946 р. № 61а-01. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1947. № 9–10. Ст. 61.

179. Про утворення Закарпатської області у складі Української РСР : указ Президії Верховної Ради СРСР від 22 січ. 1946 р. *Відомості Верховного Совета СССР*. 1946. № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3%D0%B0-01#Text>

180. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / [ред. кол.: Г. Боряк, Вас. Даниленко (відп. ред.), С. Кокін, О. Лисенко, І. Матяш, Н. Миронець ; упоряд. : Вас. Даниленко, С. Кокін] ; НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; Служба безпеки України ; Галузевий державний архів. Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. 1304 с.

181. Рассказов Л. П. ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД в механизме формирования и функционирования политической системы советского общества (1917–1941 гг.) : автореф. дис. ... д-ра наук : 12.00.01. СПб., 1994. 38 с.

182. Рассказов Л. П. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в советском государстве (1917–1941 гг.). Уфа : Уфим. ВШМ МВД РФ, 1994. 465 с.

183. Резникова О. А. Структура и кадровая политика органов внутренних дел СССР в 1945–1953 гг. *Вестник Московского университета*. Серия 21. Управление (государство и общество). 2011. № 2. С. 124–132. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/kadrovaya-politika-organov-vnutrennih-del-sssr-v-poslevoennye-gody-1945-1946/viewer>.

184. Розлуцький Н. В. Боротьба радянського режиму проти українського визвольного руху на території Станіславської області (1944–1956 рр.): військовий аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Івано-Франківськ, 2018. 294 с.

185. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). Київ : Сергійчук М. І., 2007. Т. 1. 640 с.

186. Саблук С. А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922–1960 рр. : дис. ... д-ра юр. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 476 с.

187. Савчин Г. Я. Радянська система виконання покарань у західних областях України (1944–1953 рр.): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 20 с.

188. Савчин Г. Я. Система виконання покарань у західних областях України в період 1944–1953 рр. : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2016. 200 с.

189. Сайфуліна Ю. В. Встановлення і розбудова радянського державного режиму в Північній Буковині в 1940–1947 рр.: історико-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2009. 222 с.

190. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960 : справочник / [сост. М. Б. Смирнов ; авт. вступит. и справ. статей: М. Джекобсон, А. И. Кокурин, С. В. Кривенко, С. П. Сигачев, М. Б. Смирнов, С. Г. Филиппов, Д. В. Шкапов] ; под ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского ; Общество «Мемориал» ; Гос. архив Российской Федерации. М. : Звенья, 1998. 600 с. URL: <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/>

191. Скилягин А. Т. Советская милиция в период строительства развитого социализма: 1945–1958 гг. Ленинград : ВПУ МВС СССР, 1976. 285 с.

192. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. 840 с.

193. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. / под ред. А. Береловича, С. Красильникова, Ю. Мошкова и др. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. Т. 4. 1935–1939 гг. 983 с.

194. Советская милиция: история и современность. 1917–1987 / под ред. А. Власова. М. : Юрид. лит., 1987. 551 с.

195. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 : док. и материалы : в 3 т. / [сост. Г. Григорович, К. Архипенко, П. Тронько и др.]. 2-е изд., доп. Київ : Наукова думка, 1984. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. – 18 ноября 1942 г.). 518 с.

196. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 : док. и материалы : в 3 т. / [сост. В. Немятый, К. Архипенко, Н. Буцько и др.]. 2-е изд., доп. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 2. Украинская ССР в период коренного перелома в ходе Великой Отечественной войны (19 ноября 1942 г. – конец 1943 г.). 511 с.

197. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 : док. и материалы : в 3 т. / [сост. П. Денисенко, К. Архипенко, Т. Гриценко и др.]. 2-е изд., доп. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 3. Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). 512 с.

198. Сокуренок В. В., Бандурка О. М., Греченко В. А. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові : 100 років історії (1917–2017 рр.) : до 100-річчя подій Української революції : монографія. Харків : Золота миля, 2017. 496 с.

199. Сталинизм в советской провинции: 1937–1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / [сост.: М. Юнге, Б. Бонвеч, Р. Биннер]. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Германский исторический институт в Москве, 2009. 927 с. URL: http://yakov.works/libr_min/18_s/ta/stalinism_01.htm.

200. Стратегія розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 листоп. 2017 р. № 1023-р. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-p#Text>

201. Сухарев В. С. Проблемы совершенствования организационных структур органов внутренних дел. М. : Акад. МВД СССР, 1985. 72 с.

202. Тепляков А. Г. Деятельность органов ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВС (1917–1941 гг.): историографические и источниковедческие аспекты : монография. Новосибирск : НГУЭУ, 2018. 434 с.

203. Тепляков А. Г. Органы ОГПУ-НКВД - НКГБ в Сибири: структура и кадры (1929–1941 гг.) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Новосибирск, 2011. 28 с.

204. Терещенко Ю. В. Організація роботи органів НКВС по боротьбі з бандитизмом на території УРСР у 1943–1945 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія : Історія. 2012. № 29. С. 27–33.

205. Тимченко А. П. Борьба с бандитизмом на освобожденной от немецко-фашистских захватчиков территории УРСР (1943–1945). *Проблемы совершенствования ОРД ОВД* : сб. науч. трудов. Киев, 1984. С. 144–154.

206. Тимченко А. П. Организация и деятельность милиции Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1945 гг.) : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 1982. 215 с.

207. Тимченко А. П. Организация и деятельность милиции Советской Украины в годы Великой Отечественной война 1941–1945 гг. : учеб. пособ. Киев : Политуправление МВД УССР, 1989. 45 с.

208. Усенко І. Б. Україна в роки НЕПу: доля курсу на революційну законність. Харків : Ун-т внутр. справ, 1995. 74 с.

209. Философский энциклопедический словарь / [ред.-сост. Е.Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко]. М. : ИНФРА-М, 2003. 576 с.

210. Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. М. : Республика, 1992. 268 с.

211. Хом'як Я. І. Становлення і розвиток органів державної автомобільної інспекції МВС України (1936–2000 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2003. 170 с.

212. Хорхордина Т. И. История Отечества и архивы: 1917–1980 гг. М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1994. 248 с.

213. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВО). Ф 6. оп. 1 Спр. 2025. Накази Полтавського губернського відділу карного розшуку УСРР. 1923 р. 710 арк.

214. ЦДАВО. Ф. 14. оп. 1. Спр. 1754. Листування з ЦАУ СРСР про перехід архівних установ у відання НКВС, організацію курсів архівознавства та з ін. питань ; пояснююча записка до 5-річного плану роботи архівних установ УСРР на 1938–1942 рр., 31 січня 1936 р. – 14 березня 1938 р. 235 арк.

215. ЦДАВО. Ф. 14. оп. 1. Спр. 1915. Наказ НКВС СРСР від 29 червня 1940 р. з об'явленням положення про Центральну експертно-перевірочну комісію ГАУ НКВС СРСР. 15 арк.

216. ЦДАВО. Ф. 14. оп. 1 Спр. 2116. Накази НКВС СРСР про затвердження положення про архівний відділ НКВС республіки і УНКВС краю, області; реорганізацію центральних державних архівів, 7–14 квітня 1941 р.

217. ЦДАВО. Ф. 14. оп. 1. Спр. 2117. Накази НКВС СРСР від 14 травня і 6 червня 1941 р. про реорганізацію: Архівного відділу в Архівне управління НКВС УРСР і затвердження положень про Центральний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва, центральні республіканські, крайові, обласні, державні архіви, 10 червня – 21 липня 1941 р. 5 арк.

218. ЦДАВО. Ф. 14. оп. 1 Спр. 2120. Листування з Наркомом внутрішніх справ СРСР і обласними архівними відділами УНКВС про реорганізацію Архівного відділу в Архівне управління НКВС УРСР, уточнення профілю архівів, організацію районних архівів, 29 квітня – 4 вересня 1941 р. 24 арк.

219. ЦДАВО. Ф. 14. оп. 1. Спр. 2457. Рапорти керівників центральних державних архівів про хід виконання плану за 1943 р. 10 січня – 13 серпня 1943 р. 62 арк.

220. ЦДАВО. Ф. 14. оп. 7. Спр. 3. Інструкція УДА НКВС УРСР про збір і використання документів органами НКВС і НКДБ і примірний перелік політстану

каральних і розвідувальних органів, що підлягають картковому обліку. Серпень 1943 р. – березень 1944 р. 22 арк.

221.ЦДАВО. Ф. 14. оп. 7. Спр. 20. Матеріали про ефективність використання документів в оперативно-чекістських цілях. Червень 1944 р. – березень 1946 р. 73 арк.

222.ЦДАВО. Ф. 14. оп. 7. Спр. 169. Накази, обіжники, розпорядження НКВС УРСР, ГАУ НКВС СРСР і УДА НКВС УРСР про використання документів в оперативно-чекістських цілях. Лютий — грудень 1946 р. 48 арк.

223.ЦДАВО. Ф. 14. оп. 7. Спр. 207. Накази МВС СРСР. Червень — липень 1947 р. 4 арк.

224.ЦДАВО. Ф. 4614. оп. 1. Спр. 4. Накази начальника Управління з основної діяльності. Т. 1. 1 січня — 31 травня 1944 р. 100 арк.

225.Центральний Державний Архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО). Ф. 1. оп. 23. Спр. 919. Довідки, інформації щодо стану боротьби з українсько-німецькими націоналістичними бандами та ОУНівським підпіллям у західних областях України (12 квітня 1944 – 18 грудня 1944). 112 арк.

226.ЦДАГО. Ф. 1. оп. 23. Спр. 2966. Довідки, листування щодо ходу боротьби зукраїнсько-німецькими націоналістами в західних областях України (14 січня 1946 – 24 грудня1946). 150 арк.

227.ЦДАГО. Ф. 1. оп. 23. Спр. 4964. Проект постанови ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, спецповідомлення відділів ЦК КП (б)У, Міністерства Державної безпеки і Військового трибуналу МВС Українського округу про хід боротьби з залишками банд і підпіллям українсько-німецьких націоналістів в західних областях УРСР (01 січня 1947 – 10 листопада 1947). 206 арк.

228.Чайковський А. С. Архіви України у 1938–1960 рр.: історія питання. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 272–292. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aymvs_2014_2_29.

229.Чайковський А. С. Боевая деятельность воинов-чекистов на территории Украинской ССР (июнь 1941 – ноябрь 1942 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Київ, 1983. 22 с.

230. Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.). Матеріали до біографічного довідника. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2000. № 2/4 (13/15). С. 362–373.

231. Шаповал Ю. І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). Київ : Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.

232. Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. Київ : Стилос, 2002. 468 с.

233. Шаповал Ю. І., Пристайко В. І., Золотарьов В. А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ : Абрис, 1997. 608 с.

234. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 349 с.

235. Шармар О. М. Роль органів ВУНК, ДПУ, НКВС УСРР (УРСР) у здійсненні політики держави на селі (1919-1939) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 17 с.

236. Шевченко А. Є. Історія органів внутрішніх справ України на транспорті : монографія : в 3 кн. Донецьк : Кальмус, 2011. Кн. 1. Правові основи діяльності органів внутрішніх справ УРСР на транспорті у першій половині ХХ ст. 664 с.

237. Шевченко А. Є. Участь співробітників транспортних підрозділів органів внутрішніх справ України у винищувальних батальйонах (1941–1942 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2004. № 3. С. 109–116. URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/doc/3123/1/3346_IR.pdf

238. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія : монографія. Київ : Наукова думка, 2012. 528 с.

239. Щербатюк В. М. Утвердження радянської тоталітарної влади в Україні 1917–1933 років та її наслідки (за матеріалами архівів України, преси, споминів очевидців та наукових досліджень). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2009. № 1. С. 157–164.

240. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України: історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування. [3-є вид., перероб. та допов.]. Одеса : Фенікс, 2009. 316 с.

241. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. : монографія. Харків : Консул, 2001. 288 с.

242. Brzezinski Z. The Permanent Purge: Politics in Soviet Totalitarianism. Cambridge, Mass., 1958.

243. Getty Arch J., Naumov O. V. The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939. Yale University Press, 1999.

244. Jakobson M. Origins of the Gulag. The Soviet Prison Camp System 1917–1934. Lexington/Kentucky, 1993.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Наукові праці,**в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:*

1. Пристайко О.В. Органи НКВС – НКДБ УРСР у період становлення Радянської влади у західних областях України. *Наука і правоохорона*. 2009. № 3. С. 192–197.
2. Пристайко О.В. Участь співробітників карного розшуку НКВС УРСР у діяльності винищувальних батальйонів та партизанських загонів під час Великої Вітчизняної війни (1941-1942рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ*. Спеціальний випуск № 2. У 2-х ч. ч.1. Луганськ, 2009. С.194–203.
3. Пристайко О.В. Нормативно-правове забезпечення агентурно-оперативної роботи правоохоронних органів Радянської України (1917-1930 рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ*. Спеціальний випуск № 4. Луганськ, 2010. С.263–272.
4. Пристайко Е. Структурная организация и функции подразделений по борьбе с бандитизмом в общей системе НКВД – НКГБ, МВД – МГБ УССР (1941–1950 гг.). *Legia si Viata (Republica Moldova)*. 2017. № 1/2. С. 149–153.
5. Пристайко О.В. Трансформаційні процеси в системі МВС в умовах боротьби політичних курсів та закріплення її результатів (березень 1953 р. – березень 1954р.). *KELM*. 2020. № 5. С. 247–251 (Республіка Польща).
6. Пристайко О.В. НКВС УСРР: оформлення основних структурних підрозділів та розподіл функцій (1934 – 1936 рр.). *Наука і правоохорона*. 2016. № 3. С. 339–349.
7. Пристайко О.В. Перебудова НКВС – МВС УРСР на повоєнному етапі розвитку (1946-1954 рр.). *Наука і правоохорона*. 2020. № 3. С. 20–28.

Одноосібний підрозділ у колективному підручнику.

1. Пристайко О.В. Історичні віхи нормативно-правового регулювання оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів України (постреволюційний та передвоєнні періоди: 1917 – 1938 рр.). *Правові й організаційно-процедурні основи здійснення оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ в Україні. Загальна частина* : навчальний посібник : за ред. А.В. Іщенка, Б.І. Бараненка. МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. 360 с. С. 283–307.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Пристайко О.В., Бочек О.І. Архівні органи НКВС – МВС УРСР у механізмі репресій (1939-1953рр.). *Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов*: Матеріали міжнар. наук. – прак. конф. (м. Київ, 4 грудня 2009 р.). Київ : ДНДІ МВС України, 2009. Харків : Права людини, 2009. С. 432–435 (у співавторстві, 50%).

2. Пристайко О.В. НКВС УСРР (1934–1936 рр.): оформлення основних структурних підрозділів та розподіл функцій. *Міліція України: минуле і сучасність*: збірник матеріалів III Всеукраїнської (Міжнародної) наукової конференції (м. Івано-Франківськ, 15 жовтня 2010 р.). Івано-Франківськ : ПЮІ ЛьвДУВС, 2010. 212 с. С. 72-76.

3. Пристайко О.В. Наповнення структури НКВС УРСР підрозділами із невластивими для правоохоронного органу функціями: причини та наслідки (1934-1941 рр.). *Теорія та практика сучасної юриспруденції*: матеріали XXVI науково-практичної конференції (м. Харків, 20 грудня 2020 р.). Том № 1, Харків, 2020. 328 с. С. 95–96.

*Наукові праці,
які додатково відображають наукові результати дисертації*

1. Пристайко О.В. Передача архівної системи у відання НКВС: причини та наслідки. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ : Держкомархів України. УНДІАСД, 2008. Т.8. С. 3–19.

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор Державного науково-дослідного інституту МВС України
доктор юридичних наук,
професор

М.Г. ВЕРБЕНСЬКИЙ
2021 року

АКТ

**впровадження у науково-дослідну діяльність
Державного науково-дослідного інституту МВС України
результатів дисертаційного дослідження Пристайко Олени
Володимирівни «НКВС-МВС УРСР (1934-1954 рр.):
структурна побудова та функції (історико-правове
дослідження)»**

Комісія у складі: заступника директора кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника, доцента Опришка І. В.; начальника науково-організаційного відділу ДНДІ МВС України, доктора юридичних наук, старшого наукового співробітника Федотової Г. В.; заступника начальника відділу науково-інформаційної та редакційно-видавничої діяльності ДНДІ МВС України, кандидата юридичних наук Кобець М. П., склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження здобувача Національної академії внутрішніх справ Пристайко Олени Володимирівни на тему «НКВС-МВС УРСР (1934-1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження)», поданого на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, використовуються у науково-дослідній діяльності Інституту під час проведення науково-дослідної роботи «Становлення та розвиток поліції (міліції) на території України (XVIII ст. – 2020 р.): хроніка основних подій» (реєстраційний номер 0120U100587).

Члени комісії:

Заступник директора ДНДІ МВС України
к.ю.н., с.н.с., доцент

Ігор ОПРИШКО

**Начальник науково-організаційного
відділу ДНДІ МВС України**
д.ю.н., с.н.с.

Ганна ФЕДОТОВА

**Заступник начальника відділу науково-інформаційної
та редакційно-видавничої діяльності ДНДІ МВС України**
к.ю.н.

Марина КОБЕЦЬ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор

Луганського державного університету

внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка,

доктор юридичних наук, професор

Віталій КОМАРНИЦЬКИЙ

АКТ

про впровадження результатів дисертації Пристайко Олени Володимирівни на тему «НКВС – МВС УРСР (1934-1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження)», поданої на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень) в освітній процес Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка

Комісія у складі: завідувача кафедри кримінально-правових дисциплін, доктора юридичних наук, професора Євген Письменського (голова комісії), декана факультету підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції України, кандидата юридичних наук, доцента Володимира Бондаря та начальника навчально-методичного відділу Володимира Веретянікова (члени комісії), склала цей акт про те, що результати дисертації Пристайко Олени Володимирівни на тему «НКВС – МВС УРСР 1934-1954 рр.: структурна побудова та функції (історико-правове дослідження)» впроваджені в освітній процес ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, а саме для його вдосконалення використані такі праці:

1. Пристайко О.В. Нормативно-правове забезпечення агентурно-оперативної роботи правоохоронних органів Радянської України (1917-1930 рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ. Спеціальний випуск № 4*. Луганськ, 2010. С.263-272.
2. Пристайко Е. Структурная организация и функции подразделений по борьбе с бандитизмом в общей системе НКВД – НКГБ, МВД – МГБ УССР (1941–1950 гг.). *Legea și viața = Закон и Жизнь*. 2017. № 1/2. С. 149–153.
3. Пристайко О.В. Органи НКВС – НКДБ УРСР у період становлення Радянської влади у західних областях України. *Наука і правоохорона*. 2009. № 3. С. 192-197.
4. Пристайко О.В. Участь співробітників карного розшуку НКВС УРСР у діяльності винищувальних батальйонів та партизанських загонів під час Великої Вітчизняної війни (1941-1942рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ. Спеціальний випуск № 2*. У 2-х ч. ч.1. Луганськ, 2009. С. 194-203.
5. Пристайко О.В. НКВС УССР: оформлення основних структурних підрозділів та розподіл функцій (1934 – 1936 рр.). *Наука і правоохорона*. 2016.

№ 3, С. 339-349.

6. Пристайко О.В. Історичні віхи нормативно-правового регулювання оперативної-розшукової діяльності правоохоронних органів України (постреволюційний та передвоєнні періоди: 1917 – 1938 рр.). *Правові й організаційно-процедурні основи здійснення оперативної-розшукової діяльності органів внутрішніх справ в Україні. Загальна частина* : навчальний посібник : за ред. А.В. Іщенка, Б.І. Бараненка ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. С. 283-307.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Пристайко О.В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, при викладанні відповідних навчальних дисциплін та під час підготовки навчальних і методичних посібників, підручників, курсів лекцій.

Голова комісії:

Завідувач кафедри

кримінально-правових дисциплін

доктор юридичних наук, професор

Степан ПИСЬМЕНСЬКИЙ

Члени комісії:

Декан факультету підготовки фахівців

для підрозділів Національної поліції України

кандидат юридичних наук, доцент

Володимир БОНДАР

Начальник

навчально-методичного відділу

Володимир ВЕРЕТЯННИКОВ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор Національної академії
внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки
України

Сергій ЧЕРНЯВСЬКИЙ

04.03.2021 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертації Пристайко Олени Володимирівни на тему «НКВС – МВС УРСР (1934-1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження)», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень) в освітній процес Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: начальника відділу організації наукової діяльності та захисту прав інтелектуальної власності, доктора юридичних наук, професора Никифорчука Д.Й. (голова комісії), завідувача кафедри конституційного права та прав людини, доктора юридичних наук, професора Калиновського Б.В. та доцента кафедри публічного управління та адміністрування, кандидата юридичних наук, доцента Лукашенко А.А., склала цей акт про те, що результати дисертації Пристайко О.В. на тему «НКВС – МВС УРСР (1934-1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження)» впроваджені у освітній процес академії, а саме:

1. Пристайко О.В. Органи НКВС – НКДБ УРСР у період становлення Радянської влади у західних областях України. *Наука і правоохорона*. 2009. № 3. С. 192–197.

2. Пристайко О.В. Нормативно-правове забезпечення агентурно-оперативної роботи правоохоронних органів Радянської України (1917–1930 рр.). *Вісник Луганського державного ун-ту внутрішніх справ*. Спеціальний випуск № 4. Луганськ, 2010. С.263-272.

3. Пристайко Е. Структурная организация и функции подразделений по борьбе с бандитизмом в общей системе НКВД – НКГБ, МВД – МГБ УССР (1941–1950 гг.). *Legia si Viata (Republica Moldova)*. 2017. № 1/2. С. 149–153.

4. Пристайко О.В. НКВС УССР: оформлення основних структурних підрозділів та розподіл функцій (1934 – 1936 рр.). *Наука і правоохорона*. 2016. № 3. С. 339–349.

5. Пристайко О.В. Перебудова НКВС – МВС УРСР на повоєнному етапі розвитку (1946-1954 рр.). *Наука і правоохорона*. 2020. № 3 . С. 20–28.

6. Пристайко О.В. Трансформаційні процеси в системі МВС в умовах боротьби політичних курсів та закріплення її результатів (березень 1953 р. – березень 1954р.). *KELM*. 2020. № 5. С. 247–251 (Республіка Польща).

7. Пристайко О.В. Історичні віхи нормативно-правового регулювання оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів України (постреволюційний та передвоєнні періоди: 1917 – 1938 рр.). *Правові й організаційно-процедурні основи здійснення оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ в Україні. Загальна частина* : навчальний посібник : за ред. А.В. Іщенко, Б.І. Бараненка. МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2011. 360 с. С. 283–307.

8. Пристайко О.В., Бочек О.І. Архівні органи НКВС – МВС УРСР у механізмі репресій (1939-1953рр.). *Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів внутрішніх справ України за сучасних умов* : Матеріали міжнар. наук. – прак. конф. (м. Київ, 4 грудня 2009 р.). Київ : ДНДІ МВС України, 2009. Харків : Права людини, 2009. С. 432–435 (у співавторстві, 60%).

9. Пристайко О.В. НКВС УСРР (1934-1936 рр.): оформлення основних структурних підрозділів та розподіл функцій. *Міліція України: минуле і сучасність: збірник матеріалів III Всеукраїнської (Міжнародної) наукової конференції* (м. Івано-Франківськ, 15 жовтня 2010 р.). Івано-Франківськ : ПЮІ ЛьвДУВС, 2010. 212 с. С. 72–76.

10. Пристайко О.В. Наповнення структури НКВС УРСР підрозділами із невластивими для правоохоронного органу функціями: причини та наслідки (1934-1941 рр.). *Теорія та практика сучасної юриспруденції: матеріали XXVI науково-практичної конференції* (м. Харків, 20 грудня 2020 р.). Том № 1, Харків, 2020. 328 с. С. 95–96.

11. Пристайко О.В. Передача архівної системи у відання НКВС: причини та наслідки. *Пам'ятки: археографічний щорічник*. Київ : Держкомархів України. УНДІАСД, 2008. Т.8. С. 3-19.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані наукові праці Пристайко О.В. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, запроваджені для використання в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ при викладанні відповідних навчальних дисциплін та під час підготовки навчальних і методичних посібників, підручників, курсів лекцій.

Голова комісії:

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України

Дмитро НИКИФОРЧУК

Члени комісії:

доктор юридичних наук, професор

Богдан КАЛИНОВСЬКИЙ

кандидат юридичних наук, доцент

Альона ЛУКАШЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник

ГУНП в Київській області

доктор юридичних наук, доцент

полковник поліції

Андрій НЕБИТОВ

АКТ

впровадження результатів дисертації Пристайко Олени Володимирівни на тему «НКВС – МВС УРСР (1934-1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження)», поданого на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень) в практичну діяльність Головного управління Національної поліції в Київській області

Комісія у складі: начальника Управління кримінальної поліції ГУНП в Київській області полковника поліції І.Іванського (голова комісії), начальника Управління режиму і технічного захисту інформації ГУНП в Київській області підполковника поліції І.Фоміних та начальника архівного відділу УРТЗІ ГУНП в Київській області Н.Кузьміної, склала цей акт про те, що результати дисертації Пристайко Олени Володимирівни на тему «НКВС – МВС УРСР 1934–1954 рр.: структурна побудова та функції (історико-правове дослідження)» впроваджені в практичну діяльність ГУНП в Київській області. Запропоновані й обґрунтовані положення, висновки та рекомендації мають практичне значення та можуть використовуватися при підготовці та реалізації комплексних заходів, спрямованих на удосконалення правового регулювання органів Національної поліції України, в контексті врахування історичних аспектів, критичного аналізу негативних наслідків функціонування правоохоронних органів в умовах тоталітарного режиму та деструктивного впливу на демократичний розвиток громадянського суспільства.

Представлені зауваження та пропозиції, отримані на основі проведених досліджень у галузі історії держави і права, мають належний теоретичний і методологічний рівень та можуть бути враховані у практичній діяльності органів і підрозділів Головного управління Національної поліції в Київській області.

Голова комісії:

начальник управління
полковник поліції

Іван ІВАНСЬКИЙ

Члени комісії:

начальник УРТЗІ
підполковник поліції

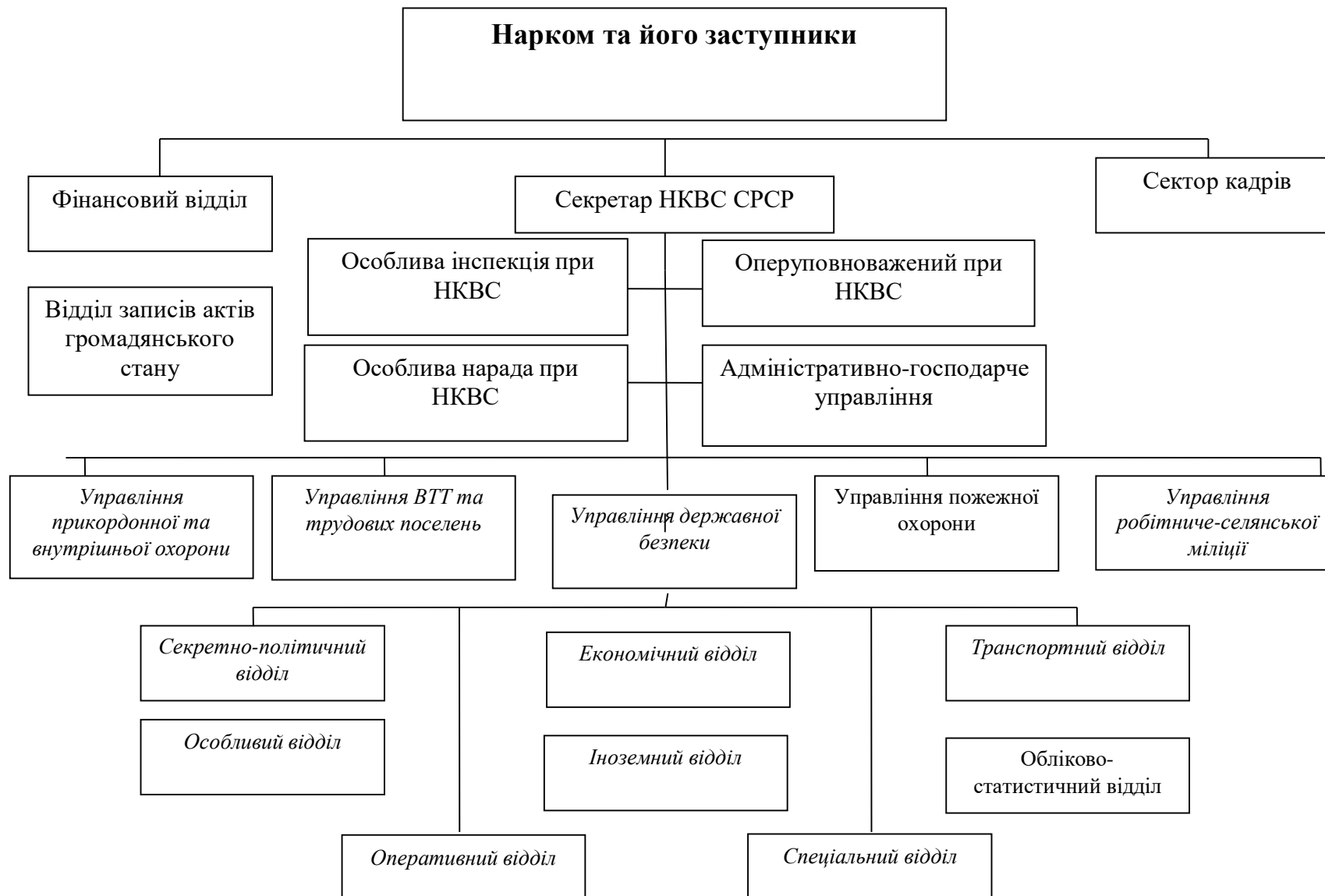
Ірина ФОМІНИХ

начальник архівного відділу

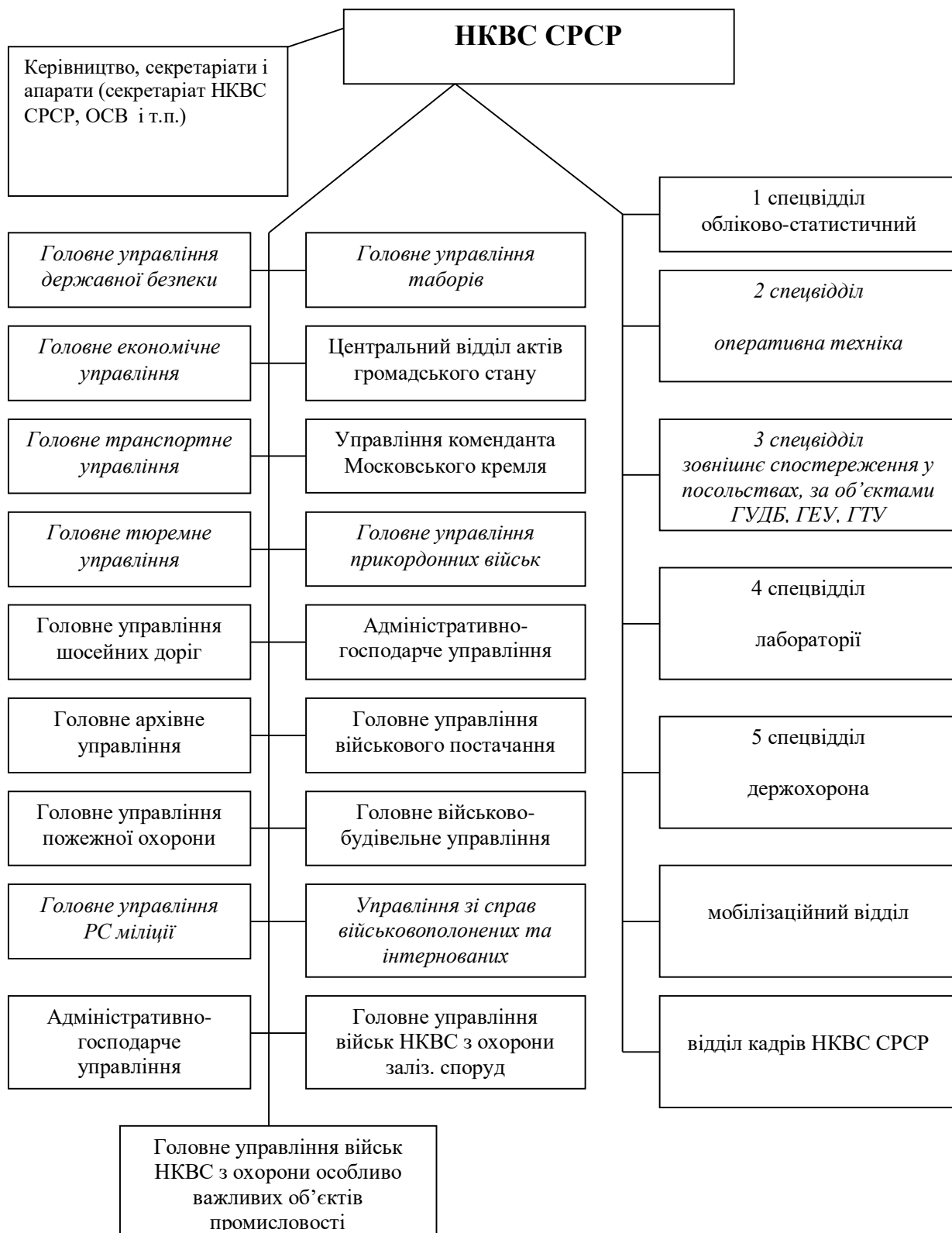
Наталія КУЗЬМІНА

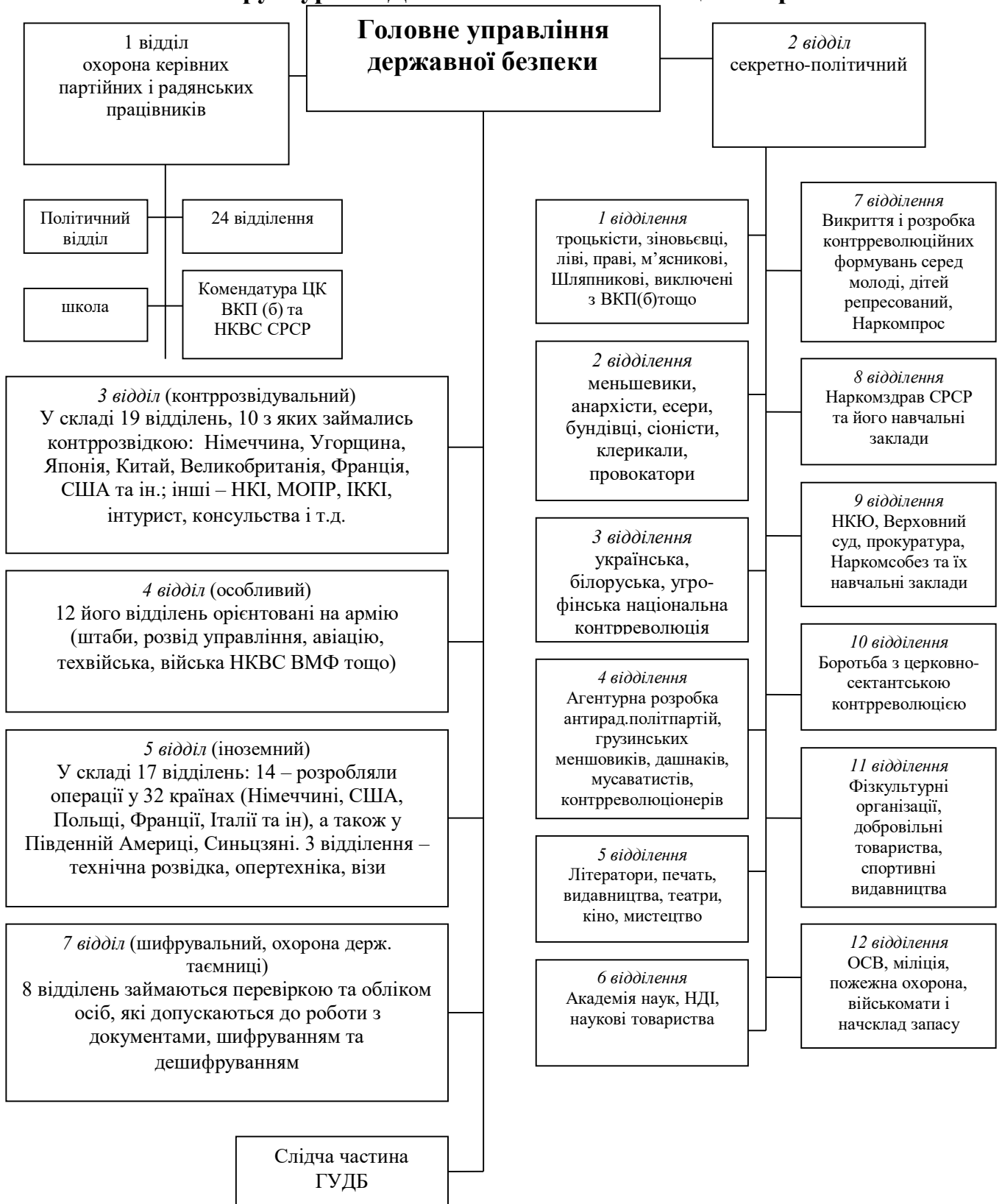
Структура НКВС УСРР станом на 10 липня 1934 року

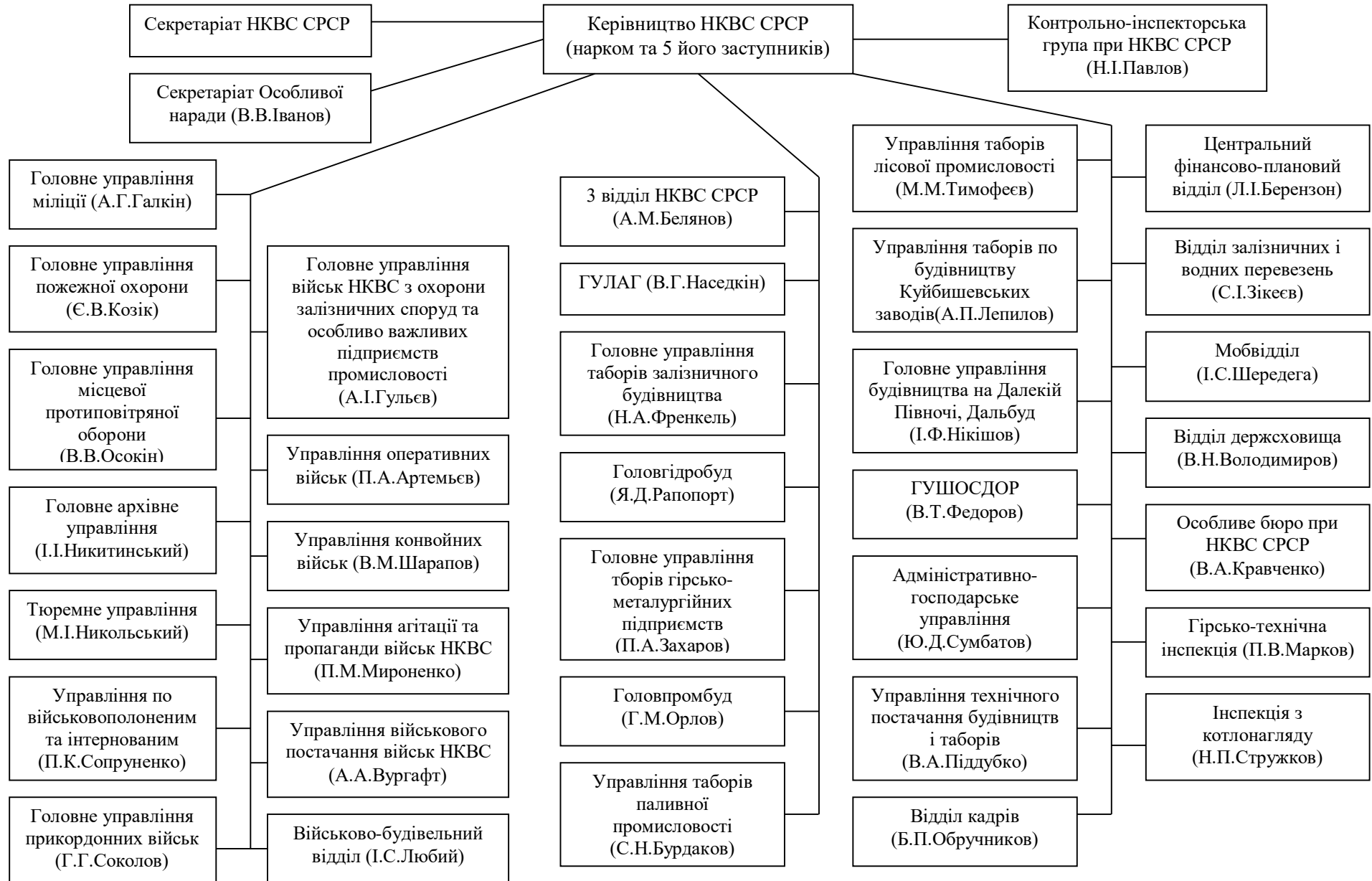
Структура НКВС СРСР станом на 1 січня 1939 року

Структура ГУДБ НКВС СРСР на кінець 1939р.

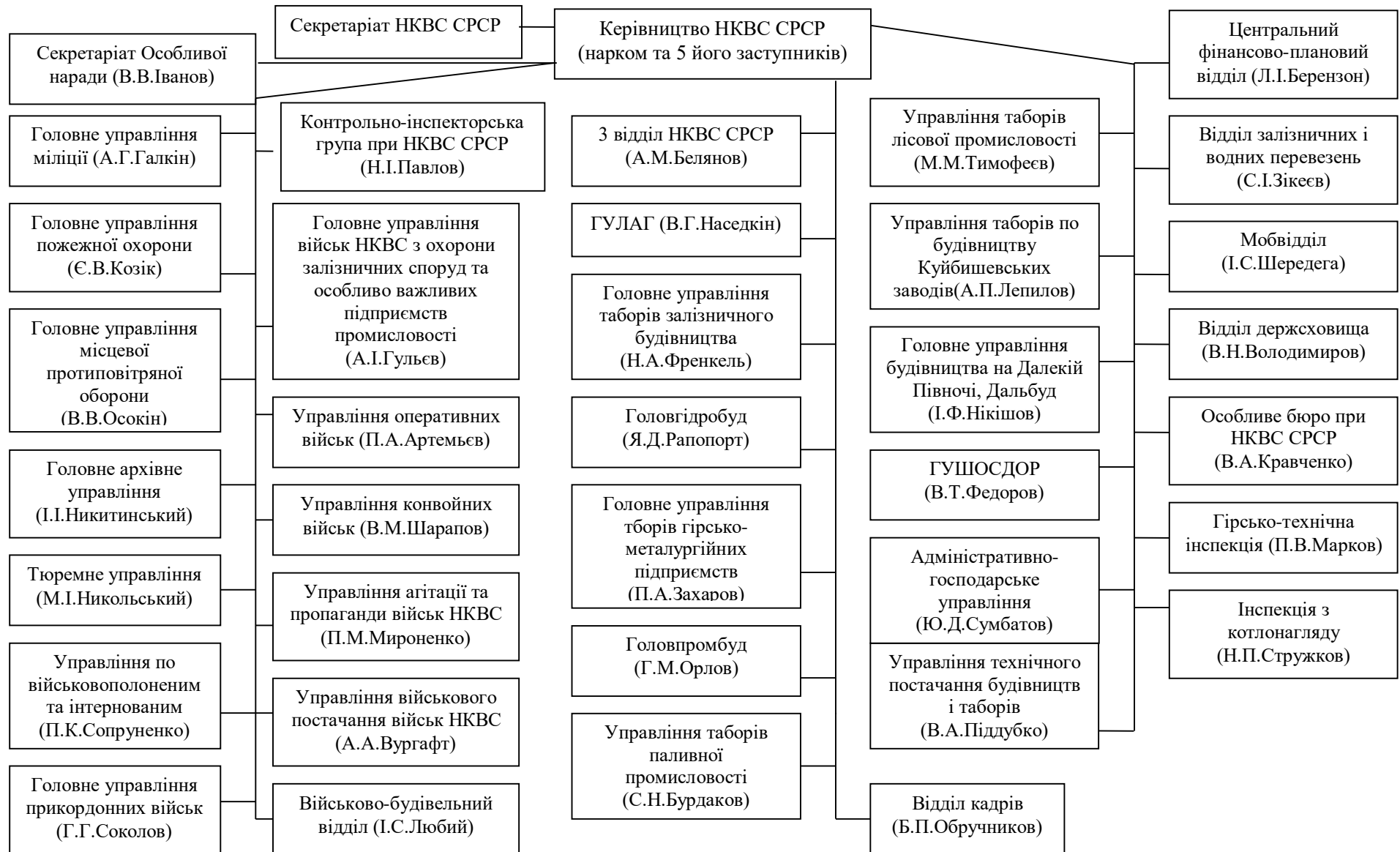
Структура НКВС СРСР станом на 26 лютого 1941 року

Структура НКВС УРСР станом на листопад 1941 р.

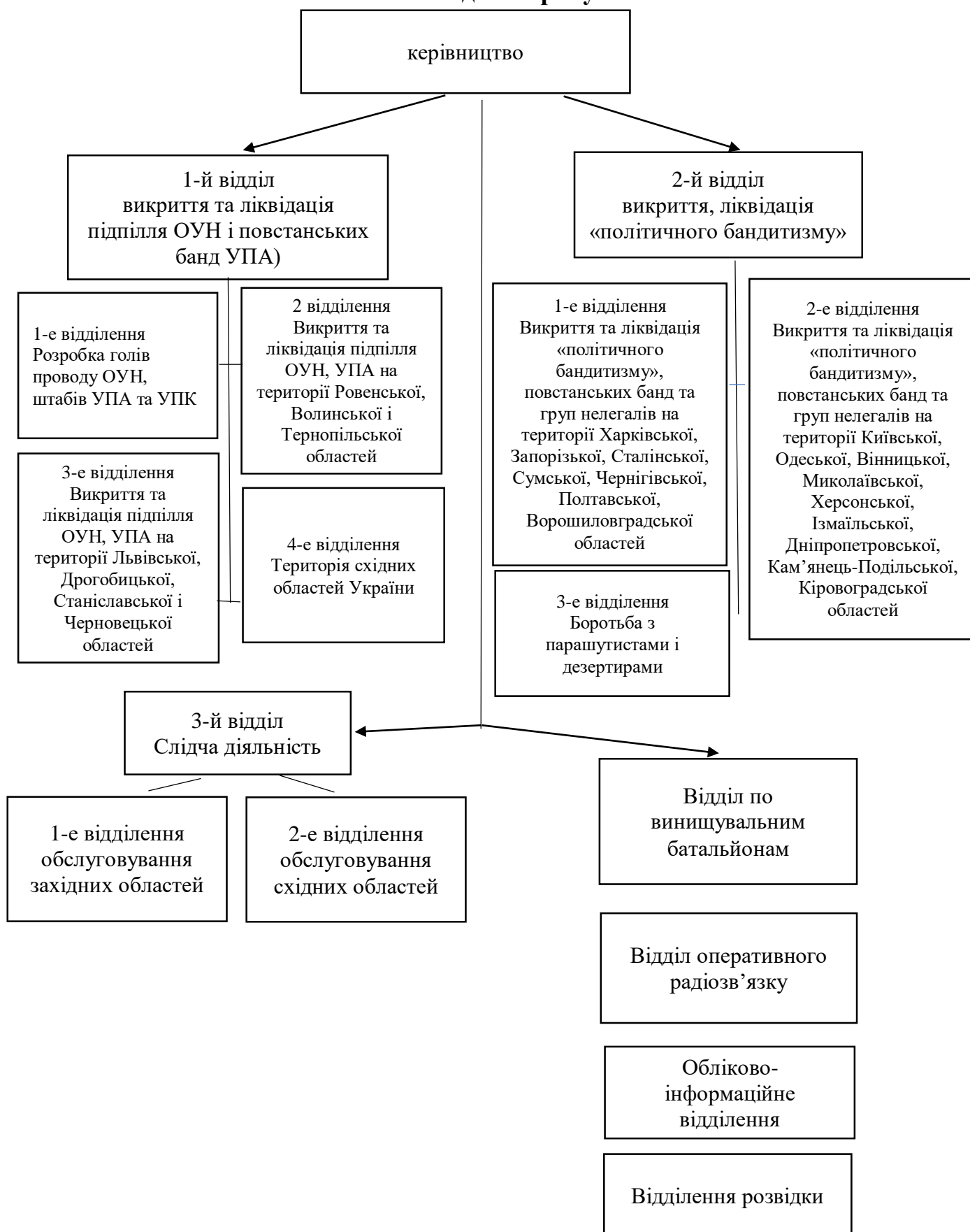

Структура НКВС СРСР станом на лютий 1942 року

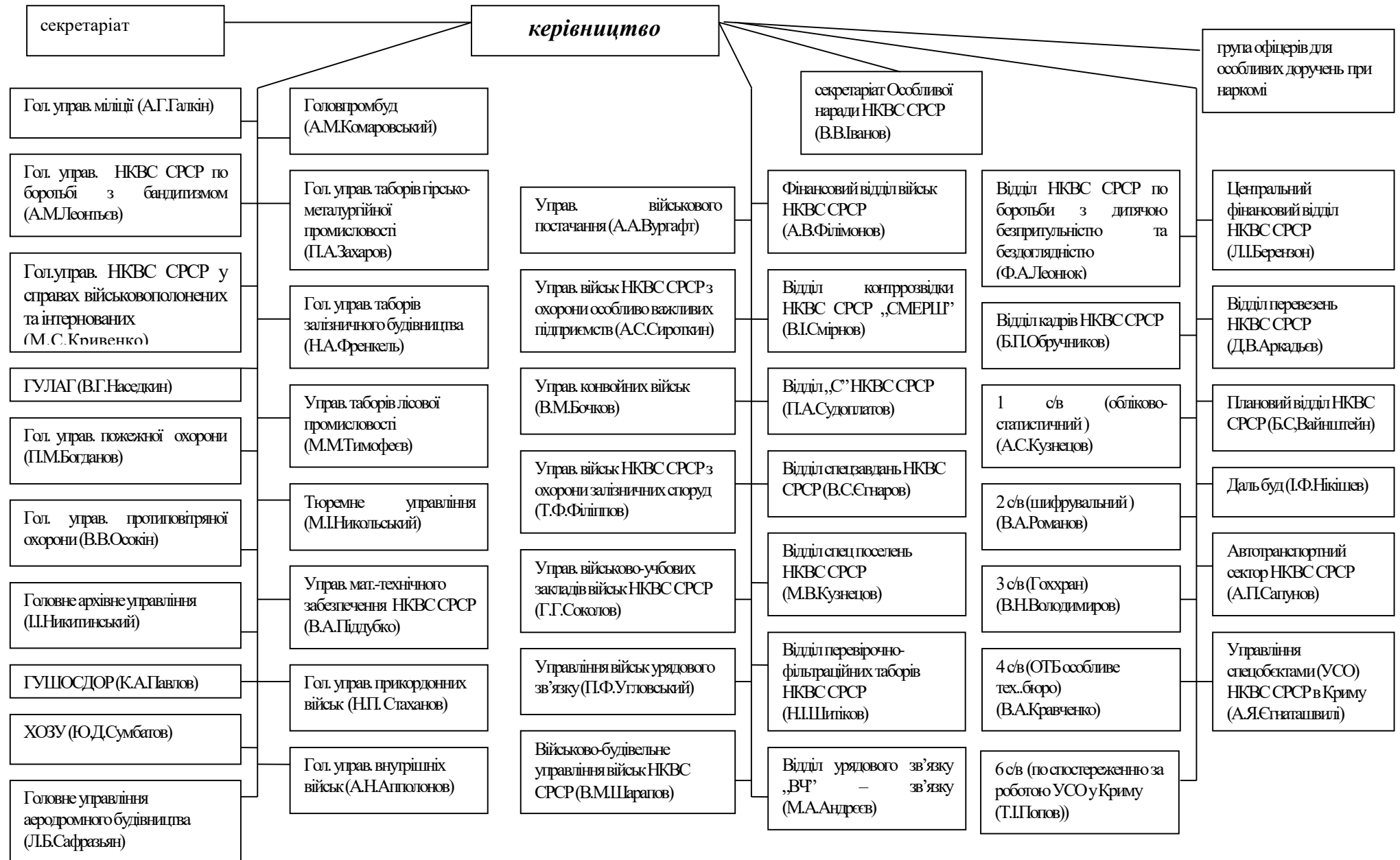
Управління по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР станом

на листопад 1944 року.

Структура НКВС СРСР станом на 01 січня 1946 року

Додаток Р

Структура Управління міліції МДБ УРСР станом на лютий 1951 року

